

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Skat Rørdam

HOLMENS PROVST
THOMAS SKAT RØRDAM

HOLMENS PROVST
THOMAS SKAT RØRDAM

AF P. G. LINDHARDT

*»Der er i mine Øjne
intet fordærveligere Stade end dette
at have alt sit paa det tørre«*

SKAT RØRDAM TIL OTTO MØLLER
UTRYKT BREV AF 24.2.1890

KRISTELIGT DAGBLADS FORLAG

1969

Indhold

Forord	7
I. Det unge menneske. 1832–1869 ..	9
II. Landsbypræst. 1869–1880	39
III. Hovedstadspræst. 1880–1886	67
IV. Holmens provst. 1886–1895	91
V. »Bispevalget« 1895	153
VI. Epilog	175
Bilag I–II	183
Personregister	197
Litteratur	191

Forord

Den 5. september 1969 er det 350 år siden Christian den IV lod den store ankersmedie på Holmen indvi til kirke for flådens mandskab.

Holmens kirke er den dag i dag både kirke for et københavnsk sogn og for flådens personel, og mange bånd knytter flåden og kirken sammen.

I Store Skriftestol hænger en række malerier af tidligere provster og præster ved kirken. En af dem, der kigger inkvisitorisk ned på konfirmander og andre, som samles i det gamle skønne rum, er biskop Thomas Skat Rørdam, der var Holmens provst fra 1886 til 1895.

I en interessant tid i vor kirkes historie øvede han stor indflydelse langt ud over sognets og flådens grænser, og da hans biografi ikke forelå endnu, og da menighedsrådet ønskede, at jubilæet skulle markeres gennem udgivelse af en bog om en af kirkens betydelige provster, var det naturligt, at valget faldt på ham.

Så meget desto mere som han både er så nær vor tid, at problemer, der var hans, ikke føles antikverede; og så fjern, at der i dag kan skrives åbent om ham og hans tid.

Vi takker professor, dr. theol. P. G. Lindhardt, der påtog sig opgaven, og glæder os over, at jubilæet medfører, at denne bog ser dagens lys.

Hugo Dijohn
orlogskaptajn
menighedsrådsformand

Harald Sandbæk
Holmens provst

I

Det unge menneske

1832-1869

Thomas Skat Rørdam blev født 11. februar 1832 i Låstrup præstegård – mellem Viborg og Løgstør – som søn af sognepræst *H. C. Rørdam* (1803–69) og *Conradine f. Engelbreth* (1807–85). Gennem sin far tilhørte han en slægt, der siden 1584 havde fostret mange præster, og hans morfar, provst, dr. W. F. Engelbreth i Lyderslev, var en af tidens mest ansete gejstlige, biskop Mynsters nære ven og stadige korrespondent. Også to farbrødre (*H. N. K. Rørdam* i Ondløse og *Peter Rørdam* i Mern, siden Lyngby) vandt et navn i kirkens tjeneste. *H. C. Rørdam* var en lærd mand (lic. theol. 1827, dr. theol. 1839) og en frugtbar historisk og exegetisk forfatter; da han 1829 blev sognepræst i Låstrup-Skals var han en af Viborg stifts første »grundtvigianere«, det vil efter datidig sprogbrug sige: tilhænger af den ny-ortodoksi der strengt hævdede kirkens bekendelsesskrifter over for rationalismen, fremhævede Bibelens afgørende betydning (han holdt bibellæsninger i skolerne) og førte en vækkende forkyndelse, der gav ham et nært forhold til menigheden, hvor der var mange »opvakte troende sjæle i hjorden«. Kirkekampen 1825 havde åbnet hans øjne for »den dybe og store forskel mellem kristne og vantroende«; de som vil gå den rette vej må for deres synders skyld lide og stride i denne verden og leve i »Jesu Kristi tro og efterfølgelse med gudfrygtigheds øvelse i disse vore fælles prøvedage«. Til Grundtvigs gamle kampfælle, A. G. Rudelbach, skrev han 1838: »Vi er nu her i landet en hel skare af unge præster i kraftig alder, som tjener Kristus og hans menighed med ærlig tro og iver... og en skøn kristelig broderånd forbinder os alle«. Kristus var ved at berede sig et folk i Danmark, trods kampen mod »den livsrørelse som Grundtvig har vakt«. Det var for så vidt en arv: allerede hans far, Th. Schatt Rørdam i Tølløse, glædede sig 1825 over den »kække« Lindbergs optræden (mindre over Grundtvigs!), og *H. C. Rørdam*

priste Lindberg som den der havde vakt folket af søvne og klargjort skellet mellem sand kristendom og tidens religiøst-humane kultur. Hans nærmeste præsteven H. L. Møller i Tårup-Kvols, Otto Møllers far, var også »grundtvigianer« (eller »zelot« og »fornuftsfjende«), men mere verdensfjern. De arbejdede 1837 på en adresse til Preussens konge til fordel for de forfulgte gammel-lutheranere i Schlesien – det indbragte Rørdam en næse fra kancelliet og en officiel indsamling blev standset, men privat fortsatte hjælpearbejdet. Møller skrev en bog (om reform af skriftemålet) som udkom i Rørdams navn, og de støttede begge den midtjyske vækkelsesfører, Jeppe Johansen fra Sinding.

Selv om Rørdam hverken nu eller siden gik med på alle Grundtvigs teologiske, kirkelige, kirkepolitiske eller folkelige anskuelser er det tydeligt, at han allerede i Låstrup var åben og samarbejdsvillig både over for den grundtvigske bevægelse og egnens gude- lige vækkelse, og da han 1840 blev sognepræst ved St. Michaëlis i Fredericia var han et af bindeleddene mellem vækkelserne i Himmerland og Sydøstjylland; Peder Larsen (Skræppenborg) – fra 1841 i Dons – og hans venner fik Rørdam nær kontakt med, og skønt han ikke personlig havde let ved at omgås de vakte nærede de stor ærbødighed for ham, især da han 1839 (i Lindbergs Kirketidende) havde anerkendt deres ret til egen »dom« i trossager, d.v.s. det almindelige præstedømme; utvivlsomt var det hans ry for frisind som fik den fynske vækkelsesleder, Rs. Ottesen, og den fra Langelands-vækkelsen kendte J. A. Hansen, til at flytte til Fredericia; de kom stadig hos Rørdam og drøftede teologiske og kirkelige emner med ham, og han var lydhør over for Ottesens skarpe kritik af statskirken og især af den gængse sakramentforvaltning »iflæng«. Ottesen satte sig ud over den selv at døbe et af sine børn med neddykning (i en smørkerne!) og uddele nadveren i sit hus uden gejstlig bistand. 1841 søgte han om at få et andet barn døbt med »neddyppelse« og om privat nadver med brødsbrydelse. Biskop og provst gik imod, men Rørdam var villig til at føje ham, omend han søgte at forklare Ottesen at brødet jo allerede var »brudt« da bageren æltede melet, og ved den pågældende dåb havde han nær druknet barnet af bare iver for at udføre neddykningen ret! Kancelliet stillede ham 1842 frit, og både han og Ottesen understregede at

ønsket ikke var grundet i forkastelse af barnedåben eller lyst til at bryde med statskirken (Rørdams bror i Ondløse kom siden i samme situation, holdt med officiel tilladelse privat nadver med brødsbrydelse med Midtsjællands vakte og døbte deres børn med neddykning). Det er troligt, at Rørdams optræden bevarede Ottesen som en kraft i kirken, og ukirkelig vækkelsesaktivitet ville han i alt fald ikke vide af: da svenske separatister (Erik Jansare) 1847 slog sig ned i »den frie religionsøvelses asyl«, angreb statskirkens »horehus« og ville overtale forældre til at lade børnene udøbt, protesterede han; sagen ophævedes da en kongelig resolution 1848 i princippet indførte religionsfrihed.

1852 flyttede Rørdam til Hammer-Lundby i Sydsjælland og stod her de vakte nær; Indre Missions første formand, P. Pedersen – som siden brød med folkekirken og dannede sin egen frimenighed i Nyrup – søgte ham ofte som sjælesørger, og han talte jævnlige i forsamlinger på lige fod med lægprædikanterne – sønnerne huskede siden disse møder og de storartede almuesmænd som slet ikke var sekterere og kun med urette havde været forfulgt. Men også nu bekæmpede Rørdam al ukirkelig vækkelse; 1852 udgav han et skrift mod mormonerne (det blev flittigt uddelt af præsterne som en slags »modgift«), og 1854 førte en artikel af ham (om polygamiet; den byggede på – i øvrigt forkerte – oplysninger om at det forekom i Vendsyssel) til en større undersøgelse på Sjælland; også katolicismen bekæmpede han. Rørdam blev et energisk og fremskridtsvenligt medlem af Roskilde konvent (en tid dets formand), og fik ret selvfølgelig sæde i kirke(forfatnings)-kommissionerne af 1853/4 og 1868/70; i den første arbejdede han for de grundtvigske ideer om præstefrihed, dog kun til at øve kirketugt, ikke lære – og ritualfrihed, og han samvirkede stadig med Lindberg, men mente jo nok at han ved personlig ufordragelighed skadede den gode sag. I den anden kommission stillede han på eget initiativ mange forslag: udvidede landemoder, menighedsindflydelse på præstevalg, skærpet gejstligt tilsyn (bl.a. for at få den nu frembrydende Indre Mission lagt under kirkestyret), borgerlig vielse af fraskilte, tilladelse til at vie ukonfirmerede, brug af kirken til gudelige forsamlinger (før samlings- og missionshusenes tid), udvidelse af valgmenighedsloven (så valgmenighederne kunne bruge sognekirken), reform af skriftemå-

let (så det ikke mere var en betingelse for altergang og det ikke længere hed: »efterdi I af hjertet angrer«, men »så sandt«); han virkede for ritualrevision og bekæmpede vajsensprivilegiet som kirkestyrelsen brugte til at hindre det britiske bibelselskab i at udbrede bibler uden apokryfer (dem lagde Rørdam ingen vægt på); han ville have de teologiske professorer bundet til præsteeden, eventuelt gennem ordination, og eksamen henlagt til en kommission uafhængig af fakultetet; han foreslog fuld frihed for selvvalgte salmebogstillæg, adskillelse af overhøring og konfirmation, en præcis og autoritativ formulering af trosbekendelsen etc. I forfatningssager var han konservativ og i økonomiske anliggender holdt han, som næsten alle gammelgrundtvigske præster, på tiendeordningen og ville ikke have fast præsteløn; offeret skulle også bevares. Meget held havde han ikke med sine forslag, men de viser at han var en moderat reformven; de fleste af dem imødekom den folkelige og specielt den grundtvigske vækkelse, især da indenfor den fløj hvis store navn var P. C. Kierkegaard; den »radikalisme« der prægede Grundtvig i senere år delte han ikke. Det er tydeligt at sønnen på mange måder tog faderens synspunkter og indstilling i arv.

I dette gammeldagstroende, vakte og fremskridtsvenlige hjem voksede en børneflokk op; to af sønnerne blev teologer, den anden var *H. F. Rørdam* (1830–1913), vor lærdeste kirkehistoriske forsker og publicist. En yngre bror dumpede til artium og sendtes til Sydamerika, hvor han drog vest på med et udvandrertog som blev overfaldet af indianere; en version gik ud på at han blev dræbt, en anden vil vide at han endte sine dage som indianerhøvding. I Låstrup – som han først genså 1892 og til sin glæde fandt næsten uforandret – levede *Skat Rørdam* i nær kontakt med naturen (botanik og havebrug hørte livet igennem til hans yndlingshobbyer) og havde ry for at være »en rask dreng« og en stor slagsbror; den første undervisning modtog han selvsagt af faderen; i Fredericias lærde skole blev han grundigt oplært i de klassiske sprog, men var også som gymnasiast stærkt optaget af at læse syrisk. I Fredericia oplevede han året 1848, og om en loyal holdning vidner det vel, at han håbede det var løgn (hvad rygten sagde) at studenterne ved tronskiftet sang *Mar-seillaisen* og nægtede at aflægge ed til Frederik VII. H. C. Rørdams breve til den ældste søn, som læste i København, rummer mange

enkeltheder om krigens gang og beskydningen af Fredericia, og også fra Skat Rørdam findes breve med vidnesbyrd om hans stærke optagethed af begivenhederne; 1/6-48 fortæller han således drastisk om bombardementet og den tyske besættelse, ja han kom endda på nært hold af den augustenburgske hertug, der var i dansk generalsuniform – men nu er vi igen »fri for de bæster«! Under den store belejring 1849 opholdt han sig hos morfaderen i Lyderslev og farbroderen i Mern, men blev til stadighed af sin far underrettet om krigens gang. H. C. Rørdam blev nemlig i Fredericia og passede sit arbejde, og han var vel informeret: 5/7 kunne han (under et midlertidigt ophold på den fynske kyst) fortælle om det slag som skulle begynde kl. 2 den følgende nat, og 7/7 aflægge en begejstret rapport om sejren og sit besøg på slagmarken.

Kun 16 år gammel blev Skat Rørdam *student* – efter tidens skik i København (sept. 48), året efter tog han »anden eksamen« (en udvidet filosofikum) og kom så hjem for i halvandet år at læse teologi under faderens vejledning; han genoptog sine semitiske studier, navnlig af syrisk, og fortsatte dem siden i København. I sit doktorvita 1859 bevidner han den gammeltestamentlige professor, C. Hermansen, sin store taknemmelighed, og i det næste doktorvita (1894) hedder det, at Hermansens »store grundighed og samvittighedsfulde pålidelighed i forening med hans oprigtig fromme hjertelag blev af stor betydning for min ungdomsudvikling, ikke mindst i henseende til mit teologiske studium«. 1853 kom der en afbrydelse i studiet; han fik et anfald (ganske vist let, men dog med mindelser for resten af livet) af den grasserende kolera, men kunne i sommeren 1855 indstille sig til *embedseksamen*; håbet om egregie i hovedkarakter måtte opgives, men et laud skulle han nok få »uden stor møje«; han fik da også to egregier og tre lauder, og med så smuk en eksamen lå vejen åben, både til bolig på Borchs kollegium og til videregående studier. Det første doktorvita siger, at han »magis magisque« dyrkede teologien og lod de semitiske studier være et »parargon« i ledige stunder, men selv om han sikkert allerede nu stiledede mod en teologisk lærestol, lagde dog studiet af syrisk mest beslag på opmærksomheden, især da han 1857 fik universitetslegat for i et halvt år at rejse til London og Oxford og skaffe sig kendskab til de syriske håndskrifter (til den græske oversættelse af GT) som i de fore-

gående år var erhvervet af British Museum fra de nitriske klostre i Ægypten. Resultater blev den for den *filosofiske doktorgrad* skrevne afhandling: *Libri Judicum et Ruth secundum versionem Syriaco-Hexaplarem* (1859), et rent filologisk arbejde (hvis anden del kom 1861). Den blev indleveret 1858, men det trak ud med bedømmelsen, fordi Hermansen (som ville antage) var uenig med semitisten A. F. v. Mehren (»det vrøvl«) der – ifølge Rørdam af mangel på kendskab til syrisk – ville forkaste den. Fakultetet tilkaldte så to andre filologer, J. L. Madvig og N. L. Westergaard (professor i indisk-orientalsk filologi), men de var på samme vis uenige, og først efter indhentning af et engelsk responsum blev disputatsen godkendt på et fakultetsmøde. Det mundtlige forsvar – hvor doktoranden skal have hævdet sig smukt over for v. Mehrens kritik – førtes på latin, som Rørdam alle dage fuldt ud beherskede; det var i øvrigt sidste gang latin blev brugt ved en sådan lejlighed. Rørdam ville selv vide at ønsket om doktorgraden ikke skyldtes forfængelighed, men håb om at »få ret til at holde forelæsninger« og dermed yderligere kvalificere sig til en lærestol.¹

Men foreløbig måtte han til dels leve af *manuduktion* i dogmatik, på grundlag af Martensens berømte værk fra 1849 og det 17. århundredes ortodokse lutheranere (Hutter). Fra først af foretrak han Martensens dogmatik for H. N. Clausens (1853), fordi der var mere »kristelig ånd« i den, men blev snart klar over at der også fandtes »megen løs snak«, og at Clausens bog – med større »fasthed i tankegangen« – burde være lagt til grund. Selv var Rørdam tydeligt nok på vej ind i grundtvigianismen; 1854 var han med på en adresse for at få fakultetet til at opfordre P. C. Kierkegaard til at søge det systematiske professorat, der blev ledigt da Martensen blev biskop, og han gik overvejende i kirke i Vartov. Det røre Søren Kierkegaard vakte i hans eksamensår synes slet ikke at have gjort indtryk; det gik ham vel på samme måde som Otto Møller – barndomsvennen

1 De engelske studier satte sig også andre spor: 1856 offentliggjorde Rørdam i oversættelse brudstykker af kirkefaderen Melitos skrifter, og 1858 Nicolaus de Dacias prædikener. Englandsrejser var dengang forholdsvis sjældne, og han understregede siden ofte det udbytte han havde haft af ved selvsyn at lære engelske »sekter« at kende og få klarere forståelse af kirkelige problemer end læsning af mange bøger kunne have givet. Han vendte også jævnlig tilbage til det indtryk anglikansk liturgi havde gjort på ham, jfr. p. 137 f.

som han fik et meget nært forhold til i de fælles studenterår og hvis lærer han var – at »den larm som Søren Kierkegaard rejste . . . anfægtede mig ikke videre, da vi, der holdt til hos Grundtvig, jo mente at have vort på det tørre«. Kierkegaards skrifter synes aldrig at have beskæftiget ham, og i papirerne kunne han siden kun se »forskruede åndsexercitier« (eller »åndelig onani«), skrevet af en mand der vel var højt begavet, men dyrkede sin »åndelige pjaltethed« og syltede sig i et »indbildt martyrium« – for hvis han havde »gået med buxer som andre mennesker havde vel ingen kunnet se hans bens tyndhed«!

I kraft af sine slægtsforbindelser havde Rørdam naturlig adgang til åndslivets cirkler – de grundtvigske i særdeleshed – og snart fik han yderligere tilknytning til senromantikken førende kulturelle lag: 20 år gammel traf han den 17-årige *Marie Hauch* (1834–1915), datter af digteren, professor Carsten Hauch, og den højst ejendommelige Frederikke (Rinna) Brun Juul (beslægtet med biskop B. J. Fog); mødet fandt sted hos A. L. Casse (den senere justitsminister, svoger til H. C. Rørdam ved sit ægteskab med kvindesagsforkæmperen Severine Engelbreth). Marie Hauch – der ikke var smuk, men livlig og meget temperamentsfuld – voksede op i de bedste »guldalderkredse«, og hun og søsteren Elisabeth kom ofte i Casses hus, hvor så mange unge mødtes; hun syntes ikke videre om ham: »han så forlæst ud, var mager og bleg, næsten hvid i ansigtet«. I samme kreds færdedes også J. C. Hostrup der 1855 blev gift med Elisabeth Hauch; han fik de unge damer med i Vartov, og Marie blev som så mange andre stærkt grebet af Grundtvigs imponerende skikkelse og »den dejlige menighedssang på de skønne, hjertegribende melodier«. Men unge Rørdam tog det meget køligt og sagde, da han hørte hun var begyndt at søge Vartov: ja så er det vel mest for orgelværkets skyld! Det kølede hende betydeligt af, men snart blev »bruddet« helet, og Rørdam – der af og til kom i Grundtvigs hjem – begyndte at låne hende hans værker; det morede hende betydeligt mere at læse poesien end Verdenskrøniken af 1812! Marie Hall (gift med politikeren C. C. Hall) – en sand Kirsten Giftekniv – gjorde hvad hun kunne for at få et parti ud af de unge mennesker, og det lykkedes: 10/4-55 blev de forlovet, til stor glæde for begges familier, og vielsen fandt sted 9/5-58 i Frederiksberg kirke; de ny-

gifte slog sig ned i Stormgade, men flyttede 1862 til Fasangården på Frederiksberg. Trods stor temperamentsforskel blev det – gennem mere end 50 år – et meget lykkeligt ægteskab, og i det fødtes otte børn, hvoraf tre sønner og tre døtre blev voksne.

1860/1 var Rørdam periferisk knyttet til det teologiske fakultet som notar og holdt som *privatdocent* i det filosofiske fakultet flere forelæsningsrækker, 1859 over »kaldæisk«, men derefter (1860) over GT. og 1863 og 1867 over kristelig etik. Han var medredaktør af Kirkehistoriske Samlinger og overvejede at tage en teologisk licentiatgrad for at kunne forelæse over dogmatik, og at han sigtede mod en plads i det teologiske fakultet var der ikke tvivl om; det fremgår også af hans diskussion med Otto Møller om det ønskelige i at begynde og slutte forelæserne med bøn; det ville han gerne, men han tog afstand når Møller ville have ham til at holde polemiske opgør, især med H. N. Clausen (»thi al polemik trækker«!); Rørdam mente tværtimod at i alt fald en personlig polemik skræmmer folk væk. Han var afgjort vækkelsesmand, men realist nok til at tage forholdene som de var: »så længe vi vil vedblive udvortes at holde samfund med hele den dårlige og vantro masse både af præster og lægfolk i folkekirken, hvilket åbenbart er den overvejende majoritet, så kan man ikke med ret vente andet end at fakultetet væsentlig må udtrykke majoritetens standpunkt . . . Gode, levende kristelige professorer har man først lov at vente, når man vil træde ud« (1861).

Foruden af sine, ret rundelige, stipendier levede han af »manuduktionstrædemøllen« (der var god brug for dygtige manuduktører i fakultetets udprægede svaghedsperiode) og af sin lærergerning på Blågårds seminarium. Et lidet oplivende intermesso var det, at han 1862/3 kom til at lede en *missionsskole*. Det danske Missionsselskab, som hverken var videre effektivt eller havde en egen missionsmark, styredes af gammelgrundtvigske præster (H. C. Rørdam var formand i den sidste grundtvigske periode 1855–61), men da dr. Chr. Kalkar (svigerfar til H. F. Rørdam) 1861 trådte til, skulle det ledes i en mere »fælleskirkelig« ånd og sætte kraftigt ind på Grønland og blandt Indiens tamuler; til den ende ville man have en missionær-uddannelse; Rørdam var et oplagt forstanderemne, Fasangården blev lejet til formålet, og 2/6-62 blev han – i kulturminister D. G. Monrads nærvær – indsat af Kalkar, med smukke ord om det lykke-

lige i at man havde fundet en mand, hvis lærdom kun blev overgået af hans tro og kærlighed. Men det blev en stor skuffelse. Der meldte sig elever nok, men kun få var acceptable, og de var alle af en aldeles kulturløs pietismes observans; det rystede Rørdam da en af dem sagde, at Ingemanns åndelige sange tydede på at han var kristen – hvad han dog umuligt kunne være når han skrev romaner. Eleverne var skikkelige folk, men helt uden forskundskaber og alt for sikre i deres »kald« til at ville lære noget, endsige da lære »menneskelighed«. De var også utilfredse med ikke at blive optaget i forstanderens familie eller spise ved hans bord, og følgelig klagede de over at undervisningen ikke var »levende«, men gjorde at de »føjte sig mere afslappede end styrkede i deres missionskald«. Det var godt nok, at de var vakte – for det giver dog altid »en vis grad af åndelig dannelse«, eftersom troslivet er kernen i al kristen livsudvikling – men en missionær behøver også en »ikke ringe grad af kristelig oplysning eller virkelig teologisk kundskab«, og det anså eleverne for »overflødig luksus« i forhold til den kristelige almuesikkerhed de bragte med fra pietistiske og herrnhutiske kredse; i alt fald ville de kun høre det, der var direkte opbyggeligt, og enhver antydning af at »mellemtingene« ikke i sig selv var syndige blev straks udtydet som om Rørdam ville forlede dem til umoralske fornøjelser. Eleverne gik så til N. G. Blædel – medlem af bestyrelsen og en energisk, men antigrundtvigsk vækkelsesprædikant – som (af frygt for grundtvigsk påvirkning) foreslog at overdrage religionsundervisningen til en anden; men det afviste Rørdam, fordi Blædel ikke personlig kendte hans undervisning, hverken her eller som resultatrig manuduktør og seminarielærer. Egentlige opbyggelsestimer ville han ikke give, kun en populær teologi, vis på at det ville styrke et sandt trosliv; den pietistiske sammenblanding af »kirke« og »skole« ville han ikke vide af, og hvis eleverne følte sig »slappede« i deres kald var det nok fordi de forvekslede kald og lyst. Det var ikke hans opgave at styrke elevernes kald, men at give dem kundskaber, og sund oplysning skulle ethvert missionskald kunne tåle. Nu måtte der vælges om skolen skulle være evangelisk-luthersk eller pietistisk, men for hans eget vedkommende var det daglige tryk så hårdt, at han ville gå af. H. C. Rørdam støttede – i breve til Kalkar – kraftigt sønnen: han var virkelig luthersk og ikke specifikt grundtvigsk! Efter lang

ventetid fik han lov at trække sig tilbage. Konflikten er typisk for brydningerne inden for datidens vakte kredse: modsætningen mellem lægmandens rent religiøst forståede kaldsbevidsthed og det akademiske krav om almindelig og teologiske kundskaber; den siger også noget om forskellen på grundtvigsk og pietistisk missions-syn, for Rørdam mente, at selv om »den ofte udtalte tanke, at man først skal civilisere og så missionere er forkert« – fordi en udefra foretaget »civilisation« nivellerer »nationalforskellene« og derved virker »umenneskeligt« – står det dog fast, at kun »den missionær som tilbunds respekterer andres (folks eller personers) åndelige ejendommelighed« er »sit kald voksen«. Alligevel ville han ikke have at gøre med C. E. Løwenthal – der støttedes af grundtvigske kredse, netop fordi han ville praktisere »menneske først og kristen så« i missionsarbejdet; han var der intet »hold« i. 1870 blev Rørdam med stort stemmetal valgt ind i Det danske Missionsselskabs bestyrelse og bevarede posten i 25 år, mere og mere optaget af at danne modvægt mod Indre Missions pietistiske syn (p. 141); 1871 udarbejdede han en (af selskabet i det væsentlige accepteret) plan for uddannelsen gående ud på at missionæren gennem et højskole- eller seminariophold skulle have mindst de kundskaber som svarede til en læreruddannelse; så blev det vanskeligere at forveksle kald og lyst! Otto Møller som altid afskyede »økumeni« mente at Rørdam var »kommet i slet selskab« og endnu engang blevet »grundtvigsk offer på missionens alter«.

Rørdam havde mange jern i ilden. Han var 1858–69 formand for Theologisk Samfund, en reformivrig forening af kandidater og studenter, ofte med grundtvigsk påvirkning, og der er næppe tvivl om at han havde betydelig indflydelse på de yngre teologer. Han virkede også selv for *grundtvigske »mærkesager«*, d.v.s. reformer som gik ud på at løsne de stramme bånd fra statskirkens tid; 1861 angreb han således den *prøveprædiken* der var betingelse for at søge præstekald: »at aflægge en prøve på at tale fra hjertet er i sig selv umuligt«. Efter seks (!) ugers forberedelse prædikede kandidaterne i Trinitatis kirke for en københavnsk sognepræst og en teologisk professor (der vel må repræsentere den »kristeligt oplyste lægmandsstand«), men ellers var kirken tom og prædikanten tvinges således til at blive skuespiller, eftersom han kun har kritiske, ikke »virke-

lige« tilhørere. Det er ikke bedre end når gamle Bastholm tilrådede at øve sig foran et spejl. Statskirken gør følgelig folk til aber der »efteraber ordets forkyndelse«. Selv havde han lige været gennem møllen og kunne bevidne, at prøven kun duede til at konstatere om en mand på seks uger kan lave en prædiken og lære den udenad. Om hans reelle evner som prædikant sagde den intet.

Samtidig deltog han i et angreb på selve den *teologiske eksamen*: ved et møde på Borchs kollegium i okt. 1860 foreslog fire præster (J. H. Paulli, P. A. Fenger, Blædel og Fog) plus tre kandidater (bl.a. Rørdam og L. Schrøder) visse ændringer: studietiden var for lang, eksamensstoffet for stort, og det ville fem af dem – også Rørdam – bøde på ved at overføre eksamen fra fakultetet til en kommission af gejstlige. Den ville da snarere blive en »modenhedsprøve« og forelæsningserne få en »friere og mere levende karakter«. To af de mest konservative (Fog og Paulli) foreslog derimod studenterne at andrage fakultetet om faste gejstlige censorer. Det skete også – sammen med en klage over det »trykkende og byrdefulde« studium; på det sidste svarede fakultetet ironisk, at hvis der virkelig var interesse for studiet var det heller ikke trykkende, men studenterne var dovne og udnyttede ikke universitetets vejledning, ja havde »afsmag for videnskab og studium overhovedet«, og de støttedes af kredse der ringeagtede den teologiske videnskabs værdi for kirken. Dette bragte Rørdam i harnisk; han angreb i dagbladet Fædrelandet fakultetets hovmodige tone og professorvældet. Især kritiserede han – uden at nævne navn – Martensens ulyksalige efterfølger, J. A. Bornemann, hvis umulige forelæsninger og eksaminationer endog havde ført til forespørgsel i Folketinget. Otto Møller fandt at han var sprunget over hvor gærdet var lavest, for de egentlige forbrydere var Hermansen og ganske specielt H. N. Clausen (thi af en kristelig vækkelse må følge at man »uden sky (tør) fælde dom over alt som er vor Herre fjendsk«. Rørdam var vis på at så længe en professor kan »køre studenterne til eksamen i det pøjt han har dikteret, så er han sikker på at få tilhørere«; blev eksamen og forelæsninger skilt ad måtte professorerne enten holde ordentlige forelæsninger eller fortrække, så »de som duer kan komme frem«! Men han så godt, at eksamen for en gejstlig kommission let kunne blive en endnu ringere kundskabsprøve, og »tvangen« ville man ikke komme fra –

så meget den også strider mod det videnskabelige og det kirkelige livs krav på frihed; desuden ville man jo nok mere og mere glide i »praktisk« retning og folk kunne let få indtryk af at det var en eksamen i tro, en prøve på om man var en kristen. Og det var for alvor galt, for en kundskabsprøve er tålelig, aldrig en trosprøve. Men over for det bestående fakultet måtte han alligevel holde på kommissionen; han opsøgte da også Sophus Høgsbro for om muligt at opnå noget ad politisk vej, men resultater kom der ikke i denne omgang (jfr. p. 43 ff).

Derefter gjaldt det *præsteeden* som de aktivistiske teologer, der deltog i Fengers og Blædels kandidatmøder, var utilfredse med, og på Theologisk Samfunds møde 6/2-63 førte Rørdam an: eden var overflødig når man havde både ordinationsløftet og hyldningseden, og den evnede ikke – som tilsigtet – at sikre samvittigheden på lovens og bogstavens plan. Den siger ikke hvilke midler der er ulovlige for at opnå embede, det er udelukket i nutiden at praktisere den kirketugt som kræves (så lidt som katekisationen), og man skal være meget varsom med i henhold til eden at bekæmpe falsk lære, for da Grundtvig 1825 angreb Clausen fik han en injuriedom. Men hvad skal man så være rede til at »udøse sit blod for?« Hvad vil det sige at præsten skal studere, hvis han ikke er lovligt forhindret? Er løftet måske opfyldt ved at man halvsovende læser et kapitel i Biblen før sengetid? Man skal love at lyde de foresatte med beredvilligt sind, men ingen kan love noget om en sindsstemning – så man kommer let til at sværge falsk! Rørdams kritik mandede ud i en resolution om ændringer på disse punkter (og afskaffelse af edens latin), og efter et nyt, stormfuldt møde (hvor Fog satiriserede over at man gik uden om edens sværeste krav: at leve et kristeligt liv!) sendtes andragendet ind. Det blev afvist på landemoderne, skarpest i Roskilde, og Martensen ytrede privat, at dette tåbelige og arrogante udslag af »ørkesløshed« og »subjektivisme uden grænser« ville fremme den grundtvigske (d.v.s. liturgisk-dogmatiske) præstefrihed – som der just på vennemødet 1863 stod så livlig strid om. Han mente dog ikke at Monrad turde forelægge forslaget i rigsdagen, og at ændre eden ved kongelig resolution var ulovligt. I øvrigt ytrede også Rørdam (privat) sin store utryghed ved at edens afskaffelse kunne medføre en skrankeløs præstefrihed (jfr. p. 79 f).

Der skete intet i denne omgang, men præsteeden blev 1868 taget op i kirkekommissionen og 1870 afløst af et dansk præsteløfte, dogmatisk fuldt så stramt som eden. Martensen foreslog nemlig at forpligte præsterne til at prædike Guds ord »rent og purt, således som det findes i de profetiske og apostoliske skrifter og er bevidnet i vor danske evangelisk-lutherske folkekirkes symbolske bøger«. Men under trusel om »skisma« i kirken gennemtvang P. C. Kierkegaard at ordene »er bevidnet« gled ud, for til »symbolerne« hørte også den apostolske trosbekendelse, som efter grundtvigsk opfattelse var Jesu eget »mundsord«, overgivet af ham til apostlene som et »levende ord« hvori han selv er eksistentielt tilstede; dette »symbol« kunne derfor umuligt rangere under de bibelske skrifter.

Selv om Rørdam havde bekendt kulør ved at tage sig af visse grundtvigske »mærkesager« var han dog noget *forbeholden* over for Grundtvig og den grundtvigske bevægelse som den foldede sig ud i 1860'erne. 1865 – da han overvejede at begynde et tidsskrift – kritiserede Otto Møller at »folk i din stand så sjældent går hen og rådfører sig med Grundtvig om hvad der bevæger sig i deres tanker«; det ville være klogt, for »en af tidens lysestager står dog uimodsigeligt omme på gml. Kongevej«. Rørdam gik også til Grundtvig men ville ikke komme for tit; han var ængstelig for at skulle »sluges« af den overvældende personlighed og »blive mere bundet end man har godt af for at gå frem med den rette frimodighed«. Han var kort sagt bange for at risikere sin selvstændighed, og følte sig vel også – som Møller – frastødt af den klynge temmelig pjankede damer, der i de senere år omgav »biskoppen« med en ikke videre delikat personkult. På vennemødet samme år tog han kraftigt afstand fra Kristen Kold (»det mest selvbehagelige gedigne sludder jeg i mine dage har hørt«), protesterede mod at »kristentro kun skulle være et slags appendix til den folkelige vækkelse« og hævdede at »en folkeånd« aldrig kan »blive til det den er bestemt til uden Guds ånd«; og det fandt især de vakte fynboer var en »græsselig og pietistisk tale«. Og skønt han syntes bedre om Kolds store højskoletale på vennemødet 1866 og i det hele så med sympati på friskoler og højskoler (især når de, som Testrup, var grundet af »mine to gode venner«, J. Nørregaard og C. Bågå), kom han øjensynligt slet ikke i hjerteligt forhold til grundtvigianismens gennembrud som folkelig

højskolebevægelse i årene efter 1864. Det kan igen hænge sammen med hans vurdering af krigsåret. Naturligvis var han »ejderdanser« og antitysk, ønskede – som Grundtvig – at feje al tysk påvirkning ud af åndslivet og teologien, og var – som de fleste dengang – skeptisk over for kongens og kongehusets formentlig tyske sindelag, selv oplagt til at finde »forræderi« bag krigens ulykker (især da opgivelsen af Danevirke). Han var med ved den bevægede gudstjeneste i Vartov søndagen efter rømningen, da Grundtvig tog alle til alters i den tro, at det var sidste gang, og bag fredsslutningen fandt han også forræderi, fremkaldt af had – i den reaktionære regering – til friheden og alt dansk og næret af »elendige krybere med og uden bispekåbe« (Martensen – eller Monrad?), men de høje grundtvigske toner – om Danmark som det nye Israel, hjertefolket Gud ikke kan undvære etc. – var det ham umuligt at tage; snarere så han krigen som Guds dom over »den store hobs elendighed og materialisme«, over ugudelig og overfladisk selvoptagethed – han læste Jeremias og så med gru, hvor godt hans skildring af sin jødiske samtid passede på Danmarks nutid. Og selv om han satte sin lid til at både de grundtvigsk og de pietistisk vakte kunne holde folkets mod oppe, havde han dog et langt mørkere syn på situationen end almindeligt var i grundtvigske kredse.

Samme nøgternhed over for grundtvigiansk *sværmeri* bevarede han også da Grundtvigs sindssygdom 1867 kom til fuldt udbrud ved gudstjenesten i Vartov; som et af de meget få øjenvidner så han, at det drejede sig om en »ganske ordinær satyriasis«, et delirium med religiøse og seksuelle tvangsneuroser, mens menigheden som helhed lod sig rive med af dette formentlige åndens vejr, og nogle endda i vanviddet så en ny nordisk pinsevækkelse, på linie med tungetaleunderet da kirken blev til; han søgte selv – forgæves – at gribe ind da Grundtvig fik »sit afsind sat i system«, og måtte bedrøvet konstatere, at den menighed Grundtvig så mange år havde prædikeret for var »forvandlet til sværmere« der i grunden betragtede ham som »den egentlige mægler mellem Gud og mennesker«. Og dette var så straffen for persondyrkelsens hovmod, som bundede i »mangel på personlig tro, virkelig tilegnelse af syndernes forladelse; og denne igen i en mangel på syndsbevidsthed«. Da Grundtvig godt et halvt år efter påny optog sin virksomhed syntes Rørdam at hans

prædiken var usammenhængende, men menigheden fandt den yndig, og mange talte endda om at tiden *nu* var inde til den store udtrædelse af folkekirken. De mennesker havde intet lært, og Grundtvig kunne passende have taget til tekst: dyrt blev I købt, bliv ikke menneskers trælle!

Da den grundtvigske præst Birkedal 1865 af politiske grunde blev afsat som sognepræst i Ryslinge og hans menighed (for en del sognebåndsløserne) ikke ville af med ham, men dannede frimenighed inden for folkekirken, begyndte den udvikling som førte til den første valgmenighedslov af 1868. Rørdam havde principielt intet mod *valgmenigheder*, men var ilde berørt af Birkedals krukke og ikke så lidt sværmeriske optræden, og 1870 advarede han bestemt Otto Møller mod at danne valgmenighed i Gylling. Faren ved en sådan fri menighed var endda ikke så stor hvis stedets sognepræst var »ganske vantro og død«, men »er han en troende mand«, må fripræsten spille alle trumfer ud for at holde det gående (også af hensyn til det altid tungtvejende levebrød) og derfor slå på, at de »som slutter sig om ham er den egentlig hellige og rene lille flok som Jesus kendes ved, de andre derudenfor det store Babel«. Allerede nu – i Rørdams mest vækkelsesprægede periode – møder vi den for ham karakteristiske dobbelthed: med alt eftertryk taler han om skellet mellem troende og vantro og anser følgelig folkekirken for en højst blandet forsamling, men samtidig er enhver tanke om at træde ud og mere eller mindre synligt realisere den sande kirke identisk med det rene sværmeri. Hans kritisk-positive stilling til samtidens grundtvigianisme var dermed også givet.

1866 blev et *trist år* for Rørdam-familien. Roskilde domprovsti blev ledigt og »med særlig drift« søgt af H. C. Rørdam (der flere gange var forbigået, bl.a. til Frederiksberg), fordi det »fra min ungdom af, da jeg som discipel frekventerede Roskilde skole, og fremdeles stadigt, har stået for mig som en ædel sag at kunne tjene som præst ved Roskilde domkirke«. Martensen anbefalede ham som velkvalificeret til kongens nåde, men arbejdede længe før embedet blev ledigt for sin langt yngre discipel og grænseløse beundrer, L. Gude. Det var ikke lykkedes at få ham til stiftsprovst i København året før, men nu satte bispem alle sejl til og så helt bort fra anciennitetsreglerne, fordi han »blandt mine nærmeste medarbejdere« (prov-

sterne) måtte have en »mand med hvem jeg i flere henseender vil kunne finde en væsentlig støtte«. Provstiets præster indgav en adresse for Kalkar (»i grunden et aldeles revolutionært skridt«, et højst »upassende produkt«), ministeren holdt på Rørdam, og Martensen benyttede sin stilling som konfessionarius og opsøgte kongen der først beklagede, at han ikke kunne holde det løfte han havde givet Martensen om at gå mod sin minister, men bispem »taledede meget alvorligt og uforbeholdent som det nu engang ligger i min natur«, og kongen gav sig: Gude blev omgående udnævnt skønt ministeriet var forbitret, og Martensen blev hårdt kritiseret i den liberale presse, men sagen var afgjort. Kalkar havde loyalt tilsendt ministeriet alle de breve han havde fra Rørdam – for at vise hvilken agtværdig mand han var – og Rørdam selv var dybt skuffet over at Martensen kunne foretrække en »affekteret stivstikker« som Gude.

Kort efter kom Skat Rørdam ud for en lignende skuffelse: 1866 fik fakultetet oprettet et *docentur i etik*, reelt begrundet i de stadige studenteklager over Bornemanns umulighed og uforståelighed. Der meldte sig seks ansøgere, deriblandt Rørdam. H. V. Styhr (som ansås for Clausens protégé) og Henrik Scharling, hvis far, C. E. Scharling, længe havde siddet i fakultetet; et grundtvigsk blad insinuerede at man nu havde »lagt et hynde til rette« for sønnen, der forlængst var kendt som en fanatisk antigrundtvigianer. Rørdam – der »al min tid har haft en stor kærlighed« til studenterne – besluttede at »få sig haget fast i fakultetet og at smede mens jernet er varmt« (i stedet for at vente på at »Gud skal gøre et eller andet mirakel«), og skønt lysten til at sidde i »det rådne fakultet« var behersket kastede han sig med iver over studiet af den etik han ikke yndede eller følte trang til at docere. Otto Møller frarådede ham bestemt at tage plads »i spotteres sæde« mellem de »gamle tyske fragtvognskuske for det rationalistiske vognlæs«, det var for galt at »en levende mand ad denne vej (skulle) spildes«, og desuden ville han falde igennem, for var end Rørdams forhold til Grundtvig ikke meget nært, var det dog nært nok til at fakultetet ville vrage ham. Fakultetet (minus C. E. Scharling der af personlige grunde var inhabil) dannede bedømmelseskomiteen, tiltrådt af Martensen, Fog og Blædel, og valget stod mellem Scharling – som efter en udbredt mening havde klaret sig dårligt – og Rørdam. Efter skriftlig og

mundtlig *konkurrence* indstilledes »med overvejende stemmefler-tal« Scharling som udnævntes 5/1-67, foreløbig for tre år. Tilsyneladende tog Rørdam udfaldet roligt, men Marie Rørdams erindringer taler åbent om det »lammende slag«, og en datter har skildret hvordan familien ventede den nedslåede mand ved havelågen og moderens stilfærdige: Nej, jeg tænkte det nok! Rørdam har sikkert ret i at den almindelige mening var for ham og at hans kritiske stilling til fakultetet traf den virkelige afgørelse; årets skuffelser bragte ham i livslangt og bittert modsætningsforhold til både Gude og Henrik Scharling.

Da så Bornemann i dec. 1869 – træt af de evindelige studenteroprør – tog afsked opfordrede 95 teologer Rørdam til at søge professoratet (han forelæste endnu i foråret 1867 over etik). Scharling blev heftigt angrebet i den grundtvigske og liberale presse, og fik også en opfordring (med 40 navne); de søgte begge, men om konkurrence var der ikke tale: 16/4-70 blev Scharling uden videre udnævnt, og man kan nok give ham ret i at en systematisk lærestol om end ikke »lå ganske uden for (Rørdams) evner«, så dog passede mindre godt for ham; men det er en underdrivelse at hans duelighed væsentlig skulle være begrænset til filologien. Med »vemod« opgav Rørdam nu sine »ungdomsdrømme om at blive professor ved universitetet« (jfr. dog p. 45 ff) og begyndte i konsekvens af udfaldet at søge *præstekald*. 1867 søgte han Borup, Karrebæk, Ugerløse og Græsted; 1868: Ørsted, Lunde (det eneste uden for Sjællands stift), Hårlev, Raklev, Gyrstinge, Reerslev, Slangerup; 1869: Everdrup, Svallerup, Havrebjerg, Tølløse og Ågerup. Alder og kvalifikationer taget i betragtning er det påfaldende at han ikke fik nogen af disse embeder; han mente at Martensen havde kultusministeren (som Rørdam i øvrigt var beslægtet med) i lommen, og det er tænkeligt at bispem – selv om han anbefalede ansøgningerne med henvisning til den ved konkurrencen beviste lærdom – kan have virket bag kulisserne. Rørdam selv plejede at ledsage sine ansøgninger med en udtalelse fra samtlige bedømmere i 1866 – som alle anbefalede ham til kirkelig ansættelse – og desuden to mere indgående erklæringer (fra Hermansen og Fr. Hammerich – der vel har stemt på ham ved konkurrencen).

1868 søgte han energisk at blive forstander på Jonstrup semina-

rium, velkvalificeret som han var efter mange års undervisning; han gik til Martensen som bestemt modsatte sig at få ham til Jonstrup, og begrundede det med hans »dogmata falsa atque fanatica« (d.v.s. falsk og fanatisk lære, et udtryk hentet fra præsteeden). Det blev til en lang og pinlig samtale, og Rørdam overvejede at forelægge kætteribeskyldningen for kirkekommissionen af 1868. Men i foråret 1869 søgte han *Sønderup-Nordrup* (ved Slagelse) og blev til sin store overraskelse (han havde glemt ansøgningen) og ikke udelte fornøjelse udnævnt (20/4-69). Martensen var nu »yderlig charmant«, sagde ikke ét ord om falsk lære, men glædede sig over at få Rørdam som præst i sit stift, fritog ham for bispeeksamen på grund af hans store lærdom og holdt ved ordinationen (28/4-69) en smuk og ganske upolemisk tale (det hændte at ordinationstalerne blev brugt til kirkelige opgør), men derefter gik han lige hjem og nedfældede samme dag i et brev til Gude en arrig bemærkning om at nu var stiftet blevet velsignet med den syvende Rørdam; det var et næsten utilbørligt vidnesbyrd om ministeriel nepotisme at »alle disse individer skulle sammenhobes i Sjællands stift«.

I 1860'erne var Rørdams tid godt optaget; han prædikede jævnligt og *publicerede* adskilligt. 1867 udgav han – efter opfordring – sine konkurrencearbejder; den store afhandling, om forholdet mellem »kristendom og humanitet« og dette forholds etiske konsekvenser, er imponerende når det tages i betragtning at han havde tre uger til at skrive den. Det synes som om han oprindeligt havde tænkt at bestemme forholdet ud fra det lutherske lov-evangelium-skema, men hensynet til »højærværdige ører« fik ham til at dreje i retning af den romantiske teologis spekulative idealisme; afhandlingen – der er idéhistorisk anlagt – kommer, hvad der på baggrund af f.eks. Martensens store indflydelse ikke er mærkeligt, til det resultat at kristendommen anerkender de humane livsformer, også filosofien som eksponent for dem alle (»den begrebsmæssige gennemførelse af den humane bevidsthed som sådan«), og derefter fylder dem »med sit eget indhold, sin nye ånd«; konsekvensen er at den humane etik bliver til »retslære«, mens den kristne hævder den individuelle frihed. Tankerne fra de to forelæsninger – om den »rene lære« (der altid kun findes i historisk og ufuldkommen skikkelse og derfor er historisk udvikling undergivet) og om samvittigheden (som er en

del af menneskets gudbilledlighed) – genfindes i andre sammenhænge; den tredje forelæsning (om »naturalismens princip og hovedformer«) er en historisk fremstilling af udviklingen siden Kant og en kritik af naturalismens »grundmangel«: at den ikke kender »personlig syndsbevidsthed«.

Et mere personligt indtryk af Rørdams teologiske stude end konkurrenceafhandlingernes »bestilte arbejde« giver to andre skrifter¹ *Historisk Oplysning om den hellige Skrift* (1866); den udsprang af seminarieundervisningen og var beregnet på lægfolk og især lærere, ikke for at de skulle kunne snakke med uden selv at læse Bibelen, men for at vise de enkelte skrifers plads i åbenbaringshistorien og hjælpe til ret forståelse ved at give historisk viden nu, hvor mange anså Bibelen for opdigtelser fra sene tider og ligeså værdiløs for moderne mennesker som den frelse den bevidner: »den hellige skrift er den samling af bøger som for Kristi troende menighed . . . er den tilstrækkelige og uforbederlige kilde til nøjagtig kundskab om Gud og hans råd til menneskers frelse«. Nok har mennesket i kraft af gudsbilledet (samvittigheden) en viden om Gud og kan kende ham i natur og historie, men da den er sløret af synden er »den almindelige åbenbaring« ikke nok, og Gud måtte oprette sin pagt med mennesker, først ved loven, så ved nåden. Bibelens indhold er umiddelbart indgivet dens forfattere, ikke som et diktat, men ved en personalinspiration i deres indre; derfor kunne de ransage Guds inderste væsen og kende alt menneskeligt. Til forskel fra alle senere kunne de hellige forfattere øse direkte af Helligåndens kilde, og den som i troen holder fast ved dåbspagten vil erfare at Ånden mere og mere oplyser ham, ikke om f.eks. matematik eller historie, men om Guds riges hemmeligheder, så der sker en stadig vækst i kristelig erkendelse.

Ortodoksiens opfattelse af Bibelen som åbenbaringskilde er her »spædet op« med den romantiske teologis mere »liberale« lære om personinspirationen, men i praksis fastholdes de ortodokse anskuelser helt: mosebøgerne er af Moses, og de nu almindelige grunde

¹ 1868 udgav Rørdam (P. Tidemands fordanskning af) Luthers Huspostil. »Det er en fornøjelig og lærerig bog at udgive«, thi Luther er i det hele en mand som har haft adskilligt lys i sin kristendoms sag og som derfor véd at tale med myndighed«!

mod hans forfatterskab intetsigende; højsangen er ikke (som nyere forskere mener) kærlighedsdigte, for så var de ikke kommet med i Bibelen; Jesaja-bogen er en helhed etc. Evangelieoverskrifterne dækker de virkelige forfatternavne, og det såkaldt synoptiske problem løses ved at antage en fælles mundtlig tradition som allerede i de ældste menigheder fik fast form, og hvoraf de tre første evangelister øste efter behov og efter hvad de anså for tjenligt. Johannes-evangeliet er skrevet af apostlen, med de tre andre som kilde; Jakobsbrevet er af Jesu bror, Peters andet brev af apostlen, men *måske* kan Åbenbaringen være skrevet af en anden end evangelisten; i øvrigt er den endnu uforståelig; dens syner gælder stadig fremtiden.

Bogen blev vel modtaget; Vilh. Beck bad om at måtte udsende den med Indre Missions kolportører, og Otto Møller roste den meget, men slog ned på det afgørende punkt: umuligheden af med den gamle ortodoksi at opfatte Bibelen som et sammenhængende hele. Man måtte snarere med den ældste kirke skelne mellem skrifterne og ville da nå til at sætte apostelskrifterne højst. Det ortodokse dogme om hele skriftsamlingens inspiration holder ikke.

2) *Den kristelige Lære* (1868) var en halvpopulær – men særdeles lærd – dogmatik som også var blevet til ved undervisning og i øvrigt i alle enkeltheder gennemdiskuteret med Møller, der på en måde var medforfatter. Rørdam mente selv (Bilag I, p. 185) at Martensen havde vakt hans interesse for dogmatik, og hans bog følger da også i struktur, inddeling og mange detaljer skemaet fra Martensens store værk, men selvsagt er Rørdam langt mindre spekulativ og enklere i formuleringerne; han har heller ikke Martensens litterære apparat eller de mange, oftest polemiske, henvisninger til andre forfattere; der er i grunden ingen anden »litteratur« end Bibelen. Begge disponerer dogmatikken efter den apostolske trosbekendelse; der er stor overensstemmelse i alt det der hører under første og anden trosartikel, men ved den tredje skilles vejene; begge lægger stor vægt på læren om »frelsens orden«, men den udformes forskelligt. Martensen går mest traditionelt til værks: nådemidlerne (Guds ord og den hellige skrift – Rørdam behandlede skriften allerede som led i åbenbaringen), forkyndelsen, bønnen (fadervor), sakramenterne, dåb, konfirmation, nadver, skriftemål og ordination. Hos Rørdam er rækkefølgen: forkyndelse, kaldelse, oplysning – her ind-

skydes så dåben – genfødsel, omvendelse, retfærdiggørelse, bøn, helliggørelse, efterfølgelse, nadver, skriftemål og nøglemagt (embedet). Det er tydeligt at hans fremstilling på denne måde er mere »grundtvigsk« end Martensens, men samtidig er han stærkere bundet til det 17. århundredes ortodoksi. De sidste afsnit – mellemtilstand, opstandelse, tusindårsrige, evig pine og evig salighed – har mange fællestræk; dog afviser Rørdam tanken om alles endelige frelse, mens Martensen lod »antinomien blive stående«. At Rørdam udførligt gennemgår de ti bud og fadervor hænger vel sammen med bogens praktisk-pædagogiske sigte.

Sand religion er en pagt med Gud; for os er den oprettet i dåben; den gamle pagts religion var sand (for det var en pagt med den sande Gud), men de hedenske religioner er falske, opstået ved et fald fra den gudskundskab som gives med gudbilledligheden; dog findes, især i nordiske (!) gudesagn, en længsel efter den sande Gud; andre religioner er »forsættligt værk af enkelte sværmere og bedragerere« (muhamedanisme eller mormonisme). Kristendommen er som sand religion karakteristisk ved det særlige pagtsforhold der er oprettet af Kristus i dåben. Det her afgørende er »troens ord«, både »pagtsvilkår« og »salighedsvilkår«; det kan kun fastsættes af Kristus og har derfor lydt »uforandret ved dåben i Kristi sande troende menighed« siden den første pinse. »Tro« er altså ikke en antagelse af historiske oplysninger eller en livsanskuelse, men »hjerterets frivillige modtagelse af Guds ord til os«, d.v.s. tillid og lydighed i ét. Efter denne »grundtvigske« indledning omtales skriften som en »uforbæderlig kilde til oplysning og opbyggelse«, rettesnor for liv og lære. Under første trosartikel udfoldes den tredelte antropologi: mennesket består af legeme, sjæl og (udødelig) ånd; sjæl og legeme er åndens redskaber og gudsbilledet spejler sig i dem alle; det er ikke udslettet ved synden, for samvittigheden er »Guds røst i menneskets hjerte« og »en levning af den menneskelige viljes oprindelige gudbilledlighed«. Rørdam fastholder lovens tre brug og dvæler længe ved de ti bud, ikke fordi de er en kristen lov, men som et »kort og fyndigt udtryk« for »den almindelige lov«. Opfattelsen af Kristi person er traditionel, forsoningslæren ortodoks: Kristus forsoner Gud ved at lide »i vort sted«, men den således tilvebragte forløsning gælder kun de troende. Der lægges stor vægt

på nedfarten til dødsriget, og det hedder at Kristus ikke blot gik til de fromme afdøde, men »også til pinestedet« (modsat Grundtvig).

Under tredje trosartikel siges at troen er »den nødvendige betingelse fra vor side«, den »hånd hvormed vort hjerte modtager denne gave«, men troen selv er ret forstået ikke en gave, for nok gives »det som skal tros« i ordet, men »det at tro« er vort eget frie valg; man må *tage* imod eller *stå* imod! Kirken er ikke (som Rom mener) synlig, men som Kristi menighed en usynlig livsenhed, dog kendelig på dåb, nadver og forkyndelse; den har historisk udviklet sig gennem folkekirker der aldrig falder sammen med den hellige almindelige kirke, som kun findes »i folkekirkerne, for så vidt disse bevarer Kristi indstiftelser«. Menigheden er ingen anden lov undergivet end ordets brug efter Kristi indstiftelse, men folkekirkerne har mange slags ordninger og vedtægter; derved får staten indflydelse, men blander den sig også i »det indre« må menigheden forlade folkekirken »for at vinde sit liv« (jfr. p. 105 f). Folkekirken er altid fuld af døde lemmer, mundkristne etc., men menigheden er én, ligesom troen; læren kan derimod være forskellig. I de enkelte kirkesamfund beror alt på om de har den éne tro og dåb; det har romerkirken trods sine talløse misbrug og kætterier, især forvanskningen af nadveren; den har den græsk-katolske kirke undgået, men har til gengæld forfalsket den éne tro ved at døbe på det nikænsk-konstantinopolitanske symbol, og trods bibel, prædiken på modersmålet og ret nadver er den derfor »gået således i stå og er ned-sunket i et sådant åndeligt mørke, at romerkirken i sin allerdybeste fornedrelse er lys i sammenligning dermed« (grundtvigianerne var i 1860'erne skuffede over at de ikke fik kontakt med den græske kirke, jfr. i øvrigt p. 53). De helliges samfund er et fællesskab af hellige mennesker, udsprunget af nadversamfundet. Tro og dåb er salighedsvilkår, uden tro virker dåben intet, men det betyder ikke at udøbte er fortabte; Kristus har kun bundet sin menighed til denne betingelse, men der kunne – jfr. nedfarten – være andre veje for andre. Ved dåben er den apostolske bekendelse (trosordet) ubetinget nødvendig; nøddåb uden ord – lovlig ifølge ritualet – er ufor-svarligt jaskeri, en »forkrøblet« dåb, men en krøbling er jo også et menneske som Gud vil tage til nåde hvis det tror. Det er en salighedsbetingelse helhjertet at sige ja til trosordets vilkår, og dermed

skabes en ny natur, d.v.s. indplantes »en spæd livsspire der kun igennem en udvikling når sit mål«; ret omvendelse består i at forsage og tro – med kraftig understregning af at »fra vor side er troen betingelse« – dog er troen ingen »gerning«, men gerningerne er troens frugt og bønnen dens livsytring. Helliggørelse (daglig omvendelse) er lig med den kristelige vækst, i stadig kamp mod fristelsen; ved Kristi efterfølgelse (ikke efterligning, men sindelagsændring) kommer åndens frugter; nadveren forudsætter selvprøvelse, så vi ikke er »uværdige nadvergæster«; skriftemålet er ikke nødvendigt (det er kun syndsbekendelsen for Gud), men en hjælp til at skabe »værdighed«. Nøglemagten tilhører ikke det kirkelige embede, kun menigheden, og kirketugt bliver nødvendig når menigheden vågner, men er betinget både af fuld religionsfrihed og af menighedens voksende evne til at bære den upopularitet der følger med at øve tugt. Nok er præsteembedet stiftet af Kristus, men præsten er menighedens tjener og fungerer kun på dens vegne, således ved gudstjenesten.

Efter døden indgår ånderne til pine eller salighed; omvendelse efter døden er mulig, men man kan ikke »opsætte« sit valg – opsættelse er et valg! – og muligheden gælder kun dem for hvem dåbsnåden ikke her blev »personlig bevidst«, enten de nu var hedninger eller levede i kristenheden. Kødets opstandelse betyder at det dødelige legeme genrejses som udødeligt – ved Guds almagt. Derefter følger den definitive dom til frelse eller fortabelse.

Den kristelige Lære var – omend tung i formen og tynget af lærdom – en pædagogisk vellykket bog; den blev da også populær (8. udgave, 1912; på grønlandsk 1910) og meget brugt som lærebog. Ubestrideligt rummer den en stærk tro på menneskets muligheder og formidler »mellem luthersk forkyndelse af frelse ved tro alene og en humanisme, der bestemt slægter Erasmus på, men også er præget af århundredets så fremtrædende gæld til den etiske idealisme« (N. H. Søb). I øvrigt reproducerer den det 19. århundredes luthersk-pietistiske vækkelse (»bodskristendom«), og trods adskillige grundtvigske træk er Rørdams bog i sammenligning med Grundtvigs dogmatiske hovedværk (Den christelige Børne-Lærdom) langt mere bibelortodoks og langt mindre tilbøjelig til at betone »menneske først«.

Bogen blev skarpt kritiseret fra konservativt hold; Martensen fandt (p. 28) falsk og fanatisk lære i den, og biskop Brammer (Århus), der havde en grundtvigsk fortid og ligesom Martensen var dybt forbitret over den netop vedtagne valgmenighedslov, advarede i et hyrdebrev ved nytår 1869 stiftets præster og lærere imod den. Det gik Rørdam hårdt på at blive kaldt vranglærer (netop nu hvor han havde svært ved at få embede), og han skrev et *Forsvar imod Biskop, Dr. theol. G. P. Brammers Angreb paa »Den kristelige Lære«*: en biskop har ret til at advare mod kætteri, men må da selv føre ren lære og kende så meget til kirkens, at han ikke forveksler den med sine privatmeninger; han må tænke klart, dømmelig og ikke vidne falsk mod sin næste. Et par år før havde Brammer skabt et nyt bekendelsesskrift (ved under en strid med en af sine grundtvigske præster at lægge sig fast på en bestemt oversættelse af Luthers katekisme), og nu advarede han præsterne mod »selvtænkte eller efter et parti optagne meninger« som ikke var grundet i bibel eller symbolske skrifter, og henviste – fordi Rørdam havde et »agtet« navn – til hans »vidtgående påstande« om nedfarten, omvendelse efter døden og tusindårsriget (netop de spørgsmål som på det mest eklatante spaltede århundredets vækkelse i Danmark). Det var ikke blot en »ærerørig sigtelse«, men også en løslagtig, eftersom Brammer holdt sig til det bekendelsesskrifterne *ikke* siger; og det er embedsmisbrug at fremsætte sligt i et hyrdebrev. Mente Brammer måske selv at alle der ikke har hørt ordet bliver fordømt? Vidste han ikke at Martensen og Clausen stillede sig særdeles »liberalt« til tanken om alles frelse eller at de og Mynster havde talt om tilstanden efter døden som en lutringstid, ja at biskop Lautrup mente at sjælen efter døden »påny skal udforme sig selv et legeme, ligesom edderkopper der udspinder et nyt væv når det gamle er sønderrevet«? Det kan man vel kalde vidtgående og selvtænkt! Eller bør man ikke i disse sværmeriske tider tale åbent om tusindårsriget, når det dog er nævnt i bibelen?

Brammers hovedindvending angik nøddåben uden trosord. Men det er ikke ny lære at dåben altid har været knyttet til dette ord. Brammer vil ramme Grundtvigs anskuelse, men kan ikke skelne mellem oplysningen om hvordan dette ord er givet (måske i »de 40 dage«) og ordet selv som salighedsvilkår. Man har altid vidst at

dåbspagten (forsagelse og trosord) er Guds ord »til os« og et led i Jesu indstiftelse, men først Grundtvig har sagt det klart. Selvfølgelig gives der ikke anden garanti for dåbspagtens guddommelighed end erfaringsbeviset, og troens enhed kan bestå selv om man ikke er enig om læren (oplysningen). Brammer mener at dette syn er »farligt«! Ja, det hindrer præsterne i at gøre sig til herrer over menighedens tro og rammer manges uanstændige dåbspraksis, men den rammes allerede af ritualet der forudsætter virkelig »nød« ved nøddåb, og hjemmedåb medfører ikke ændringer i selve ritualets kerne. Men selv om man forkaster en uforsvarlig praksis forkaster man dog ikke nøddåben; den er en ret dåb, blot forkrøblet, men en forkrøblet dåb skaber ikke nødvendigvis en forkrøblet kristen.

Det var Rørdam pinligt at forsvare sig mod en mand der som ung, da de fleste præster talte om døde gerninger, prædikede evangeliet (og Rørdam følte sig i gæld til Brammer for den venlighed han havde vist hans århusianske slægtninge). Selv om Rørdam ikke var præst kunne han dog som medlem af folkekirken og religionslærer ikke finde sig i så ublu en dom over for et publikum der ikke selv kan dømme, men imponeres af et »hyrdebrev«. En biskop har ikke mere ret til at våge over den kristelige lære end en teologisk kandidat. – Men på ét punkt gav Rørdam sig alligevel: i de følgende udgaver af Den kristelige Lære rettede han »forkrøblet« til »ufuldstændig«.

Fejden vakte stor opsigt og tjente ikke Brammer til ære; hyrdebrevets pompøse stil og gejstlige bombast kaldte i høj grad på smilet, og det var en udbredt mening (udtrykt af Niels Lindberg) at han var »for meget videnskabelig undermåler« til at klare sig over for Rørdam. Men hverken Den kristelige Lære eller forsvarsskriftet indbragte Rørdam Grundtvigs anerkendelse; dertil var vel også den personlige kontakt for ringe og Rørdams forbeholdenhed (p. 23) for stor. Trods alle grundtvigske træk har Grundtvig klart set at der hos Rørdam var alt for meget af den gamle »skriftteologi«; til Høgsbro ytrede han sit mishag med hans bog og med Fr. Hammerichs kirkehistorie og udkastede helt andre tanker om hvordan de burde være skrevet. Da P. Rørdam – vel 1869 – ville have Grundtvig med til at rejse 2000 rdl. for at beholde Rørdam i København afslog han det bestemt; han skønnede ikke »hvad gavn det kunne være til, da Sk. R. jo slet ikke var enig med Gr.«!

Men det vidste Rørdam jo ikke, og på det tidspunkt har han afgjort opfattet sig selv som grundtvigianer; det fremgår også af hans stadige udfald mod og planer om et teologisk *opgør* med Martensen. 1863 rettede Martensen et dygtigt og behændigt angreb på den rationelle struktur i Grundtvigs kirkelige anskuelse og dens formentligt katolicerende træk; han fik afgjort de fleste med sig og blev aldrig virkelig imødegået (bl.a. på grund af krigen), men brodden sad i de unge grundtvigianere der grant mindedes modstandernes »råben victoria« i beruselse »over grundtvigianismens totale tilintetgørelse«. Sidst i 1860'erne vendtes (men nu på empirisk grundlag) skytset mod Martensens kristelige kultursyntese (den store strid om »tro og viden«), og hans og den romantisk-spekulative teologis anseelse var ikke hvad den havde været. 1869 forelagde Rørdam Otto Møller sin plan til et opgør: det skulle vises at Grundtvig var Luthers legitime fortsætter, fordi han og hans »ægte disciple« fastholdt at troen måtte have et bestemt indhold som normgivende for bibelens rette tolkning, og kun den tykkeste og vilde misforståelse kunne se noget »katolsk« i Grundtvigs lære om det levende ord (d.v.s. kirkens tradition) eller hans sakramentopfattelse. Når Martensen selv forstod sit »system« som en ligefrem udvikling af det lutherske måtte det afvises, dels fordi han mente at man kan tro »uden at tro noget«, dels fordi systemet i enkeltheder stred mod bekendelsesskrifterne, og fordi selve det spekulative princip (den kristne bevidstheds autonomi) stred mod den kristne lære. Rørdam bad Møller om hjælp til at give Martensen »et ordentligt grundskud«, men offentligt kom intet frem. Planerne blev igen luftet da Martensen 1874 i et skrift om katolicisme og protestantisme (foranlediget af katolske angreb på folkekirken) opridsede sine reformatoriske principper og med al anerkendelse af Grundtvigs indsats for at bringe trosordet til ære og værdighed fornyede angrebet på den kirkelige anskuelses struktur og katolske drag. Rørdam ville have mellemværendet frem på Roskilde konvent, men det skete ikke; han og Møller opfordrede ivrigt hinanden til at »få ram på Martensen« (denne gang hans skriftsyn, retfærdiggørelseslære og især hans påstand om at være reformationens sande fortsætter). Men just som Rørdam var ved at spænde buen gav Møller op: Martensen var jo ingen »livsmagt«, følte sig alt for højt hævet til

at høre på andre, havde heller ikke indflydelse »på det virkelige kirkeliv«, og det var i det hele ikke lønsomt at angribe ham. Begge var – trods små forbehold – dybt imponerede af Martensens store Ethik, men det principielle syn på ham ændredes ikke, og ved Martensens død 1884 erklærede Rørdam at han hverken var en stor eller en i sandhed dansk mand (Martensens stilling til de slesvigske sprogreskripter i 1850'erne), nok en begavelse, klar og blændende i formen, men af ringe lødighed både som videnskabsmand og prædikant.

Opgivelsen af det store opgør med Martensen skyldtes at Rørdam (og Møller) som 1870'erne skred fik helt andre ting at tænke på og oplevede at *fronterne forskød sig*, men en slags »hævn« fik Rørdam da han 1874 anmeldte Gudes disputats om nadveren, et højst forunderligt, spekulativt arbejde som ville »redde« nadveren ved hjælp af teosofiske ideer (selv Martensen syntes at være noget forbeholden). Rørdam lagde ikke fingrene imellem, men påviste at Gude havde mistolket Grundtvigs »kun ved badet og ved bordet«, og at han i sit syn på Kristus, der meddeler sig selv til nadvelementerne og hvis nu himmelsk forklarede legemlighed er »en tinktur i brødet«, på det mest eftertrykkelige var på vej ind netop i katolicismen.

II

Landsbypræst

1869-1880

Rørdam var uden tvivl helst blevet i København, men fandt sig alligevel til rette i *Sønderup*, skønt præstegården var ringe, pensionsbyrden stor, husholdningen dyr og der var besvær med formandens enke. Det var heller ikke let at være landmand: »alt skal man forstå sig på, seletøj og møgkjæle, mergelgrav og hestebeslag og hundrede andre dele«. Sognene gik for at være »døde«, men ved indsættelsen var kirkerne (som hørte under Sorø akademi og havde altertavler af fru Ingemann!) overfyldt; det blev de ved at være, og sangen »går nu rigtig smukt og glædeligt«. Rørdam havde hørt at der kun var kirkegang ved de »reglementerede« halvårsaltergange (som han afskyede), men traf snart flere familier der »afgjort stiller sig på Guds riges side, foruden enkelte personer som står det mere eller mindre nær«; de »unge kapellaner« havde skabt vækkelse mange steder på Vestsjælland, og da Rørdams sogne nu også fik en ung præst blev det samme – efterhånden – tilfældet her; han begyndte med bibellæsninger og »spirerne« væltede op af jorden! Otto Møller gav ham gode pastorale råd: ikke bruge lærebogen til konfirmander, ikke gå på husbesøg – det er en slags »åndelig voldtægt« sådan at komme bag på folk – men skrive sine prædikener med største omhu, thi »bønder trænger mest af alle til, at man gør sig flid for at sige hvad man har at sige dem på den bedste måde«. I egnens konvent erfarede Rørdam med glæde at »vore venner . . . selv om de er i mindretal dog egentlig stedse har overtaget og er de egentlige ordførende«; modstanden mod den kirkelige anskuelse var tydeligt på retur! Og yderligere oplevede han at bønderne »i alle menneskelige spørgsmål følger med Grundtvig« og tager afstand fra pietismen, men kun sjældent har »nogen klarhed over trosordets betydning« – det tages med, fordi de præster de ynder prædiker derom; præsterne var mere »dogmatisk«, bønderne mere

»praktisk« indstillet og vel også endnu åndeligt umyndige. Møller havde modsatte erfaringer på sin egn.

Økonomisk var embedet så dårligt, at Rørdam snart begyndte at se sig om efter noget andet; 1872 søgte han Dalby, men Martensen mente at han ikke havde været længe nok i Sønderup; han blev opfordret til at søge Horsens og kunne efter sin egen mening (og vel ved hjælp af biskop Kierkegaard som han følte sig i discipelforhold til og jævnlig brevvekslede med om teologiske spørgsmål) blive stiftsprovst i Ålborg, men ingen af delene reflekterede han på; derimod trak det svært i ham da sognekaldet og forstanderposten ved seminariet i Jelling 1872 blev ledige. Den hidtidige indehaver, H. Svendsen (en ivrig grundtvigianer) havde glædet sig hjerteligt over opgøret med Brammer, og eleverne havde selv indført Den kristelige Lære i undervisningen; Rørdam modtog adskillige henvendelser og deputationer (med løfte om privat løntilskud) fra beboerne i sognet og fra samtlige seminarieelever; også nu var Martensen ham imod, og efter megen »våde« trak han ansøgningen tilbage, af økonomiske grunde og især fordi hans kone nødig ville til Jylland. Det gav kultusminister Hall hende ret i og lovede i stedet Rørdam Rønnebæk-Olstrup ved Næstved, hvor C. J. Brandt (Grundtvigs eftermand i Vartov) havde virket og vakt »liv«. 11/3-73 blev han udnævnt, men det blev på flere måder en skuffelse; der var god kirkegang, men »de bedste« kom udefra, mest fra Næstved og Herlufsholm; sognefolket var ikke til stor oplivelse, mindst i annekset, og egnens mange herregårde gjorde at bønderne her var mindre »udviklede«; han måtte også se flere af sine reformforsøg mistydet af »bondemistænksomhed« og »sveden mistro« – egenskaber han forklarede med et formentligt element af »vendisk blod« i Sydsjællands befolkning. Desuden fik han i Rønnebæk fornemmelsen af at grundtvigianismen var ved at blive en klassereligion: med afsky læste han nu Mynsters breve og opponerede mod den »kultursyntese« der fandt »sandhedsspirer« i filosofi og poesi, men måtte samtidig konstatere samme positive forhold hos mange Grundtvig-disciple til verdsligheden, ikke just filosofien, men materielle »nydelser«. Som Mynsters forkyndelse kun var for de dannede, sådan prædiker fra »vor side« mange »kun for den velstående middelstand, lad os sige gårdmandsklassen, mens de ser småkårsfolket og

de fattige over hovedet«. Oprindeligt forkyndtes evangeliet for de fattige; sådan var det også i vækkelsen for et par menneskealdre siden, men hvor der nu er grundtvigske præster om ikke »betragtes, så dog føles (de fattige) som stående uden for brodersamfundet«. Også her havde Otto Møller den modsatte erfaring!

Allerede 1875 søgte Rørdam – halvked af Rønnebæk – Herlufsholm og ville meget gerne have embedet, skønt formandspensionen var så stor at der ikke var håb om en bedret økonomi. Han havde mange venner ved den lærde skole (bl.a. rektor J. Forchhammer), og det nære forhold til skolen gjorde for ham embedet til et af de mest attraktive i landet; han fik også mange opfordringer til at søge, men Martensen stak påny en kæp i hjulet, måske fordi han anså angrebet på Gude (p. 37) for »helligbrøde«, og skønt Hall (forstander for Herlufsholm) gik kraftigt ind for ham var bispens indflydelse på kultusminister Worsaae afgørende. Skuffelsen gik meget dybt, også fordi forbigåelsen kom til hans kundskab på højst pinlig måde under en fest på Herlufsholm. Endnu et betydningsfuldt venskab knyttede Rørdam i disse år, nemlig med baron Tage Reedtz-Thott til Gavnø og hans frue, Elisabeth f. Bülow (jfr. p. 164).

Den første halve snes år af Rørdams præstetid stod *det teologiske fakultet* stadig som en lokkende mulighed. Det grundtvigske krav om *eksamenskommission* (p. 21) fik i begyndelsen af 1860'erne nationalliberal støtte, folketinget tog det op og finansudvalget anså slige kommissioner gavnlige for videnskaben – det gjorde landstinget ikke, men som kultusminister nedsatte Monrad en komité der med den tidligere professor, biskop C. T. Engelstoft, som formand skulle arbejde for sagen; alt synes klart da Monrad 1863 blev statsminister og Engelstoft kultusminister, men krigen bragte en standsning, og de følgende, konservative kultusministre var mere stemt for censorer der endda skulle kunne gribe ind i eksaminationerne; det gik fakultetet imod: så hellere en kommission! I kirkekommissionen af 1868 var der (i denne sag) både en grundtvigsk og en konservativ gruppe; den sidste fik flertal, og vel arbejdede grundtvigsk sindede kultusministre – som P. C. Kierkegaard – i grev Frijs' regering for eksamenskommissioner, men nu under nationalliberal modstand (også, men ikke blot fra partiets universitetsrepræsentanter) fordi man fik brug for alle våben i kampen

mod den alliance mellem »store« og »små« bønder som bar gods-ejerregeringen. Men da så godsejere og national-liberale 1870 fandt hinanden i et »forenet Højre«, og der logisk opstod et »forenet Venstre«, krævede det program som alle venstregrupper nu samledes om et »folkeligt« universitet i stedet for det »latinske« (og en ny »nordisk« dannelse til afløsning af den »klassiske«). I denne situation gennemførte Hall som kultusminister en lov om *censorer*, men holdt døren på klem for eksamenskommissioner. Og for det teologiske fakultets vedkommende bad Hall Rørdam, sammen med P. E. Lind, Kalkar og Sthyr, indtræde i censorkollegiet, hvortil han jo var »fortrinlig kvalificeret« – og ville oppebære 300 rdl. årlig plus fri rejse og diæter. Censorinstitutionen var ifølge Rørdam kun »humbug for at stoppe munden på dem der råber på eksamenskommission«; »det reelle udbytte« var de let tjente penge, ikke blot fordi der blev smølet (naturligvis især af Scharling!) med omsendelse af eksamensopgaverne, men navnlig på grund af eksaminationernes ringe kvalitet; særlig fandt han Scharling helt umulig; den mening delte Sthyr fuldt ud og gav i sine såre åbenhjertige breve et livligt billede af Rørdams og hans egne kritiske opgør med Scharling efter eksaminationerne, og da Sthyr skulle være professor spurgte ministeriet Lind (nu biskop i Ålborg) om han ikke var alt for ufordragelig. Det mente Lind dog ikke, men både Sthyr og Rørdam havde på meget ubehagelig vis sagt deres mening om Scharlings måde at drive etikken på. Samme foragt udtrykte Rørdam når Scharling udgav sine romaner – deres kvalitet svarede ganske til fakultetets! – og den eneste han kunne nære nogen agtelse for var Clausen; han stillede 1873 (i Fædrelandet) med forbilledlig klarhed grundtvigianismens dilemma: at være en »velgørende modvægt« mod pietistisk og konfessionel snæverhed eller en sekt med sære meninger (teorien om trosordet), afvisning af græsk og reformert kristendom og et vist hang til katolicisme. Rørdam mente at denne »udlevede olding« – som efter fire hjerneblødninger kunne skrive så klart – dermed havde vist at han kunne have udrettet noget, om han dog havde stået på den rette side; de andre var »komplette dværge« sammenlignet med ham.

1874 rejste Høgsbro i Folketinget igen sagen om eksamenskommissioner; ministeren spurgte alle censorer, og teologerne gik ind

for tanken, for vel var kandidaterne nu mere sikre på rimelig behandling, men eksamen var hverken grundig eller pålidelig og censorerne kunne ikke gribe effektivt ind mod »professorer som ikke er deres plads fuldkomment voksne«; »den meget højærværdige Gude« der til Rørdams ærgrelse 1875 efterfulgte Lind (han ville hellere have haft sin ven og omgangsfælle, den lærde dr. Paludan-Müller i Snesere), viste sig dog i denne sag at ligge på linie med de andre censorer – det skulle nu også være et mærkværdigt menneske der ikke efter et par eksamensterminer kom på kant med fakultetet! Censorernes formentlige forsøg på i kirkelig interesse at indsmugle »uvidenskabelig« undervisning var professorerne yderst mishageligt, og de skrev til ministeriet at dette ja til eksamenskommissionen kom af at de var grundtvigianere (»tænk dig Kalkar, Sthyr, Lind! – mageløs plasér for mig«), men konflikten var nu åbenbar og hele fakultetet holdt sammen; den noget grundtvigske Fr. Hammerich havde ellers været forhandlingsvenlig, men nu var han og hele fakultetet opbragt efter at matematikeren, Ad. Steen, i sin rektorforelæsning ved årsfesten 1875 havde rettet et taktløst angreb på teologiens uvidenskabelighed (fordi den formentlig var bundet af »noget udefra givet . . . ligemeget om (det) er et religiøst liv eller en vis kreds af faste dogmer«, og ikke respekterede den ubrydelige årsagssammenhæng; følgelig burde teologien fjernes fra universitetet). Fakultetet var tåbeligt nok til at erklære at man i gentagelsestilfælde ville forlade årsfesten i samlet flok. Det fandt Rørdam latterligt, og da Hammerich kastede sig ud i en lidet heldig polemik mod Steen glædede det ham nok, at »den eneste af fakultetet som kunne lukke munden op var en af vore«, men fakultetet var og blev »jammerligt« og havde været det siden Brochmand (d.v.s. siden 1639!), undtagen »de 14 år da Martensen var solen deri«. Modsat Otto Møller holdt Rørdam dog på at teologien hørte til ved universitetet, men rent praktisk begrundet med kristendommens faktiske indflydelse på samfundet, også på dem der stod den fjernt; det er statens pligt at lade den – som andre »berettigede åndsmagter« – komme til orde på universitetet, i alt fald så længe der består en statsstøttet kirke.

Under den nu oprækkende kamp mellem Højre og Venstre blev eksamenskommissionen – i virkeligheden en af bastionerne i den

løbende krig mellem kirkelige og politiske partier og et forsøg på at bryde universitetets monopol og »professorvælde« – taget af dagsordenen. Men samtidig kom der store problemer med *fakultetets fornyelse*. 1874 bestod det af gamle eller svage mænd, og dets position syntes truet fra alle hold: fra grundtvigsk side (Fr. Nielsen og Rørdam) ville man påtvinge det konkurrence gennem studentertilønnede privatdocenter og på højskolebasis skabe en præsteuddannelse der stod i »levende forhold til den kristne tro og kirken«, så den kunne opklare »de store grundmodsætninger mellem troen og vantroen«; teologien kunne ikke mere hævde sig som videnskabernes dronning, men kun legitimeres ved »det nøjeste og inderligste forhold til kirken og menigheden«; og selvsagt måtte den ikke som hidtil bygge på tyske, men kun på rent danske fundamenter: Grundtvig, Birkedal, P. C. Kierkegaard, Hammerich og Rørdam! Også fra andre sider – bredkirkelige og indre missionske – klagedes over at uddannelsen ikke var kirkelig nok, og folk af Martensens skole (f.eks. Fog) var mere interesseret i præsternes almenkulturelle dannelse end i den specielt teologiske. De andre videnskabsgrene så (jfr. Ad. Steen) skævt til fakultetet, og tidens (ikke mindst blandt yngre grundtvigianere) beundrede filosof, Rs. Nielsen, hævdede at da »tro« og »viden« var helt uensartede, omend lige berettigede, former for åndsliv, var en teologisk videnskab principielt umulig; præsteuddannelsen burde derfor foregå ved en præsteskoie; dette synspunkt fandt – ud fra politiske motiver – livligt bifald i bondepartierne.

Da H. N. Clausen 1874 omsider – 81 år gammel – trak sig tilbage fra professoratet i NT og dogmatik kunne der være tale om Sthyr eller Rørdam (som da også var i indbyrdes kontakt og begge havde fornemmelsen af at man ville undgå dem), men fakultetet kom uden om dilemmaet ved at henvende sig til den 31-årige P. Madsen der havde en smuk eksamen, var en habil manuduktør og ellers et ubeskrevet blad. Hammerich tilbød ham på fakultetets vegne et docentur, foreløbig på tre år – derved udelukkede ældre ansøgere med større indtægtsbehov – og begrundede det med at man nu hvor fakultetet var angrebet fra alle sider måtte gøre alt for at afværge den »ulykke... hvormed der trues: oprettelsen af et præsteseminarium der skal træde i dets sted. Gud styre alt til det bedste«! Kort

efter bad også C. E. Scharling Madsen modtage pladsen, thi Rørdam kunne ikke bruges, eftersom han var tiltagende fanatisk i grundtvigsk retning; dette var langt fra korrekt, men det virkelige argument lå i at grundtvigianerne var »rent vilde og ville forene sig med bondepartiet« om at afskaffe fakultetet – d.v.s. at grundtvigianismen, set fra fakultetet, slet og ret var en del af Det forenede Venstre (jfr. p. 54 f). Madsen accepterede, og Rørdam, der kendte ham som manucent og som en kraft i Theologisk Samfund (formand 1869), fandt det i sin orden: han var »et meget dygtigt, kundskabsrigt og samvittighedsfuldt menneske, som i mange henseender vil blive en meget dygtig lærer for studenterne, men han er en lignende smålig-kritisk natur som Hermansen, så han næppe nogen sinde vil blive færdig med nogen ting«; grundtvigianer var han unægtelig ikke, og en så hurtig ansættelse – efter to års ophold i Tyskland – kunne ellers nok være betænkelig.

Allerede 1875 blev Madsen professor, og med talent ordnede han det nytestamentlige professorat, da C. E. Scharling gik af. Nogle ansøgere meldte sig selv, bl.a. Sthyr og Fr. Nielsen, andre oplede Madsen med lys og lygte over hele landet og tilbød dem embedet, idet han tegnede sit eget ideal af en nytestamentlig professor således: afgørende er kun at NT er »levende for den vedkommende, at han medbringer eksegetisk blik og herredømme over de kristelige tanker, og fremdeles kommer det, som jo for øvrigt overalt hvor talen er om kaldsgerninger i kristendommens tjeneste i vore dage, an på at han ved en vederhæftig og vægtfuld personlig optræden kan udfylde pladsen« – specialkundskaber eller selvstændig forskning krævedes derimod ikke, thi faget var i en vis forstand afsluttet og »udbyttet af fortidens eksegetiske arbejder (foreligger) så samlet, overskueligt og let tilgængeligt, at det er temmelig let at sætte sig ind deri«. Sagens mange pikante enkeltheder kan ikke optrævles her; det skal blot bemærkes, at Madsen bestemt modsatte sig at få endnu en Scharling ind i fakultetet (Henriks bror, Peter Scharling, var blandt emnerne), for én kunne bæres, men to af »samme familietype« ville være for stor en udfordring (til grundtvigianerne). Også til anden side måtte balancen holdes: Fr. Nielsen var umulig, fordi han nylig havde kritiseret fakultetet ud fra grundtvigske synspunkter – og det samme gjaldt Rørdam, som vel ikke havde søgt,

men afgjort regnedes blandt de nærliggende muligheder og desuden vanskeligt kunne holdes ude når Hermansen trak sig tilbage fra GT-professoratet. Hammerich havde man i forvejen, kom nu først Fr. Nielsen og siden Rørdam ind var fakultetsflertallet vippet og katastrofen sket; derfor måtte Madsen, meget ugerne, bekvemme sig til at tage Sthyr der 1877 også blev udnævnt; men han var et videnskabeligt nul, der aldrig gjorde noget ved faget og desuden ved sin personlige adfærd blev almindeligt til nar (også Rørdam opfattede ham slet og ret som en komisk figur og anså det tidsskrift han 1883 startede for en »prostitution«). Situationen ved Sthyr's udnævnelse blev klart tegnet af Madsens ven, C. Jacobi: »gruelig sørgeligt er det at skulle forkaste en gehaltfuld mand (Rørdam eller Nielsen) for en forfængelig og afmægtig vante som Sthyr der kun anbefales af negative egenskaber«. Men »partihensynet« måtte naturligvis gå forud.

1877 døde Hammerich uventet og Fr. Nielsen blev (trods Brammers protest) hans eftermand – kirkehistorie var jo ingen nøglestilling og balancen blev ikke forrykket. Nielsen forlod i øvrigt ilsomt sin ungdoms »radikale« positioner og forsvarede iltert universitetsteologien mod grundtvigske kritikere; med ham fik Rørdam en trofast ven og »adjutant« i fakultetet, og tilsammen reddede Nielsen og Madsen dets anseelse, ikke så meget videnskabeligt som kirkeligt; det blev i de følgende år reelt et »menighedsfakultet« som – det lagde de aldrig skjul på – måtte legitimere sig ved nær tilknytning til de kirkelige retninger og alt det praktisk-kirkelige arbejde som nu groede op. Rørdam var ganske vel tilpas med det »unge« fakultet: Madsen og Sthyr var hans manucenter (Nielsen for ung til at være det), og både stemningen og eksaminationerne blev kendeligt bedre. Og stadig var der udsigt til GT-professoratet; herom forhandlede fakultetet fra 1876 med Rørdam i det håb at Hermansen ville gå af (Nielsen klagede over at han ikke forstod en venlig hentydning til at vige for Rørdam); han var apoplektisk og senil, men lod sig daglig køre ind for at forelæse for 2–4 studenter. Det trak stærkt i Rørdam som ikke var videre glad for at være på landet og endnu drømte om at »være noget« for studenterne. Ganske vist lykkedes tingene godt for ham: han havde Brandts position på egnen, modtog i det uendelige foredragsopfordringer etc., men følte sig alligevel

Th. Skat Rørdam

høi Tilførelse, at var en offentlig Person, paa hvem og hvis Hens
alles Øjne hvile. Privatlivet er ganske vist ulige mere bekendt
for den, der ikke af Natur har Indsigt for andre Folks Forstand og
Udgang. Men somme endvidere, at saavidt de i en Tid som den
nævnte - havde de ikke kunne paa de sidste begynde haand,
men paa vor Tid: det hede - og haar oplivende og udviklende at
var Trost, menne isa paa Landet, saa er de dog meget de følge
med en Landbrugsarbejds Tidning, som allerede ikke er tilstede, ist.
mindre ikke for mig. Men naar man forder sig paa, Tilstedeværelse
hospitale, Højskoleer og Højskoler og hundre andre dele, ist.
mindre forder sig doger saavidt at man naar manne deom. Det
er ganske vist allraarmeren Tegn som det er hemmeligt det at
komme ind i det Højskole, naar man eller har lidt med hærfor.
stodt og gide bruge den, men det er yderst uheldigt at skulle
haar med alle disse forskellige Genstande at gøre. Ja, der som
komme dig en Person ind i et en god Værelse, god bulet Hat
paa Hovedet, Træsko eller sorte Træskoer paa den smukke
Ende af Legemet, udsmykkede store Rødder af en sort Fide,
med Kromme indtægter og plønde, haare eller gørdning
spænde Kart, eller afsluttede og opvandede Dragepuffer, eller
giver sin Mening tilkomme mig, som mange "Folke" meget
de skal lægge paa det og det Tyske Jod, dehos af og til med
et venligt Firkant smukke ind til sin Haverne, dog
hvis hunder Dør og Vindue hans Dører ligge forværdig be-
gavne: vel tilspiret Kasse uden at have det Dagens
Lys: 5 Tjodtjener. Eller fordit dig samme Person paa
en dampende og vuggende Skjoning, hvoraf et Par hinde kunne
Hætte opelade sig for almenmænsklig Kasse nedværdig
stineer høj, men han intet mere velbeholdt den fete
Damp (Kvise) som de Homer kaldte den. Atline: det man har
et lidet at var til Gudfjeld: de Dage), og siger ja det er
di'gode de, de alle Kløder paa Bort: saa ha du min su-
verne Hæder, istmindre det for en Tid. Enden har de ikke
denn det til at smukke eller minde med hunden, naar de var

ikke på sin rette hylde. Og hvis ikke *han* fik professoratet, kom vel »nyrationalisten« Fr. Buhl i stedet, eller et par små folk som den unge H. Levinsen eller »lille Volf« (den senere stiftsprovst R. Volf som tilbød fakultetet sin tjeneste i håb om at det ville undgå Buhl). Derfor indlod Rørdam sig i forhandlinger med fakultetet (og opgav af samme grund at søge Århus stiftsprovsti), men begærede samtidig et »tegn« på om han skulle være professor: et personligt tillæg på 1000 rdl. Han nærrede ikke stort håb om at folketingsflertallet (efter talen i Næstved, p. 59) ville gå ind på det; det lykkedes da heller ikke, men interessen for ham var så stor at det blev forsøgt at skaffe pengene ad privat vej; og det ville han gerne modtage. En overgang var der tale om at få tillægget ved en konstitution som kapellan ved Kastellet, men han bøjede af: det måtte jo ordnes uden om rigsdagen, og kom der et venstreministerium faldt konstitutionen væk; desuden ville både det akademiske og kirkelige arbejde blive til »jaskeri og jammerlighed«. Møller rådede ham som vanligt fra at lade sig friste af fakultetet, tilmed det allermest ufrugtbare fag; han skulle hellere tage det faktum at han i 20 år på den mest ublide måde var holdt ude som tegn fra himlen på at han burde søge præstekald i København, virkelig blive til »velsignelse« for de studerende, og med tiden Martensens eftermand!

1878 måtte Rørdam erkende at sagen var uigennemførlig: Hermansen ville ikke gå af, men fortsatte rent »vegeterende«, og selv var han ved at være for gammel. 1880 blev Buhl docent og – ved Hermansens død – 1882 professor i GT, og dermed begyndte en ny og spændende epoke i fagets historie; intet tyder (jfr. p. 111 ff) på at Rørdam havde kunnet bringe den fornyelse af studiet Buhl formåede.

Derefter begyndte Rørdam for alvor at interessere sig for *københavnske sognekald*. 1878 søgte han Trinitatis for at kunne virke i hovedstaden som »midtpunkt for det åndelige liv i landet«; men Martensen fik hans yngre ven, G. Schepelern, udnævnt; han tilhørte nærmest Københavns Indre Mission. 1879 var Rørdam gennem Fr. Barfod i forhandling med kirkekomiteen om sognekaldet ved den nye St. Matthæuskirke; thi »min ungdoms og manddoms drøm« om et professorat skulle man være meget sangvinsk for at fastholde. Men her blev H. Stein udnævnt. Da Blædel døde (1879)

søgte Rørdam Garnisons kirke – og bemærkede at ved hans sidste to ansøgninger var yngre folk blevet foretrukket. Biskoppen gik imod, men Fr. Nielsen arbejdede kraftigt for ham, og jamrede over at Martensen som konfessionarius havde så stor indflydelse at hoffet fik helt forkerte forestillinger om grundtvigianismen (d.v.s. at den var venstreorienteret). Kongen, og især kronprinsen, ville have V. C. Schousboe, og det var en ringe trøst når Nielsen ytrede at konge og bisp – som »Bileams æsel« – kun var redskaber i en højeres hånd; han følte det også »ydmygende« at Rørdam skulle holdes ude, når han selv så hurtigt havde nået sit mål. Martensen søgte i halvanden time (!) at overtale kongen til at acceptere citadelpræsten, J. Kok, men kongen holdt på sit, og Schousboe blev udnævnt; Nielsen syntes det var skandaløst at Københavns sognepræstembeder skulle være »hofkald«. 1880 blev så *Helligåndskirkens* sognepræstestilling ledig; der var længe i forvejen forhandlet med Rørdam som nu meldte sig i håb om »en mere betydningsfuld virksomhed«; provsten anbefalede ham meget, og Martensen – der stadig helst ville have Kok – anerkendte hans begavelse, lærdom og ulastelige embedsførelse, men mente at kapellanen, L. H. Schmidt, var ligeså kvalificeret; menigheden ville være vel tjent med dem begge, men da Schmidt i forvejen var ved kirken havde han en »særlig adkomst ved denne lejlighed«. Der kom en adresse på ca. 1000 navne for Schmidt – populært kaldt »Sauce-Schmidt«, fordi han var kendt som en stor gourmet (sauce-specialist) og gav strålende middage for kirkelige dignitarere – men ham ville kongen ikke have: han var både frimurer og »kierkegaardianer«, og så havde han begravet grevinde Danner og vakt hoffets uvilje med sin tale ved den lejlighed. Fr. Nielsen allierede sig med kirkens patron, den grundtvigsk sindede borgmester H. N. Hansen, der lige havde gennemført kirkens restauration, og samtidig søgte P. Rørdam i Lyngby gennem enkedronning Caroline Amalie at vinde kongen; i første omgang fik hun »halvt afslag«, men 1/4-80 blev Rørdam dog udnævnt. Det var ham (og hans familie) en stor glæde at komme tilbage til København, selv om det »allerhelst« skulle have været til universitetet. Martensen havde modstræbende bøjet sig, men tilfreds med Rørdam blev han aldrig; han kom – vist endda jævnlige – i Helligåndskirken, men brød sig ikke videre om Rørdams prædiken:

den var slet disponeret og uartikuleret fremført, og Rørdam var i det hele en »monoton, tør og prosaisk« personlighed!

Da Rørdam blev præst følte han sig afgjort som *grundtvigianer* – i maj 1872 erklærede han f.eks. at han kun kunne samarbejde med præster der delte den grundtvigske anskuelse (nok med lægfolk der ikke gjorde det) – men ukritisk var han ikke, og gennem 1870'erne voksede hans kritik støt og førte ham efterhånden til en langt mere »folkekirkelig« position. I aug. 1872 besluttede han at deltage i det forestående vennemøde, uden større lyst, for disse møder havde allerede længe kun givet virak og anden røg, men intet udbytte! Nu blev vennemødets karakter helt ændret da Grundtvig pludselig døde (2/9-72), og det samledes først efter den pompøse begravelse (11/9) som Rørdam med bevægelse deltog i, glad over at finde mere »sundhed og sindighed« i Vartov-kredsen end ventet. På mødet skildrede han, med udgangspunkt i sin farbrors ligtale (»Manden troede det ord Jesus talte til ham, og gik« – den bedste gravskrift en kristen kunne få, og den som passede bedst på Grundtvig) den hedengangne som en kæmpe i alle måder, også kristeligt. Men alle de ypperlige evner havde intet været i sig selv, om han ikke havde troet ordet; det var magten i hans vidnesbyrd og ædelstenen i den rige arv efter ham; og med en optimisme – som nok var fremkaldt af stemningen, men også ønsketænkning – hed det, at når vi har ordets perle »vil der, til forundring for alverdens skifteforvaltere, slet ikke opstå nogen strid om delingen af denne arv«, for vi vil »alle tilegne os den hele!« Det øvrige arvegods efter Grundtvig kan ingen udmønte som han, men tager vi blot gudsordets diamant til os »vil al splid om arvens skifte . . . falde bort; der vil blive en sådan enighed imellem os . . . at verden vil forundre sig derover og misunde os den«! Det var en mildest talt letsindig profeti!

Øjensynligt stod Rørdam helt på Grundtvigs stade; og det indtryk bestyrkedes da han 1873 (ved et møde i Ringsted) blandede sig i »slaget ved katekismen«, en strid der i første række var udtryk for bruddet mellem grundtvigianismen og Indre Mission og for de to nu dominerende kirkelige retningers indbyrdes konkurrence hjemme og blandt udvandrerne i Amerika; i baggrunden stod Martensen og Clausen, men hovedslaget førtes af Blædel der under kampen mente

at få skovlen under de grundtvigske, da han opdagede at Fenger i 13. udgave af sin katekisme havde ændret Luthers tekst så døbeordet ikke mere var Mt. 28.19f., men »trosordet«; det var en »forfalskning« af Luthers lære i den af grundtvigianerne selv »besvorne bog«! Striden varede i årevis og tog et vældigt omfang, og over for Blædel (»en af de viderligste personer jeg kender«) indrømmede Rørdam at Fengers ændringer formelt var uforsvarlige, men Mt. 28.19f. var aldeles ikke »døbeordet«, thi Kristus har sammenknyttet tro og dåb; der er altid gået en *bekendelse* forud for dåben, og »ligesom vi om dagen indånder en luft der er mættet med solens stråler, således indånder alle danske kristne i vore dage den åndelige luft der er mættet med det lys som Gud ved Grundtvig har ladet opgå over dåben« (de ord fik H. N. Clausen til i sine erindringer sukkende at tilføje at det nok havde lange udsigter med en sober vurdering af Grundtvig!). Hverken Bibelen (der er skrevet for døbte) eller Luther siger klart *hvad* døbeordet er, men Luthers tanker klares når man forudsætter Grundtvigs opfattelse af dåbspagten! »Guds time« var ikke kommet i Luthers dage: »det er som om strålerne fra dåbspagtens ord spiller om Luther på alle sider, men selve dette ord er endnu skjult for ham«; kun Grundtvigs »lære om troens ord (udfylder) klarlig og opklarer hvad også var uklart hos Luther«; som ægte Luther-discipel er Grundtvig gået videre, og det var en Guds lykke at Luther ikke udtalte sig tydeligere og derved gav plads for »senere tiders større klarhed«. Derfor hører Grundtvigs syn hjemme i folkekirken, for nu om dage véd alle at kun bekendelsesskrifternes ånd, ikke deres bogstav, forpligter. De er ikke bomme, men milepæle ved menighedens vej, og de viser fremad; hvis kirken for at være luthersk kun skulle vedkende sig de gamle symboler var den et vissent lem på Herrens legeme, og vi skal ikke tale som Luther, men følge hans »ledende grundtanke« (intention). Alle vil fortsætte reformationen, men hvem afgør hvordan? Det gør historien – den har dømt pietisme og rationalisme, romantikkens spekulative teologi, men også ortodoksien som anså Luther for sidste led i udviklingen. Derfor har vi ikke lov at forkætre hinanden, uden derfor at skulle anlægge »den blødsødne og usande fredsommelighed« at alle meninger er lige gode. Men vi bør vise frisind, vel vidende at »dommer« er hverken politi, fakultet

eller kultusminister, kun »den levende menigheds historie«, dens stadige vækst til »modenhed«.

Trods denne prægnante *evolutionsteologi* – her polemisk bestemt – kom Rørdam snart i modsætning til den gængse grundtvigianisme, ja på en vis måde til Grundtvig selv. Siden 1866 havde han jævnlig over for Møller fremsat kritiske bemærkninger, f.eks. mod Grundtvigs opfattelse af fadervor som Jesu personlige bøn (hvordan ville han da opfatte: forlad os vor skyld – ?) eller mod de ændringer han i sin suveræne profetbevidsthed tillod sig i trosbekendelsens tekst (»fæstemø« for »jomfru«, komma efter »pint«, »dødsrige« for »helvede«, »menighed« for »kirke«, »fællesskab« for »samfund« og »kødets opstandelse og *dets* evige liv«). Nogle af ændringerne var sagligt motiverede, men omlavningsmanien måtte som helhed kaldes sygdomspræget; dog holdt Rørdam sin kritik for sig selv »til den gamle biskop var død og begravet med fuld musik«, men 1873 publicerede han den – med ubestridelig historisk-filologisk lærdom – og mest (ligesom Brandt og Møller) for at advare mod bessermacheri og forsøg på at »gøre trosbekendelsen til prøveklud for ungdommelige sprogrensningsforsøg«; den er »betroet gods« i menigheden, og med al respekt for Grundtvig, så var han dog ikke menigheden! Mere mærkeligt er det at Rørdam også kritiserede Grundtvigs Kirke-Spejl, hvor den græske dåb forkastes fordi den ikke bruger den apostolske trosbekendelse – Rørdam fastholdt jo selv sine dertil svarende bemærkninger også i de senere udgaver af Den kristelige Lære (p. 32); men det er begribeligt at han ikke kunne billige at Grundtvig gengav Act. 1.5 som om Jesus selv havde døbt apostlene på trosordet – her var selve »oplysningen« blevet en »trossag«.

1875 stillede fakultetet med censorernes bifald en dogmatikopgave om Guds ord som nådemiddel »ved siden af de tvende sakramenter«; det kaldte en grundtvigsk anonym et slag i ansigtet, et forsøg på at komme grundtvigske kandidater til livs (på samme måde som i Norge!) og en hånlig opfordring til at snakke professorerne efter munden – i et land hvor »Grundtvigs lys har skinnet som en sol i mange hjerter«; man skulle dog tro at i alt fald én af censorerne havde haft »mod og vilje« til protest. Rørdam henviste til at ifølge luthersk lære (Confessio Augustana V) har Kristus ind-

stiftet *både* ordets forkyndelse og sakramenternes forvaltning, og man måtte derfor kræve at kandidater kunne skrive en opgave på det grundlag. Sprogbrugen lå i øvrigt ikke fast; der var mange andre »Guds ord« end sakramenternes – selv den mest doktrinære grundtvigianer vidste jo at også fadervor var et »Guds ord« – og »nådemiddel« er heller ikke entydigt. Det grundtvigske »kun ved badet og ved bordet hører vi Guds ord til os« havde hele vægten på »vi« og »til os«, altså på »det individuelle salighedshensyn«, og det skal man ikke lave grundtvigsk ortodoksi på; den bliver lige så »død« som al anden ortodoksi. Grundtvig mente – der anføres mange citater – at Bibelen stemte helt med trosordet, og i bibelsprog kaldes Kristus nok »Guds ord« (logos), men forkyndelsen af Kristus er også »Guds ord« (rhema). På dansk siger man »ordet« om begge dele, og al forkyndelse (fra apostlene til nu) er da »Guds ord« for så vidt den har Ordet (Kristus) til indhold; strengt taget er kun Kristus »ordet«, men på et teologisk plan er den gængse sprogbrug helt forsvarlig. Der udspandt sig en lang debat, Rørdam blev kaldt »mæglingsteolog«, og 1936 sammenfattede Anders Nørgaard korrekt stridsindlæggene derhen at hans opfattelse »betød en udviskning af det grundtvigske syn på Herrens eget ord i menigheden, både som livets og lysets ord, kvalitativt forskelligt fra alle menneskeord i skrift eller forkyndelse«.

Disse teologiske diskussioner lagde vel beslag på opmærksomheden, men var dog udenværker; det egentlige grundtvigske problem lå et andet sted: allerede i 1860'erne var der brydninger mellem retningens *folkelige* og *kirkelige* linie, men selv om Grundtvig i de sidste år blev mere og mere politisk radikal (»tummelumsk«, sagde Otto Møller) stod bevægelsen dog sammen, indtil den grundtvigske del af bondepartiet 1870 gik sammen med andre – mere »materialistiske« – venstregrupper, 1872 fremsatte Det forenede Venstres program, efter valgsejren i sept. samme år proklamerede folketingsparlamentarismen og 1873 nægtede at stemme for finansloven. Her deltes vandene: den folkelige fløj (mest bønder, høj- og friskolefolk) anså det politiske demokrati for folkelighedens ydre form og ville gennem et fuldt realiseret flertalsstyre bane vej for en folkelig, kulturel og (fri)kirkelig fremtid, i troen på at det grundtvigske islæt var stærkt nok til at gennemsyre hele venstre-

bevægelsen. Men den kirkelige fløj (mest præster og byfolk, Vartovkredsen var f.eks. »fanatisk højresindet«) reagerede skarpt og fastholdt, af nationale grunde (forsvarssagen) som af kirkelige, at »politik og folkevækkelse er to højst forskellige ting«; det sidste alene var en grundtvigsk opgave, og »politisk frihed... har kun værdi i samme grad som der er et vågent folkeliv som trænger til den og forstår at bruge den«. De religiøse ledere – især da præsterne – skulle fortsat præge den folkelige udvikling og (sagde Birke-dal) »fylde folket med et stort og godt livsindhold«; han frygtede – det gav Rørdam ham ret i – at grundtvigsk »vin« skulle gå til i »jordkrybende« og materielt sindede bønder. De to grupper (hvis grænser var noget flydende) var nok enige om målet, men langt fra om midlerne, og på den kirkelige fløj stod håbet om en sand, kristelig folkevækkelse i skærende kontrast til de folkeliges ønsker om at nå resultater via »talmajestæten«. Bag konflikten lå selvsagt helt forskellige politiske holdninger: disse »højregrundtvigianere« understregede altid lydigheden mod øvrigheden som en kristenpligt (deraf deres rædsel over finanslovsnægtelsen og siden visnepolitikken); de havde en helt igennem konservativ socialforståelse (så derfor et satanisk oprør i socialismen), og dertil svarede – stort set – en teologisk ortodoksi.

Den rent *politiske* strid deltog Rørdam kun lidt i, men han stod afgjort til højre. I strikte modsætning til Grundtvig ville han (1866) ikke opponere mod den reviderede grundlov (der gav landstinget en økonomisk betinget overvægt over det demokratisk valgte folketing) og så ligeså skeptisk på Høgsbro, det grundtvigske venstres fører, som på Gert Winther, det jyske (bjørnbakske) bondevenstres anti-idealistske leder. Han delte helt de kirkelige grundtvigianeres syn på Det forenede Venstre: derfra kom »det største frafald fra sandheden som i vore dage er sket hertillands« og den »megen råddenhed og brækvandsagtighed« som udsprang af et »flertalstyranteri«, hvis eneste princip er »lovløshed« (forstået bibelsk-apokalyptisk!). Da Møller 1873 i et yderst aggressivt skrift om politik og kristendom faldt ud mod Det forenede Venstre var Rørdam selvsagt med på den takadresse 44 højregrundtvigianere tilstillede ham, og han var i grunden ganske enig med P. Rørdam i at »hvorledes mennesker der véd, at på valgdagen i Jerusalem fik Vorherre

ikke en eneste stemme, men Barrabas dem alle tilsammen, kan falde på at hylde talmajestæten, det forstår jeg ikke«! Men en »del af vore venner« har overskredet det »grænseskel der fra begyndelsen har været mellem os og det øvrige folk«. Da der 1874 skulle være vennemøde i Odense ville Rørdam med for at slå fast, at parlamentarismens »flertalstilbedelse« var det rene djævelskab, oprør mod den af Gud indsatte øvrighed etc. På mødet hidsede P. Rørdam og Fr. Hammerich sig op til det helt store religiøse og nationale hysteri i angrebet på alliancen mellem »ånd og uånd«, men Skat Rørdam var mindre krigerisk end ventet – han havde ikke tænkt sig at gå til alters ved åbningsgudstjenesten, men gjorde det alligevel grebet af stemningen, og det pacificerede ham: stiltfærdigt talte han om børnelærdommen og kritiserede rationalismen (der kun giver et »sjælebillede« – d.v.s. et begreb – af Gud, men ikke fører til Gud), og udviklede så at sakramentordene (det véd alle som har erfaret deres kraft) virkelig er de Guds ord de lyder på (»kendsgjerninger«); denne velsignede »oplysning har Gud i vore dage givet den danske menighed«, og den »skal holde os sammen«. I den givne situation kunne det kun betyde at grundtvigsk tro skulle mobiliseres mod venstre fløj, thi »når dette ord rigtig kan blive vor livskraft og glæde skal det også bevise sin kraft til at holde os sammen, selv om der kommer tider hvor det ser ud som om det hele meget snart skal gå fra hinanden«. Det var indirekte tale, men ellers tydeligt nok.

Dertil kom at det *politiske islæt* i venstregrundtvigianismen gjorde bevægelsens frikirkelige tendenser mere udtalte; allerede havde den sin egen katekisme (p. 52) og sine egne salmebøger (p. 113); nu så det ud som om der (på Askov) skulle begyndes en særlig præsteuddannelse, og 1874 gjorde man tilløb til også at tage *præstevielsen* i sin egen hånd, da ordinerede Birkedal (som altid hævdede at han selv var viet til præst i den hellige almindelige og ikke bare i folkekirken og nu – uden at ville det – kom til at gå venstrefløjens ærinde) sammen med adskillige andre, i Askovs gymnastiksal (!), den slesvigske frimenighedspræst, C. Appel. Det fyldte Rørdam med rædsel: ikke bare var handlingen ulovlig, men den ville sprænge folkekirken, for øvrigheden kunne umuligt tolerere en sådan optræden og de deltagende præster risikerede deres embeder; men det betød også at »al den politiske råddenskab« gik

med over i frimenighederne. Rørdam bad indtrængende Birkedal afstå fra ordinationen, netop nu hvor »lovløsheden« rejser hovedet i alle »borgerlige forhold«. Birkedal påberåbte sig »åndens drift« – men det kan jo så enhver kapellan komme og sige; det var taktløst at bruge et gymnastikhus, og havde »kirkelig« og ikke »folkelig« interesse været afgørende var man gået til bisperne med sagen (det havde ikke nyttet – for selvsagt kunne ingen bisp ordinere til tjeneste i en dansk frimenighed på preussisk statsområde!). Møller søgte at berolige med at ordination dog ikke var noget så højtideligt – en forbøn, intet sakramente. Men Rørdam blev ved sit: der forelå »selvtægt«, både folkekirkeligt og almenkirkeligt, udsprunget af »lystenhed efter at danne en grundtvigiansk kirke uden for folkekirken«. Og det sidste var i alt fald ubestrideligt. Askov-ordinationen endte for højesteret, med bøder til de ansvarlige præster.

Men dermed blev Rørdam også mere skeptisk over for grundtvigske krav om fri *præstuddannelse*. Senere på året advarede han ved et møde i Sorø mod at angribe fakultetet, thi man får ingen bedre præsteskole bare ved at rive den gamle ned; heller ikke ville han opridse planer til en ny, for alt beror alene på »personlighederne«, og det nye kommer først rigtigt når det kommer af sig selv. Højskolen vil lære de unge sig selv, deres land og folk at kende, og give dem (det sagde højskolemænd som Schrøder, Nørregaard, Bågå og Trier altid) sans for »den ledende forsynstanke der går gennem historien«; det er også den bedst mulige forudsætning for en præstegerning, og en sådan højskole er det rette grundlag for en præsteskole, men dog bør højskolen ikke uddanne præster, for det kræver også specialviden, eftersom præsten skal være et hovede højere end sin menighed og nøje må kende skriften (i de gamle sprog – så han hellere læser NT på græsk end på dansk!) og kirkens historie. Menigheden kan vel klare sig med ringere mænd, og man bør kunne blive præst uden vanlig teologisk uddannelse, men der må dog ikke være præster af første og anden grad (skal de sidste til Anholt eller Vendsyssel?); når staten udnævner præsterne må den – også ved en fri præsteskole – fastsætte fordringerne, men enhver må selv om hvordan han vil skaffe sig det givne mål af kundskaber. Trods al anerkendelse af højskolens idé tog Rørdam afstand fra »nygrundtvigianernes« (d.v.s. venstrefløjens) ønske om at gøre den til basis

for præsteuddannelsen; den kunne ikke yde det en studentereksamen kan, og var »meget langt fra at give... den impuls til viljeanspændelse som et ungt menneske har så usigelig godt af at lære«, bl.a. ved at tage en eksamen. Efter Bjørnson-fejden (p. 62 f) blev han endnu mere betænkelig, og da præsten V. Brücker i begyndelsen af 1880'erne påny kraftigt tog til orde for grundtvigsk præsteuddannelse på grundlag af højskolen var Rørdam helt overbevist om at uden studentereksamen fik man mange præster uden almen-dannelse, og da vel hver kirkelig retning så skulle have sin præsteskole ville folkekirken opløses i to-tre »kirker«. Da man 1878 søgte at realisere Grundtvigs store tanke om »skolen i Soer« – det blev kun til en udvidelse af Askov højskole – mente han at et »sådan grundtvigiansk universitet« kun vilde gøre (nygrundtvigianerne) endnu mere bornerte, og den grundtvigske tro til bondestanden som folkets »kerne« var stærkt overdrevet (de opfattede jo »kerne« = »mængde«); bønderne var ligeså »flygtige« som andre stænder, nogen intelligensreserve var ikke at finde her, og ved at gå ind for flertalsstyre havde højskolen medvirket til at den »dannede ungdom« faldt »i politiske rabaldermageres vold«. Som Møller – der på det punkt var særdeles aggressiv – mente Rørdam at alle *højskolens* udyder kom af at den (og friskolen) i Kolds spor propaganderede for en opdragelse der ikke gav børn og unge solide kundskaber eller lærte dem at »lyde« (»vri vidjen, mens den er grøn«): »jeg tror ikke at den grundtanke at barnets *natur* skal vokse uhindret på nogen måde lader sig hverken kristelig eller menneskelig forsvare« – den stammer fra Rousseau, og det »skal da heller ikke gøre den tillok-kende«. En sådan opdragelse fører kun til selvspejling; det fremgik bl.a. af at man 1873 påtænkte en udgave af breve fra de sidste ti års højskoleelever for dermed at demonstrere »den nye dannelse«. Rørdam advarede bestemt: elevernes »hjerteliv kan ikke tåle at overgramses af alle dem der vil læse og forlyste sig med deres breve«.

Den *politiske* strid og det moderne (d.v.s. »hedenske«) dogme, at man skal følge sin »natur«, forklarede at »grundtvigianerne har kunnet gå med åndsfor nægtelsen«, ladet »sig rive med af strømmen og endda mene sig i fuld overensstemmelse med Grundtvig«. Kun sjældent tog Rørdam direkte del i den politiske debat, men det

hændte: i okt. 1876 talte han i Næstved om »tidens alvor« og udgav foredraget, fordi egnens »gemene« venstreblad så ofte havde mistolket ham. »Alvoren« viser sig i et stigende forbrug – som når en arbejder skal have seks snapse om dagen og bønder kun kan tage til byen i fjedervogn og endda skal have bœf og portvin på restaurant! Bondestandens formue og indkomst er fordoblet gennem de sidste 20–30 år, men forbruget er tredoblet. Alle klasser vil nyde uden arbejde og ansvar, men »at have et alvorligt arbejde, det er den bedste lykke«. Landets selvstændighed er truet udefra og indefra, og det værste er ikke at få et venstreministerium (»skønt jeg... ikke betragter Venstres ordførere med tillid«), men at både Højre og Venstre misbruger friheden til kun at tænke på partiet og døve samvittigheden, mens socialismen breder sig og vil nedbryde alt som til nu var helligt og uantasteligt. »Socialismen kan æde om sig«, fordi arbejdsgiverne kun betragter arbejderne som handelsvare og maskinel og ikke anerkender selve arbejdets værd (et synspunkt Rørdam ofte kom tilbage til), og begavede mænd (jfr. Brandes, p. 60) angriber højlydt troen og siger – for dermed at forsvare »kø-dets lyst« – at vi nedstammer fra aberne. Menigheden har altid været truet; det var den i romerriget, men dog var det en lykkelig tid, for aldrig har »personlighederne« spillet en større rolle end i kirkens trængselstider; derimod virkede statskirken søvndyssende ved at tage ansvaret fra folk, og derfor var religionsfriheden af 1849 en stor lykke: ansvaret kom tilbage – ved ophævelsen af dåbs- og konfirmationstvang, ved frimenigheder og valgmenigheder; den kirkelige frihed bar frugt i en »bevidst levende kristendom«. Nok er der flere kættere og sværmere end før, men i stedet for staten står nu menigheden med ansvaret for »de små«, så de kan vokse. Også folkeligt er fædrelandets vel lagt i folkets hænder; nu beror alt på personlighederne, ikke mere på embederne. Men autoriteternes svækkelse betyder også fare for foragt for loven; falsk lighedsstræben – f.eks. kravet om lige løn, som om Gud ikke giver »gaver og evner forskelligt« – kan blive til lovløshed i ly af loven, og dog er det en glædelig udvikling, thi når »embedet mister sin udvortes glans« kommer alt til at hvile på »personligheder« med indre myndighed; derfor skal man lære at følge sin overbevisning, ikke sit parti! Højskoler og friskoler har vel mange skrøbeligheder, men

vidner dog om bøndernes sans for sand oplysning; det private initiativ er sat i højsædet, folk er begyndt at nemme deres eget ansvar og blevet mindre tilbøjelige til at skubbe det over på staten; i frihedens lys vil alt godt udfolde sig.¹

Det var åbenbart Rørdam om at gøre at optræde som frihedsmand og samtidig holde på lov og orden; det fremgår også af hans forsvaret for kirkebønnen – der tit blev kritiseret som alt for »statskirkelig« og servil over for kongehuset. Men kirkebønnen er meget ældre end statskirken (Paulus!) og den gælder uanset om øvrigheden er god eller ond – oldkirken bad også for forfølgerne. Nu har man opgivet den gamle forestilling (d.v.s. Luthers lære om de to regimenter!) at Gud har indsat den borgerlige øvrighed, men også under en fri forfatning stammer regeringens myndighed fra loven, og *den* er af Gud. Den konstitutionelle forfatning er den bedst mulige, men det er lovløst at ville lade loven tjene folket; den har tværtimod sandhedens myndighed over folket, og må derfor lydes. Kongen er lovens håndhæver; derfor skal også han æres og lydes, men i den nuværende kirkebøn for den kongelige familie – med underdanig opremsning af titler – lyder enevældens røst, ikke reformations-tidens. I kirken beder man kun for øvrigheden som lovens vogter, ikke for personer! Også »til højre« måtte Rørdam trække grænsen – og måske nærere han stadig mistro til kongefamiliens tyskhed.

Til tidens mange ulykker kom selvsagt også den brandesianske *kulturradikalisme*. Brandes – der færdedes meget i det hauchske hus – stod for Rørdam som selve djævelens repræsentant, af sin mester i enestående grad udrustet med magt til at forføre og besnære mennesker; og et personligt indtryk af dæmonien fik han da fru Rørdams svoger, P. Heiberg (Victor Nordfeldt), ikke blot blev brandesianer, men 1875 tog livet af sig – her så man hvordan det gik! Efter C. Hauchs død fik Rørdam sin svigermor i huset; det var besværligt, for Renna Hauch var karakterfast til det fanatiske og allerede i 1860'erne Brandes' beundrer og fortrolige, helt på hans

1 I andre foredrag (Ret og Frihed, 1877; Arbejde og Taksigelse, 1878; Det er godt at haabe, 1879) varieres de samme tanker; især understreges taknemligheden som motiv til at overvinde »denne endeløse misfornøjelse«, og tonen – navnlig hvor friheden under grundloven fremhæves som årsag til en fremgang ingen »for 40 år siden i sine lyseste drømme... (havde) tænkt mulig« – er mere optimistisk end de private breve giver udtryk for.

linie i kampen for kvindens frigørelse og mod religionen; hun kendte – skrev hun til ham 1874 – som få den »løgn og selvforblindelse der følger med kristendommen« og så med sorg tre af sine børn »som pupper indspundne« deri; især pinte det hende at se »flinke og begavede børn, som både Hostrups og endnu mere Rørdams, systematisk blive tillavede og dresserede til at lægge deres evne til tænkning i lænke, og altså fordummes med hver dag de lever«. Otto Møller mente at brandesianisme var et sært standpunkt for en ældre kone, og at Rørdam da nok kunne få »held til at få bugt med hende« – men let var det ikke!

Mens kirkelige højregrundtvigianere (også i anden generation) i kulturradikalismen kun så en kødets og åndens besmittelse som alle våben måtte sættes ind imod, var der allerede i 1870'erne tegn til at de venstregrundtvigske nærmede sig »fritænkerne«, ikke just ideologisk, men i følelsen af fælles forpligtethed på demokratiet og »kulturopgaverne«. I første omgang skyldtes det påvirkning fra Rs. Nielsen der ville forene Kierkegaard og Grundtvig, skarpt adskille tro og viden, men anerkende religionen som en ideal »åndsvirkelighed«. Hans tanker gik temmelig uformidlet igen, bl.a. hos en ung teolog, Fr. Jungersen, som i flere skrifter hævdede at den der har sit eksistentielle stade i troens ord står frit over for den overleverede kirkelære, der da også på flere punkter – mest vel forsoningslæren – kritiseredes hvast. Birkedal og de yngre højregrundtvigianere angreb ham hårdt, og heller ikke Rørdam kunne hos ham se andet end rationalisme, en frugt af den unaturlige alliance mellem Rs. Nielsen og venstrefløjen. Ved et møde i Vartov (1875) hvor hele den gamle menighedskreds var med udgav Jungersen sit »tøjleri« for god kristendom, men Rørdam replicerede at når der med rette kunne klages over svækkelse af det grundtvigske sammenhold, så var det den »moderne« kristendoms skyld, og især fordi »urene elementer« tyede til Vartov og agerede grundtvigske, skønt de – som Jungersen og Rs. Nielsen – fornægtede Grundtvig. Jungersen »for op med en confessors krænkede værdighed og forsikrede at han holdt fast ved troens ord så godt som nogen, men det var kun teologiske anskuelser han havde udtalt sig imod«; hele mødet var dog imod ham; det gav ham et chock, og over for de samtidige angreb fra Birkedal og hans yngre meningsfæller brød Jungersen sammen, tilbagekaldte alt og

var herefter teologisk udpræget ortodoks – omend med visse venstre-tendenser i politisk henseende (jfr. p. 73 og p. 132).

Rørdams egentlige indvending mod Jungersen, og herefter mod al nygrundtvigianisme, var – som han 1876 skrev til P. Mouritsen, en af de ledende i Vartov – at han med samme letsindige overfladiskhed som Rs. Nielsen opfattede troens ord som »en grundlovsformular«, uden om *menighedsbevidstheden* og uden at have levet sig ind i menighedens tankegang, med andre ord: en ren subjektivisme, åben for »urene« forbindelser. Men troens ord kunne også tages så bastant at »livet« blev kvalt i død ortodoksi. Det gav navnlig *Bjørnson-fejden* en tydelig anskuelsesundervisning i.

Rørdam afskyede Bjørnson – der indtil 1872 var almindeligt anset som Grundtvigs egentlige arvtager, men så hurtigt mistede sin position i højrefløjen; for venstrefløjen vedblev han derimod at være en profet. På vennemødet 1872 talte Bjørnson lige efter Rørdam og tillod sig at ironisere over ham (han »tager livet og sætter det ind i kristendommen, og tager kristendommen og sætter den ind i livet, og med et kosteligt humor, hvorom han selv ikke har det ringeste begreb« – Grundtvig derimod havde virkelig humor!). Allerede forinden havde romanen *Fiskerjenten* i Rørdams øjne gjort Bjørnson til »en tvetydig person«, og da han på vennemødet begrundede sit forslag om en dansk »signalændring« over for Tyskland med »kristenkærligheden« skønnede Rørdam at al hans påståede kristendom kun var »teori og fantasi«, og det så meget mere som Bjørnson klart gik ind for politisk og kulturelt samarbejde med andre end kristne. Bjørnson blev ham »stedse mere modbydelig... en typus på en uomvendt grundtvigianer (et menneske som mener at kunne være kristen uden omvendelse)«, en »storskryder« som forvekslede kristendom og pacifisme etc. Rørdam fik unægtelig hurtigt ret i at Bjørnsøns kristendom (eller grundtvigianisme) ikke stak dybt, men først var et instrument for hans egen selvspejling og siden kun et trin i udviklingen af en mere og mere tyndblodet og med meget bulder forkyndt moralsk idealisme eller humanisme; det kom klart frem da han – til dels i reaktion på den kritik han efter 1872 mødte i højregrundtvigske kredse – 1875/6 forkastede de evige helvedsstraffe og fornægtede djævelens »personlighed«. Men dermed havde han – efter gængs konservativ opfattelse – også fornægtet forsagel-

sen og brudt dåbspagten, og det kom til en voldsom forkætring, en forlængelse af den politiske strid ind i dogmatikken. En af de hårdeste kritikere var Rørdams fætter, præsten Th. Rørdam, der ligesom Birkedal og mange andre uden videre anlagde troens ord som »alenmål« på Bjørnsons »tro« (eller vantro). Niels Lindberg forsvarede som redaktør af Dansk Kirketidende Bjørnson med, at al tale om djævelen måtte forstås ud fra »det gamle verdensbillede«; det bestred Rørdam bestemt: Jesus og apostlene havde aldrig vedkendt sig noget verdensbillede, hverken det ptolemæiske eller det kopernikanske; NTs billedtale angik slet ikke den sag. Når Bjørnson fornægtede djævelens personlighed og brød dåbspagten på dette punkt måtte det »uundgåeligt (føre) til et meget misligt forhold til den kristne tro i det hele«. Men i modsætning til sin fætter og andre højregrundtvigianere erkendte Rørdam at »vor dåbspagt ikke må bruges som en udvortes lovbog, i kraft af hvilken man kunne frakende den kristennavn som afveg fra et eller endog flere led i den«. Enhver afvigelse – også m.h.t. djævelens person – er ukristelig, og man kan ikke have fællesskab med den slags folk, men skal ikke derfor frakende dem kristennavnet; der er jo også meget ukristeligt hos kristne!

Bjørnson-fejdens hysteri gjorde tydeligt nok Rørdam endnu mere *betænkelig ved al grundtvigsk ortodoksi*; der findes – skrev han kort efter til Møller – en »tømmermandsmæssig brug af trosordet til at forkætre, som er aldeles urigtig«. Trosordet er en åndelig målestok; det sætter ikke skel mellem kristendom og ikke-kristendom, men mellem kristne og ikke-kristne, dog ikke således at den der bare tager ordet i sin mund (uden at have det i hjertet) bliver en kristen; det sker først når man *lever i troen* og ved dette »liv« bliver i stand til at skelne mellem kristeligt og ukristeligt. Disse tanker tog han op i et halvanden times foredrag på vennemødet 1879, et møde der skulle være »upolitisk« og som bl.a. derfor kedede venstregrundtvigianerne umådeligt.

Venner – sagde Rørdam – må have indbyrdes tillid, trods forskellige meninger; de er fælles om sakramenterne og må ikke skilles på politik. Trosordet skiller menigheden fra verden, men det er et nådens ord og kan ikke håndteres som en ydre lov, en »tømmermands-målestok«. Den banale fornægtelse (Bjørnson) er ligegyldig,

men farlig er den fromme forklædning der gør trosordets »kendsgerninger« til »ideer« (Rs. Nielsen, Jungersen, nygrundtvigianerne). Og trosordet skal forstås ud fra NT! Kristus og apostlene henviste ikke til et alenmål, men til »ham som er den inderste kerne og livskraft i den kristne tro«; Kristus kommer »til os« i trosordet, men kun når vi »lever i og af dette ord«, og det sker kun gennem menigheden, ved indlevelse i dens trosbevidsthed og i stadig vækst. Nogle synes da at ordet bliver »usikkert«; de vil tage det »led for led« og frakende dem der nægter enkelte led kristennavn; det er et klart standpunkt, men uigennemførligt, og ens dom bliver udvendig fordi man ser bort fra »livsforholdet«. Nok er trosordet et hele, og at forkaste enkelte led er en spire til forkastelse af Kristus, men erfaringen og kirkehistorien viser at en sådan fornægter (endnu) ikke behøver at være en u-kristen; han har måske ikke draget alle konsekvenser, og kun den der helt bevidst siger sig løs fra Kristus er en ukristen. Den delvise fornægtelse mindsker nok kristenlivets glæde på jorden (sikkert også hisset!), men Kristus tålte meget, både ukristeligt liv og ukristelig lære, af disciplene; nok skal man ikke holde »brodersamfund« med dem der fornægter mere eller mindre, men da alt beror på livsforholdet kan man heller ikke frakende dem kristennavn. Denne »eksistensteologi« gjorde det i øvrigt senere muligt for nygrundtvigianerne at tage sig Rørdam delvis til indtægt; men den afgørende forskel på dem og ham lå i synet på menigheden og ganske særligt på NT som udtryk for den rette tolkning af »menighedsbevidstheden«.

Foredraget fremkaldte mange modindlæg, bl.a. fra Birkedal, der mente at »tømmermandsmålestokken« jo stammede fra »tømmermandens søn«, og Rørdam som ellers ikke (p. 31) havde været bange for at kalde trosordet »salighedsvilkår« tog nu over for Birkedal og andre bestemt afstand fra den gløse; når han privat blev spurgt om man over for fornægtelsen ikke hellere skulle holde sig til »ordet som det lyder«, måtte han svare at en sådan udvortes brug var farlig, fordi man da kunne frakende andre (i praksis altid dem der står en fjernt, ikke dem der står en nær) kristennavnet, og fordi man så kunne komme til at godkende enhver lære eller retning som ikke i ydre forstand stred mod trosordet.¹

1 En af de mange privat spørgende og foruroligede var P. Mouritsen, til hvem Rørdam 23/11-79 skrev at han selv for 20 år siden havde samme standpunkt, men

Biskop H. L. Martensen, 1808-1884

Biskop B. J. Fog, 1819-1896

Pastor Otto Möller, Gylling, 1831-1915

Biskop Peder Madsen, 1843-1911

Marie og Th. Skat Rørdam ved guldbrylluppet i 1908

Th. Skat Rørdam med sønnen Hemming Skat Rørdam
og et barnebarn

Vennemødet 1879 stod i høj grad under indflydelse af den konkurrence *Indre Mission* nu påførte grundtvigianerne; reaktionerne var både positive og negative, så vel over for »landmissionen« der under Vilh. Becks ledelse virkede »ved ordet alene«, d.v.s. med vækkende forkyndelse, som over for »bymissionen« (eller Københavns Indre Mission) der på grund af det »program« H. Stein 1876 havde udkastet nok ville virke med »ordet«, men også gennem en detaljeret kristelig-social indsats, organiseret i et vidt forgrenet foreningsvæsen, skabe bolværk i bybefolkningen mod socialismen. Rørdam var dybt imponeret af Stein og forundret over at denne højtidelige og højjærværdige Martensen-discipel havde skrevet en så varm og levende bog, og da Th. Rørdam 1877 begyndte at udgive Kirkebladet (som skulle være højregrundtvigsk, men slå bro til andre retninger i kirken og især til de to former for mission) ville Skat Rørdam trods dets sødfrome tone støtte det, og skrev deri bl.a. om kristelige kærlighedsgerninger, opfordrede til socialt arbejde og anbefalede Stefansforeningen, d.v.s. provinsbyernes parallel til Københavns Indre Mission. Præsten Johs. Clausen, Vilh. Becks gamle kampfælle, der var blevet grundtvigianer, men hvis »grundtvigianisme« nu var af en »så irenisk eller fortyndet natur« blev en central skikkelse i det spirende *kirkelige retnings samarbejde*; han begyndte sammen med Th. Rørdam nogle (økumeniske) »kirkemøder«, og ved mødet i Højby 1878 prædikede Skat Rørdam meget passende over: Hvi ser du skæven i din broders øje! – men stillede sig i øvrigt noget skeptisk til alt for megen »organisation«: timelig hjælp var en almen sag, åndelig en menighedssag!

På vennemødet 1880 slog han til lyd for samarbejde: han skildrede hvordan Grundtvigs syn langsomt havde sejret, så også andre – d.v.s. de to slags mission – nu talte om trosordets betydning som ingen sinde før, men så var spørgsmålet om »vi« skulle arbejde

nu havde lært adskilligt, især om »de åndelige udskjelser af folk fra vor side«, d.v.s. Rs. Nielsens »åndsvirkelighed«, Jungersen, Bjørnson og hele det grundtvigianske forsvar for Venstre. Nu er »vi« virkelig kommet ud for djævelens snedige anløb, og da er det langt fra nok at fastholde trosordet i udvortes mening. – Den offentlige debat blev meget langvarig, og Rørdams modstandere, især Birkedal, stod strengt på trosordets »ueftergivelige saligheds vilkår«. Rørdam gav ham ret, ud fra »det grundtvigianske standpunkt« – og tilføjede at det ikke skulle forstås som en ros!

sammen med disse »andre« – som endnu ikke helt har tilegnet sig den grundtvigske anskuelse – eller isolere »os« i grundtvigske menigheder i eller uden for folkekirken – som der var tilløb nok til (jfr. p. 74). Selv fandt han det helt uforsvarligt at træde ud af folkekirken; ingen vil jo hindre os i at leve i den, så kristeligt som vi bare kan, og vi bør ikke skille os fra andre troende kristne, selv om de ikke har vor »oplysning«, og skønt det på mange måder ville være en lettelse at slippe af med de navnkristne opstår der selvsagt snart igen en ny generation af navnkristne (et af Grundtvigs argumenter mod udtrædelse), og det vil skade både folke- og menigheds-liv om de udtrådte blev en sekt (et andet af Grundtvigs argumenter). Man må være realist og regne med den syndige natur – som kun afslibes i omgang med andre; alle kristelige retninger trænger til at lære af hinanden – nådegaverne er jo forskellige! – og mens det folkelige oplysningsarbejde ligger bedst for »os« forstår Indre Mission bedre at tage sig af de elendige; her kan »vi« lære meget, og hele den danske menighed bør – trods forskellig »oplysning«, d.v.s. lære – samles på trosordets grund og dermed undgå at øge den typisk protestantiske splittethed.

Foredraget udløste en noget afsporet debat om valgmenigheder; Rørdam blev tolket som var han imod dem (det var han ikke, men mente at de aldrig burde have egen kirke – så var det lettere at komme af med dem igen!). Andre – bl.a. Birkedal – talte mod »arbejdsdelingen« og hævdede at »de andre« jo ikke ville vide af »os« – det vidste han fra pinagtige erfaringer med Vilh. Beck. Men det i denne sammenhæng afgørende er, at Rørdam – just som han begyndte at opbygge sin position i København – i reaktion på de teologiske, politiske og kulturelle venstretendenser i 1870'ernes grundtvigianisme, ikke blot var blevet højrefløjens mest typiske »mæglingsteolog«, men også var i drift bort fra den brede masse af grundtvigianere hen imod et »økumenisk« samarbejde med andre »livsbevægelser« i kirken, især da Københavns Indre Mission. De grundtvigske frikirketilbøjeligheder kom ved nygrundtvigianismens nære kontakt med hele venstrebevægelsen til at stå for ham som en uhyre fare. Den måtte imødegås ved at befæste folkekirken, ikke så meget forfatningsmæssigt som ved organisk samvirke mellem alle dens »levende« og »troende« – personer som retninger.

III
Hovedstadspræst
1880-1886

Da Rørdam i maj 1880 blev indsat i Helligåndskirken glædede han sig over at en hovedstadspræst »egentlig ikke står i kirkelig forbindelse med andre end dem der frivilligt slutter sig til en; alle Københavns præster er jo egentlig frimenighedspræster«. Indtægterne var ganske vist stadig små (formandspensionen!), og helbredet i disse år ofte vaklende, så der måtte landophold og udenlandsrejser med orlov til; 1888 købte han hus i Ordrup og opholdt sig siden der de fire sommermåneder.

Kirken var fra først af fyldt af stadige kirkegængere, og »med Guds hjælp smelter de nok efterhånden sammen til en menighed«. Men arbejdet var, i alt fald i starten, anstrengende; mange kirkelige forretninger var hobet sammen til ham, og den første tid var han daglig i ornat fra kl. 9 til kl. 17. Især var mæglingerne plagsomme – dem kendte han ikke fra landet – men klokkeren trøstede ham med at den slags var værst når foråret gav folk uro i blodet; så snart det blev koldt flyttede de fleste sammen igen! Konfirmandlæsningen gjorde han nu som altid meget ud af, og husbesøg prøvede han at gennemføre i sognet, men måtte give op; det var uoverkommeligt og vakte desuden mistro hos visse kolleger – ikke mærkeligt så længe »sportelsystemet« ved de kirkelige handlinger bestod. Talrige breve til P. Mouritsen (der var distriktsforstander i forsorgen) vidner om et stort arbejde for at hjælpe sognets fattige og værdigt trængende.

Otto Møller håbede »at du skal blive til gavn for de studerende, blive en præst der kan holde på dem« – som da hans og Rørdams studentergeneration formelig ikke »kunne blive fra Vartov«; Rørdam ville intet hellere end »retlede den unge slægt af teologer«; mange af dem var faste kirkegængere, og i vinteren 1881/2 begyndte han at samle dem til regelmæssige *møder* om kirkelige

spørgsmål. Det gik godt og var en god erstatning for professoratet, og der kan næppe være tvivl om at de mange kontakter han derved fik var med til at placere ham centralt; det følte derfor som en krænkelse at han 1887 ikke blev lærer i homiletik ved pastoralseminariet; det havde Holmens provst før været, men nu valgte Fog til Rørdams ærgrelse i stedet J. Paulli.

Til festlige gudstjenester bidrog det i høj grad at han 1884 fik *Th. Laub* ansat som organist; de traf hinanden i Rom da Rørdam juledag 1882 prædikede på Kapitol for vel 100 skandinaver, og Laub sad ved orglet. 1879 talte Rørdam i Roskilde konvent om kirkemusik: den skal ikke vise musikerens begavethed, men hans evner som menighedens tjener; kirkemusik kan slå sangen ihjel – koralen forudsætter et kor – men i begyndelsen af århundredet var der kun menighedssang hvor Kingos salmebog og de rytmiske melodier blev brugt. Teologisk gik Laub i lære hos Rørdam og om principperne for kirkemusikkens fornyelse var de ganske enige.¹ Derimod var der vanskeligheder med den gamle kantor Lund som Rørdam helst ville af med og stillede på en vanskelig »prøve« (en femstemmig opførelse af et af Barnekows korværker); den gik »glimrende« og forholdet udviklede sig fredeligt, men kantorens søn var sikker på at Rørdam overvurderede Laub og skønt han »siden avancerede til både provst og biskop kun nåede liden glæde af sine kirkemusikalske reformforsøg«.

De år Rørdam var ved Helligåndskirken prægedes af stigende *politisk spænding*: Venstres »visnepolitik« umuliggjorde rigsdagsarbejdet og udløste 1885 regeringens provisoriske love og »grundlovsbrud«. Rørdam havde svært ved at finde sig til rette med den situation; han var af natur og overbevisning højremand, men havde allerede længe savnet et forsvarligt alternativ til Venstre – man kunne dog ikke henvise folk til de nationalliberale. Han så ingen mulighed for at slå igennem med det synspunkt at »de kristne« mere »end andre burde være skikkede til deltagelse i det politiske

1 Typisk for tiden er en ansøgning fra Laub (til kirkeinspektionen, 1888) om at måtte holde 4–5 årlige sangforedrag med brug af gammel kirkemusik, ikke koncerter, men gudstjenestemusik til opbyggelse; der er »lagt vægt på teksterne, som væsentlig vil komme til at bestå af bibelord, salmer og lignende, som har været i brug i den danske kirke siden reformationen, mens alt specielt katolsk omhyggeligt vil blive undgået«!

liv« – hvis de da ellers er kristne og ikke søger deres eget, kun »sandhed og ret«; de skal være samfundets vågne samvittighed, men ulykken er at nu om dage er de kristne »politikere, ikke som kristne, men som politikere«, d.v.s. bruger alle midler til at fremme deres partisag.

Just som den politiske spænding nærmede sig klimaks *brændte Christiansborg* (3/10-84), og utvivlsomt udtrykte Rørdam sin (og manges) hjertens mening da han tre dage efter prædikede ved rigsdagsåbningen (over Lk. 12.13–15): Jesus afviser at være dommer og deler i verdslige ting; han er nok optaget af samfundets retfærdighed, men ikke af den »udvortes ordning«, og for ham er »have-sygen« roden til alt ondt. Hverken han eller apostlene tog stilling til datidens sociale forhold: det drejer sig ikke om at være træl eller fri, men at være ét med Kristus, og da kommer alt i orden. Han ville ikke reformere samfundet, men menneskers hjerter, give dem en ny vilje og et nyt mål, og således får evangeliet »forædlende indflydelse« på folkelivet. Men dets talsmænd må så aldrig færdes på den »valplads« hvor der kæmpes om verdslige ting og søge at dømme dér. Netop nu hvor det så ofte siges (jfr. p. 83) at menigheden skal tage politisk parti må dette stå klart. Menigheden kunne ellers nok blive populær på at tage stilling, især hvis den stemte med flertallet, men så havde evangeliet mistet sin magt. Dommen fældes af samvittigheden (og siden af historien), men *nu* skal der ikke dømmes om politik, kun siges: se til og vogt jer for magtsyge, ingens liv beror på at have magt. Kan I glemme jer selv og alle stands- eller parti-interesser for det fælles mål: Danmarks lykke og frelse? Den alvorlige time, når kongens og folkets råd træder sammen (alvoren understreges af gudstjenesten), er i år særlig alvorsfuld ved det »ildtegn« vi lige har set. Gud taler altid i tegn, men vil folket se og høre? Rørdam overværede selv på nærmeste hold branden og gav flere gange udtryk for den gribende oplevelse det var at fornemme mængdens stilhed og se den frygtløse indsats for at redde bl.a. slotskirken, og hvis man nu virkelig lyttede til varselsrøsten fra det bragende bål kunne det måske tages som tegn på at alle danske ville stå sammen, om ulykken virkelig kom. Da Helligåndskirken brændte 1728 spillede klokkerne Vreden din afvend! (indgangssalmen ved rigsdagsgudstjenesten), og vi må bede Gud afvende »den

gruelige ulykke for vort folk som dette ildtegn varslede om, og slukke den tvedragtens ild som... længe har ulmet iblandt os«. Bryder den løs gælder det ikke et slot eller en by, men folket. »I, Danmarks trofaste sønner, kongens råd og folkets udvalgte mænd, I skylder Gud at I intet øver til ulykke, men gør alt for at slukke »tvedragtens ild« – ellers er alt håb for Danmark ude!

Karakteristisk nok fandt den nøgterne Otto Møller talen helt ved siden af; *han* turde ikke kalde branden et »tegn«, endsige da på Guds vrede, og mente at når vi alligevel til daglig dømmer partierne imellem »er der noget haltende i at unddrage sig for det ved visse lejligheder«. Det var, som ville Rørdam ikke sige rent ud hvor hovedskylden lå for al politisk »løgn og uret« – og det vidste han jo så udmærket! Rørdam forsvarede sig: han ville ikke angribe rigsdagsmændene og specielt venstrefolkene (af hvilke mange græd under prædikenen), men ramme den magtsyge der ombytter sandhed og ret med »nyttigt og hensigtsmæssigt«; og det gjaldt både til højre og venstre.

Da *provisoriet* forelå (1/4-85) var Rørdam ikke i tvivl; umiddelbart forinden havde Møller klaget over at Estrup ikke var dristig nok, kun tænkte at hytte sig selv og ikke træde loven for nær – som om det kunne nytte over for Venstres lovløsheder. 26/4 konstaterede Rørdam at *nu* havde Estrup da gjort noget; om det var klogt kunne diskuteres, men den nu næsten uundgåelige »folkeulykke« skyldtes at ingen af parterne havde ret til magten, for begge savnede den sande adkomst: fædrelandskærligheden! Det gjaldt dog nu som før mest Venstre der havde tvunget også Højre til at kæmpe med løgn, fortielse og fordrejelse. Et venstreministerium var en ulykke, men det var også slemt at fortsætte med det vi har, selv om det var opmuntrende, ja trøsteligt, at regeringen omsider tog hårdt fat »og dog så grundhonnet« og »mandigt«; vi har altså »mænd endnu«; og skønt han aldrig havde yndet ministeriets medlemmer personligt var de nu sympatiske, fordi de »virkelig sætter deres egen person ind i kampen«; føre den igennem til landets gavn kunne de dog næppe; der skulle nye mænd, i alt fald én ny mand, til at slå igennem partiløgnene med et frelsende ord.

Efter attentatet på Estrup i efteråret 1885 fulgte straffelovstillægget og en lang række bånd på ytringsfriheden; det var Rørdam også

utilfreds med; vel skulle venstreakarkiet tages med fasthed, og det gjorde regeringen, men på en sådan måde at der af kampen mod det onde kun kunne gro ondt op i »ens eget parti«. I februar 1886 angreb Morten Pontoppidan Estrup for edsbrud (og fik tre måneders fængsel). Rørdam kunne forstå den popularitet der bølgede om ham i venstregrundtvigske kredse, fordi han (som Rørdam havde sagt allerede 1881) »sikkerlig, trods al sin vildskab« var »den unge slægts bedstemand, thi han synes virkelig begejstret for sine ideer og rede til at sætte sig selv ind derpå«. Og nu havde han i alt fald »sat ild i halen« på de andre. Højskolen opgav (af frygt for statstilskuddet) at samle sig til enig kamp mod provisoriet, men ortodokse grundtvigianere med politiske venstresympatier, bl.a. Jungersen, arbejdede på en præsteanadresse som han endda var naiv nok til at ville have biskop Fog med på; den skulle kritisere Venstres ufordragelighed, men navnlig anklage regeringen (for brud på grundloven) og bede kongen tage et andet ministerium. Uden held prøvede Jungersen at mobilisere Københavns og Roskildes konventer; det blev hurtigt klart at de grundtvigske præster ikke som helhed ville følge ham, og efter en noget akademisk debat søgte han så at få det grundtvigske broderkonvent på Sjælland (p. 84) til at tage til genmæle. Han fik Birkedal med, og han gik til Rørdam som lovede at komme til et møde i Roskilde (2/3-86), men kun for at tale imod en sådan præsteanadresse, der blot ville gavne Venstre og måske føre til en masseafskedigelse af præster og dermed til frikirkedannelse; regeringens »edsbrud« skulle der tales så sagte om, for den egentlige årsag til provisorierne var dog Venstres grundlovsbrud: visnepolitikken! Hele ulykken var og blev Det forenede Venstre; så længe det ikke er erkendt er al tale om regeringsskifte meningsløs, og kristenfolket måtte lære at se flertalsprincippet fordærv. Men »Gud magede det så«, at det den pågældende dag blev en forrygende snestorm. Rørdam mødte sammen med Brandt, Hostrup og Pontoppidan, men kun fire andre nåede frem, og Jungersen selv kom ikke; han tog det som en gudsdøm, og i toget hjem bemærkede Rørdam med et smil at »nu kunne man jo sige – om man ville – at Vorherre har forstyrret det hele«.

I nøje sammenhæng med den politiske og kulturelle udvikling *radikaliseredes* i begyndelsen af 1880'erne venstregrundtvigianis-

men; folkelige kredse tenderede mod frikirkelighed, støttet af valgmenighedspræster og mange højskolefolk, diskussionen om det »personlige sandhedskrav« som udgik fra de »realistiske fritænkerbøger« skar dybt og øgede de yngre venstregrundtvigianeres tilbøjelighed til kulturelt og politisk samarbejde med kulturradikalismen, og deraf fulgte igen et teologisk opgør med ortodoksien, f.eks. i bibelspørgsmålet.

Omkr. 1880 førte røret i Nordjyllands grundtvigske kredse (især på Mors) til visse »*frihedskrav*«; de havde en provokatorisk tendens og ville tvinge autoriteterne til at bære ansvaret for det brud, der skulle være signal til *frikirkedannelse* over hele landet. Kravene konkretiseredes i ønsker om børnealtergang, ophævelse af det tvungne skriftemål, adskillelse af overhøring og konfirmation, obligatorisk borgerlig vielse og menighedsvalgte præster, også uden teologisk uddannelse. Pastor A. Leth berejste landet som agitator for disse krav, og dertil føjedes det gamle forlangende om præstefrihed, forstået både som præstens frihed til at betjene eller afvise hvem han ville (sognebåndsløsnings- og valgmenighedslov gav menigheden tilsvarende frihed), men også som en dogmatisk-liturgisk frihed til at prædike og forvalte sakramenterne efter bedste overbevisning. Der var god dækning hos Grundtvig for alle kravene, men Leths agitation i København bød i høj grad Rørdam imod. Ikke fordi han havde noget principielt mod kravene, men fordi kampen for den slags udenværker kun tjente til at »afdrage folks opmærksomhed fra hovedsagen: at de bliver og er kristne i ånd og sandhed, hvortil sikkerlig de der råber højest på slige friheder ikke er de mindst trængende«.

Længe havde Otto Møller haft et godt øje til fritænkeriet, og især til »disse poeter som Hostrup« der gør fortræd ved at fremstille kristendommen for let og for blødsøden, og da Hostrup 1881 lod sig hylde som digter, af en stor kreds af kulturradikale og venstremænd med Hørup i spidsen, tog Møller deraf anledning til at udgive en hvas bog om nutidens fritænkeri. Rørdam forsvarede sin svoger: han er jo digter og kan ikke gøres ansvarlig som andre; han har behov for virak og spørger ikke hvor den kommer fra, men lever i fantasien og så ikke – som sandt unægtelig var – at han blev brik i et venstrepolitisk spil. Bagefter fortrød han, for trods alle svagheder

var han dog mandig og kristen nok til at indse at han blev udnyttet. I bogen gik Møller selv frihedskravene et stykke imøde: de edsfæstede præster var virkelig ufrie og kunne beskyldes for at tale under tvang. Rørdam derimod erklærede at det som i fritænkernes øjne virkelig bandt præsterne ikke var løftet, men lønnen; men om de så prædikede gratis ville fritænkere kalde dem hyklere, for de havde en »meget sikker følelse af at menigheden er deres egentlige modstander, eller den klippe hvorpå deres ordfloam skal brydes«. Møller så i fritænkeriet det »negative udslag af den kristelige vækkelse«; Rørdam fandt årsagen i at den borgerlige frihed gjorde det muligt at »undergrave almenhedens sædelige bevidsthed«, og i at verden var gammel og de sidste tider nær. Det apokalyptiske perspektiv var – navnlig siden pariserkommunen 1871 – fælles for de fleste af den kirkelige konservatismes mænd.

Omtrent samtidig blev der indbudt til forhandling om frihedskravene (Askov, aug. 1881). Der rykkedes i Rørdam fra alle sider, men han (og Møller) ville ikke med; hans ord ville ikke finde genklang, og der ville blive sagt meget bedrøveligt vrøvl. Mødet blev da også helt kaotisk og domineredes mest af de radikale, og efter mange og højst tågede debatter udsendtes *to* adresser – i sig selv et vidnesbyrd om vild uenighed.¹

I mødet så Rørdam kun en »hel prostitution for vor sag . . . grundtvigianismen«; de »radikale eller røde« havde overtaget, præsterne lod sig kujonere af frygt for ikke at være folkelige, og højskolefolkene var ikke bedre. Især var han utilfreds med L. Schrøder der ville bære kappen på begge skuldre og kom i klemme ved at ytre sig »ufolkeligt« om grundtvigianernes hjælp til at få Edv. Brandes valgt til folketinget (p. 82). Men da mødet havde åbenbaret »en dyb elendighed i vor kreds, en åndstrældom og slattedhed som vil

1 Den store adresse – undertegnet af valgmenighedspræster, høj- og friskolefolk og bønder, d.v.s. gårdmænd – havde otte punkter: 1) præstefrihed (liturgisk-dogmatisk), 2) præstevalgret for sognemenigheder, 3) frit valg af salme- og alterbog hvor præst og menighed enes derom, 4) børnealtergang og konfirmation uden hensyn til skoleudskrivning, alder eller faste dage, 5) ordination af egnede lægmænd, 6) »dansk-teologisk« eksamen for mænd over 30 år – uden artium, 7) obligatorisk borgerligt ægteskab, 8) valgmenigheders brug af sognekirkerne. Den lille adresse – underskrevet af sognepræster – omfattede punkterne 4, 5 og 7. Her følte man sig bl.a. ganske usikker over for præstefrihedens konsekvenser for folkekirkens beståen.

tage en bedrøvelig ende« ville han dog sige et borgerligt ord og udgav i efteråret 1881 *De kirkelige Frihedskrav*. Han afviste først Møllers tro på muligheden af at standse fritænkeriets anklage ved det »negative« at indrømme at skinkristendommen beroede på konfirmation, kirkelig vielse og præsteløfte, og Leths »positive« at båndene må løsnes om ikke den kristne livsudvikling skal gå i stå. Allerede her fremgik det at frihedskravene tolkedes forskelligt, og i Askov var der hverken grundige overvejelser eller enighed, kun hastværk. Alle ville at der skulle ske noget, men ingen vidste hvad eller hvordan, og til sidst måtte man »bede rigsdagen . . . opklare og udklare vore uklare tanker«. Adresserne var nemlig tilsendt folketinget, og ministeriet anlagde sag (og tabte den!) mod præsterne, der som embedsmænd havde at henvende sig ad kommandovejen. Det anså Rørdam for latterligt, men ministeren kunne med fuld ret have kritiseret den ringe omtanke.

Hovedsynspunktet er at selv om tvang, indre som ydre, kan skade kristenlivet, så – og det er afgørende – kan *frihed* aldrig i sig selv skabe et sundt og sandt kristenliv. Rørdam citerede sit yndlings-skriftsted (2. Kor. 3.17): hvor Herrens ånd er, er der frihed, og hævdede at det i Askov blev tolket som: »hvor der er frihed, er Herrens ånd«! Men ånden kan virke i ufrie mennesker, og friheden gør hverken til eller fra m.h.t. det kristne liv. Tror man det, skyldes det misfornøjelse med en selv, og så giver man »forholdene« skylden. Livet skaber stadig nye former; kun pedanter tror at de altid skal være ens; men selv snærende gamle former hæmmer ikke Ånden, omend måske nok menigheden i at udfolde sig. I denne forbindelse kommer så den vanlige afgrænsning til højre: katolicismen har altid evnet at inkorporere livsbevægelserne i sine former, men *vore* bisper er blot administratorer som ikke tager sig af ydre mission eller emigrerede landsmænd (Rørdam var stærkt engageret i arbejdet for kirkelig betjening af danske i Amerika), og at Indre Mission har holdt sig i et kirkeligt spor er så vist ikke bispernes skyld; trods sine pletter har den gjort »gavn til vækkelse til liv«.

Folkekirken er en af de former livet har skabt; her kommer også staten ind i billedet (bl.a. fordi »kristenfolket« selv har påkaldt den), men folkekirken er forgængelig, og når folket bøjer knæ for tal-majestæten kan man med rette kræve frigørelse fra staten. Friheds-

krav kan være positive og sigte på menighedens livsfornødenhed (sognebåndsløsning og valgmenigheder fremgik af livets krav, men friheden er givet med »karrig hånd«, jfr. p. 66); andre friheder er negative (religionsfrihed, ophævelse af dåbs- og konfirmationstvang) og har ingen virkelig betydning for menigheden; kun de positive dækker dens behov. Arbejdet for negative friheder skyldes alene ønsket om at skille klinte fra hvede og »modarbejde vane- og navnkristendommen« – men *det* gøres kun ved at virke for levende kristendom. Kravene skal være en genvej, men »gensti er glipsti«, for ingen lov kan skabe liv eller tvinge folk til at bruge deres frihed og aflægge vanerne, om man da ikke rent ud vil forbyde dåb, konfirmation og vielse. Kun grove syndere kan der holdes kirketugt på, men menigheden har ikke kraft nok til at bære den upopularitet som vil følge; »trængsler« er det eneste som holder de ligegyldige væk.

Derefter tog han fat på de to adressers fælles krav. Hvad mente man om *konfirmationen*? Kun det at børn skulle komme tidligere til alters end vanligt og konfirmationsalderen sænkes uden hensyn til skoleudskrivning? Ja, man skal i alt fald ikke kunstigt fremkalde børns »trang« til nadveren; det hører »opvækkelsestiden« (16–18-årsalderen) til, for der må vækst til før »det evige livs sædekorn« som indplantes i dåben vokser op og giver »trang«. Et sygt (ukonfirmeret) barn vil ingen forbyde at komme til alters, men man skal ikke lovgive for undtagelsestilfælde, og i en luthersk kirke forudsætter nadveren selvprøvelse (at man kan børnelærdommen og har en udviklet »kristelig selvbevidsthed«). Børnealtergang er et opus operatum – fordi den normalt sker uden bevidst trang! Eller vil man undgå »konfirmationsparaden« ved at skille overhøring og konfirmation? Så får man to »parader« for én! Selvsagt hører konfirmation og skoleudskrivning ikke sammen (og overgreb kan forekomme), men når man i Askov ikke ville vide af faste konfirmationsdage må det siges, at for et barn er det meget lettere at være med i »den lange række« end at stå ene. Man kan godt give større frihed på dette punkt, men det bryder ikke vanen, og præsterne vil møde hård kritik fra både troende og ukirkelige, uanset om de rykker alderen op eller ned. Konfirmander aflægger i øvrigt ingen bekendelse – de bekræfter intet, men bekræftes; personlig bekendelse kan ikke kræves af børn; den hører også opvækkelsestiden til. Og

den store forargelse over at børn ikke »mener noget med det« eller selder i dagene derefter – ja, det er hjemmenes skyld. Man kan godt tale om »vane«, men ingen reform gør tingene personlige før alderen er til det. I vanekristne som i ægte kristne hjem opfatter børn deres konfirmation som noget naturligt og »må tusinde gange hellere med sandhed være med i skik og brug end med usandhed være aparte«!

Om de *uteologiske præster* herskede der i Askov stor uklarhed. Teologi gør ingen skikket til præst, men gavner dem der er det. Der kan være folk som i kristenlivets skole har fået erfaring og indsigt, og de bør kunne blive præster, også uden teologi; men man kan ikke uden videre forlange dem ordineret, for en sådan sag kan ikke blot bero på en enkelt biskops skøn, og der skal også en kongelig kaldelse til. I Askov lod man »livets prøve« falde og holdt sig til det rent formelle, at sognene har ret til at få de præster de vil (men bispen kan med samme ret nægte ordination!). Enhver 30-årig skal kunne tage en »dansk« (ikke »latinsk«) eksamen – men hvad skulle menighedslivet vinde ved det, udover et avancement for ambitiøse og utilfredse lærere? Præsteskabet vil blive delt i to klasser, og skal sognene vælge bliver præsterne afhængige af sognefolket; den »falske lighedsstræben« er frihedens værste fjende, og kravet om »folkelige« præster betyder blot at de ikke skal lede, men ledes af stemningerne i deres kreds.

Ægteskabet er af Gud, vielsesformerne af mennesker; de har altid været omgivet af religiøst ceremoniel og derfor har også kristne følt det naturligt at lade menigheden hellige deres ægteskab (forbøn og altergang er en ret kristelig vielse, men dog ikke en af Kristus stiftet). Kravet om tvungen borgerlig vielse begrundes på håbet om, at de der »udvortes hører til folkekirken« (uden at ville bryde med kristendommen) skal opgive den kirkelige vielse og befri menigheden fra »vane- og statskristendommen«. Vist er der mange »forargelige« vielser, men det problem kan løses ved at give frit valg mellem kirkelig og borgerlig vielse. Og dog kapper man kun ondets top, ikke dets rod: de borgerligt viede er jo stadig medlemmer af folkekirken og kan forlange deres børn døbt, uden at man kan øve kirketugt. Vanekristendommen opstod ved at man kritikløst døbte alle, men så skal man heller ikke bagefter »nøde eller lokke dem ud«.

Tugt må begynde ved »døren« (jfr. p. 33). Der består reelt »vane-tvang« til dåb, men er det kristeligt forsvarligt at døbe børn af forældre, som man anser det for urigtigt at vie (jfr. p. 124ff)? Måske bliver menigheden engang moden til at holde tugt, men nu kan den slet ikke bære den byrde eller skille sig fra verden, og de navnkristne er heller ikke »modne« til et brud: nok laster de »de hellige«, men endnu ikke »den hellige« – og de beundrer jo i virkeligheden alle som er kristne af gavn. Og så længe de kristne – som vi daglig ser – bider hinanden og ikke vil samarbejde er de alt andet end modne til at forlade Babel!

Derefter tog Rørdam fat på den store adresse, og mest på *præstefriheden*. Hvad menes der: præstefrihed inden for den evangelisk-lutherske folkekirke eller fuld dogmatisk-liturgisk frihed? Det blev helt tilsløret i Askov. Skal præstefriheden gælde i den bestående kirke sker der kun en »ompostering« af symbolforpligtelsen; skal der være fuld frihed ophæves folkekirken, for så kan også jøder og mormoner være præster. Det problem overlod man til rigsdagen at klare.

Rørdam påberåbte sig Grundtvig, men lagde især vægten på det »ældre« synspunkt (præstens frihed til at vælge hvem han vil betjene), og *det* lod man falde i Askov, under henvisning til den gældende lønningsmåde (offer, sportler etc.). Vanskeligheden følger med over i frimenigheden som jo vil kræve at præsten ikke afviser nogen af kredsen; og en eller anden slags aflønning må der være – jævnlige kom Rørdam ind på at erfaringerne fra Amerika viste, at præsterne her var økonomisk og dermed åndeligt afhængige af menighederne.

Folkekirken er nok en »borgerlig indretning«, blandet og blakket, med mange love og skikke som kan være gode uden at være kristne, men den er ikke blot noget borgerligt. Man kan heller ikke – som f.eks. P. C. Kierkegaard og hans slægtled – kalde den en »gren af den hellige almindelige kirke«, for det kan ingen historisk kirke være (undtagen måske den første), men trods alle menneskelige ordninger kan folkekirken kaldes »en borgerlig indretning i hvilken den hellige almindelige kirke er til stede« – for så vidt Kristi indstiftelser respekteres. De dogmatisk-liturgiske afvigelser er nu langt mindre end i århundredets begyndelse, men grænseløs præstefrihed

er umulig – selv om symbolerne naturligvis skal forstås efter deres ånd og ikke deres bogstav, og Martensen traf med sit forslag til præsteløfte (p. 23) i virkeligheden det rette. Også nu understreges at ikke løftet, men lønnen (det gav Mynster i sin tid Kierkegaard ret i, hvad Rørdam måske ikke vidste) får fritænkerne til at ringeagte præsternes »ufrie« forkyndelse, men en helt frivillig aflønning ville binde endnu mere (til giverne) end den faste, og talte præsterne gratis ville fritænkerne bare sige at de gjorde det af forfængelighed og for at vinde tilhørere. Det er også uden mening at lade præst og menighed bestemme salme- og alterbog, for der må være ro og fasthed i gudstjenesten og især i sakramenterne. Grundtvig var stor, men langtfra ufejlbar, især når det gjaldt praktiske spørgsmål. Det anede man også i Askov, men derfor må man nu erkende at den dogmatisk-liturgiske frihed er et vildskud som betyder folkekirkens opløsning.

Til sidst kom et skarpt angreb på Leths agitation: en »såre mislig sag« som puster alt det op der ikke har betydning for »livet«, endsige saligheden, men kun for kirkepolitikken. Alt i Askov var sjusk og fusk; fremskridt skal komme langsomt, det gamle må falde af sig selv, og man skal ikke tilstræbe folkekirkens ophævelse, men dens styrkelse, ved at arbejde for »det personlige sande kristenliv«. Man tror f.eks. at det er de »uværdige« der hindrer menigheden i at få den fulde velsignelse af nadveren – som om man selv blev bedre egnet til at modtage den, hvis ens nabo hindres i at misbruge den. Askov-røret bunder i menighedens og især den grundtvigske misfornøjelse med kristenlivet »i de senere år«, og så vender man brodden udad i stedet for indad; men ingen »lægger os et halmstrå i vejen for at leve så kristeligt, så sanddru, så selvfornægtende, som vi kan få nåde til«. Hele misnøjet skyldes »*misvækst i hjertet*« der igen kommer af »den politiske bevægelse«; til 1870 passede kristenliv og folkeliv sammen, men kristendom kan ikke forliges med de sidste ti års politiske aktivitet; her drejer det sig ikke om sandhed og ret, men om magt og rettigheder, og da tager hjertet skade. Det gælder for menigheden ikke at blive fri *for* små udvortes bånd, men *fra* dem der »lænkebinder hjertet under selvrådighedens og egenkærlighedens og selvbehagelighedens trældom«.

Skriftet virkede stærkt – det fremgår af de mange modindlæg

fra folk som med rette følte sig truffet af anklagen for sjuskeri og uklarhed eller for urene politiske alliancer. Det virkede også i den forstand at præstefrihedskravet hurtigt blev forældet, fordi nogle af dem der i Askov havde været »rødest« – f.eks. Morten Pontoppidan – så, at når *præstelønnen* kom ind i billedet faldt dette frihedskrav; og det blev igen stærkt understreget af radikale lægmænd: »blandt denne berettigede spot som kan udslynges mod præsterne er de sikre levebrød og faste lønninger så begrundet og velfortjent, at den præst der ikke frigør sig herfor og hjælper menigheden ud af denne løgn i morgen er umulig som præst i Herrens menighed« (Johs. Busck). Otto Møller kunne give Rørdam ret i det meste af kritikken, men der var dog så meget usandt og urent i hele »vort folkekirkelige væsen« at man simpelthen måtte have lov at arbejde for »lidt mindre usandhed«; ganske vist talte Rørdam også positivt om frihedskravene, men ikke nok. Det kan jo siges! Mere usikkert er det om Anders Nørgaard har ret i at Rørdam ikke kan skelne »mellem Kristi menighed som gæst og folkekirken som statslig indretning«, men der kunne godt rettes kritik mod Rørdams argument, at misvæksten i hjertet slet og ret kom af forbindelsen med Venstre. Også han blandede religiøse og politiske synspunkter, og hans religiøse omvendelsesprædiken var ikke uden politisk perspektiv; højresynspunktet slog igennem, så meget det også skyldes ønsket om at kalde grundtvigianerne tilbage til den rette sti – og gå i samarbejde med andre kirkelige retninger. De folk han især havde i tankerne – mest af Københavns Indre Mission – så klart hvilken fordel det var, at han havde sagt så kraftigt fra; f.eks. skrev Jacobi til P. Madsen og glædede sig hjerteligt over Rørdams bog; nu kunne man håbe at grundtvigianerne helt strøg ham af listen. Men de virkelig konservative var naturligvis ikke tilfredse. Martensen fandt det f.eks. nok godt at disse Askov-folk fik på hovedet, men det var for galt at Rørdam anklagede bisperne for ikke at imødekomme de »hule« frihedskrav som endda skulle være udsprunget af en dyb fordring i tiden!

Efter Askov gik bølgerne højt, og på Mors søgte man at drive nogle af frihedskravene igennem for at fremkalde en almindelig frikirkedannelse; det lykkedes (jan. 1883) at få ministeriet til at fratage Rs. Lund anerkendelsen som valgmenighedspræst, og der

samledes en masse navne på en grundtvigsk-venstrepolitisk adresse til fordel for den menighed der nu var frimenighed. Rørdam beklagede at fratagelsen var den eneste mulighed: Lund og »hans kreds der har drevet og tvunget ham til hvad han har gjort (demonstrativt taget ukonfirmerede til alters) har jo ligefrem søgt at drive det dertil«. I øvrigt blev frimenighedsdannelsen langtfra så omfattende som håbet, ja ved thyboernes frafald i virkeligheden en fiasko.

1882 drog *V. Brücker* alle »nygrundtvigske« konsekvenser af Grundtvigs bibelsyn: »skulle vi ikke have lært det af Grundtvig, at vi står ganske frit over for Bibelen, at den aldeles ikke må hovmesterere hverken vor erkendelse eller vort liv, men at vi under livet i pagten udvikler vor erkendelse og indretter vort liv, alt som ordet (Herrens mundsord) oplyser og vejleder os«; den subjektive troserfaring var eneste tolkningsregel. Rørdam tog ikke på dette tidspunkt offentligt til genmæle (se p. 90), men den lange og heftige debat som fulgte – højregrundtvigianere og missionsfolk lå på linie – greb forstyrrende ind i forberedelsen af det *vennemøde* som han, i anledning af Grundtvigs 100-årsdag (1883), var i færd med. Skønt Grundtvigs »senere år ikke svarede til hvad de stærke år lovede« (på grund af de »farlige forbindelser«) måtte dagen dog fejres, og indbydelsen burde have den bredest mulige basis (Møller ville ikke være med), men dog ikke omfatte yderste venstre fløj som ikke ville stå sammen med de andre mod materialismen. Det drejede sig især om dem der havde arbejdet for Edv. Brandes' valg til folketinget – et af de store stridsspørgsmål, bl.a. fordi det også implicerede denne gudsfornægters edsaflæggelse. De »venstre-kristne« reagerede positivt så snart frihedsbjælderne klang, foretrak samfund med fritænkerne frem for med højregrundtvigianerne og ville gøre grundtvigianismen til et politisk venstreparti i stedet for at virke for Guds rige. Af hensyn til deres folkelige udenomssager havde de reelt opgivet trosordets samlingsmærke, netop nu hvor det vandt mere og mere anseelse i andre retninger.

Vennemødet faldt dog nogenlunde fredeligt ud; Rørdam prædikede ved en af de tre festgudstjenester og modsagde Edv. Brandes (der samme dag reducerede Grundtvig in absurdum og som hans eneste storhed blot anerkendte at han havde været partistifter!). Kun ved middagen på Vodroffslund kom det til demonstrationer:

Pontoppidan talte for at politisere grundtvigianismen, d.v.s. stå sammen med alle slags venstresindede – indtil demokratiet havde sejret. C. Berg ytrede sig i samme retning, og C. Bågå gik ind for samarbejde med de fritænkere der havde et »idealt syn på menneskelivet«; navnlig det sidste faldt Rørdam for brystet, og han gik kraftigt i rette med Bågå: selv om fritænkere og ateister kan være »skikkelige mennesker« er samarbejdet udelukket, eftersom de vil gøre »mennesket til træl af naturen«, mens vort mål er »at lyde og derigennem vinde friheden«. Skønt »de røde« havde optrådt nogenlunde pænt ved mødet var freden bestemt ikke »at lide på«. Kort efter afslog Rørdam da også at gå med på et af hovedstadsgrundtvigianere fremsat forslag om et stort grundtvigsk center (højskoleforening, hotel etc.); sådan noget kunne kun fremme den politiske grundtvigianisme og ødelægge alt det Grundtvig havde villet.

Askov-programmet fremkaldte også reformiver på andre kirkelige hold. *Indre Mission* var 1881 blevet slået i »den thyske krig« – et opgør mellem præster og missionærer – og af kirkestyrelsen (som Københavns Indre Mission stod bag) tvunget til en kirkeliggørelse som gav det gejstlige element en betydelig overvægt, både i bestyrelsen og derved at de enkelte missionærer stilledes under præsters tilsyn, men det betød at visse af frihedskravene og andre reformer nu følte som et behov. Johs. Clausen der (p. 65) allerede i flere år havde talt for *kirkeligt samarbejde* fik da sammenkaldt et møde af P. Madsen og H. Stein (Københavns Indre Mission), Vilh. Beck, de to grundtvigianere Skat Rørdam og Fr. Nielsen og dr. Johannes Clausen (1884 biskop i Århus) som skulle repræsentere den brede folkekirkelige linie; de mødtes 12/4-83 i håb om »ad modsætningens vej« at samle de »moderat-grundtvigske« og Indre Mission med dem »der indtager en mellemstilling, til en nærmere kirkelig forbindelse til støtte for folkekirken og ... en sindig, jævn kirkelig udvikling gennem reformer i forskellige retninger«. Beck tog med glæde mod indbydelsen, og han og Rørdam fik Gude stemt ud, fordi han var »doven« (i virkeligheden fordi han ansås for Martensens eftermand). De ovennævnte indkaldte til et større møde (16/5-83) af 40 personer – »de fyrre riddere« – og over for en af dem der ikke ville være med (O. Spleis) understregede Rørdam, at sagen ville gavne kristendommen i Danmark og at grundtvigianer-

ne nu måtte vælge enten at blive en sekt (i eller uden for folkekirken) eller nøjes med den mere »bramfri« plads »som en surdej i den danske menighed«. Ved mødet drøftedes præstefrihed, kirkeforfatning, udvidelse af bispemagten, bispe- og provstevalg, skriftemål, børnekommunion, konfirmation, præsters selvkommunion, præsteuddannelse etc. Det blev besluttet at holde et endnu større møde om efteråret; Rørdam ville udelukke Martensens »højkirkelige« disciple (det »sognepræstelige eller provstelige stade«) og lade det grundtvigske venstre »sejle deres egen sø og løbe linen ud«, men »inden for disse yderkanter« kunne der etableres et »samarbejde for Guds rige« ved at stå »last og brast mod fælles fjender, materialismen og vantroen«.

Johs. Clausen – der lagde megen vægt på at have netop Rørdam med – måtte erkende samarbejdets vanskeligheder: selv højregrundtvigianerne ville ikke modsætte sig enhver form for præstefrihed, og inden efterårsmødet kom i stand var der sket noget nyt: kultusminister Scavenius oprettede 8/10-83 *Det kirkelige Raad*, på eget initiativ, men ikke uden inspiration fra flere af bisperne, og i den hensigt at rådet »på den ene side (skal) være en dæmper på alt for yderliggående frihedsbevægelser, som i virkeligheden vil opløse kirkesamfundet, men på den anden side være i stand til at lede bevægelserne således, at kirkesamfundet gennem tidssvarende reformer og vel også løsning af for snærende bånd kan holde sammen, og vi således undgår en sprængning af folkekirken, der også for det borgerlige samfund ville være en uoprettelig ulykke« – i realiteten et godt højregrundtvigsk program!

Rådet bestod af bisperne, en teologisk og en juridisk professor, og var skabt ved kongelig resolution, ikke ved lov, og folketingsoppositionen protesterede; det meste af præsteskrabet modtog det med takkeadresser, men også det grundtvigske broderkonvent på Sjælland protesterede. Rørdam mente at præsterne kunne spare sig deres taksigelser, for med de siddende bisper ville der ikke komme noget ud af foretagendet; broderkonventudtalelsen derimod lå helt i forlængelse af Venstres visnepolitik; det var dumt at gå imod rådet (og derved blive taget til indtægt for en kirkeopløsende independentisme), men nu burde der arbejdes for kirkelige bispevalg.

Herefter ville de fleste af »de fyrre riddere« loyalt overlade kirkerådet initiativet, men da højregrundtvigianerne stadig ikke ubetinget ville fordømme præstefriheden besluttede Beck at gå på egen hånd; Indre Mission var nu den eneste som kunne hejse »en ren og klar fane«; han begyndte at forberede et Indre Missions *reformmøde* i Odense, og Clausen forstod – dybt skuffet over Rørdam – at det »mellemparti« han så længe havde virket for var »totalt« mislykket.

Skulle kirkerådet vinde autoritet måtte det have en bred basis. I jan. 1884 tog Martensen afsked; han fik ikke sit ønske at se Gude som efterfølger opfyldt, for Scavenius bad biskop Fog i Århus flytte til Sjælland, og så snart han havde sagt ja, foreslog ministeren Rørdam at overtage *Århus* stift (han havde allerede været på tale her 1881). Det satte ham i stor »sjælevåde«: familien ville meget nødig fra København, Århus by og dens præsteskab virkede alt andet end tillokkende, han var meget lykkelig for arbejdet ved Helligåndskirken og mente at han i den langt friere stilling som præst kunne »udrette noget for Guds rige« og også »en del for folkekirkens bevarelse«; på den anden side var det jo »muligt at bisperådet kunne komme til at udrette noget for folkekirken«, når »fornuftige mænd kom ind i det«, ja måske kunne de nuværende bisper »tales til fornuft, når man var med i laget«. Og for resten ville han hellere til Odense! Otto Møller rådede ham fra begge dele; skulle det endelig være var der da mest brug for ham i Århus, men i øvrigt måtte han hellere berede sig på at afløse Fog på Sjælland; det var – forsikrede han – også »styrelsens mening«, og Fog var snart udtjent og ikke meget værd.

Derefter afslog Rørdam tilbuddet, og Scavenius blev gnaven: ville grundtvigianerne ikke gøre sig gældende i kirkerådet var han »diskulperet«, når de heller ikke fik noget at sige; men også ministeren så hen til at »den gamle bispebesætning« snart skulle afløses, så rådet under virkelige personligheders ledelse kunne få betydning. Et par uger efter afslaget til Århus forlød det at den bedagede biskop Engelstoft i *Odense* søgte afsked. På ny kom ministeren med et tilbud, og denne gang var det sværere at nå en afgørelse, for måske »disse gentagne tilbud var en tilkendegivelse af at det var Guds vilje, at jeg skulle ind i den gerning«. Alligevel blev

det atter til et nej, og i øvrigt gik Engelstoft først af fem år senere! Forsøget på at få Rørdam ind i bispekollegiet på dette tidspunkt siger ikke blot noget om det kirkepolitiske spil, men understreger hvor centralt han efter opgøret med frihedskravene var placeret. Selv en så udpræget Martensen-discipel som biskop Swane i Viborg beklagede meget at han sagde nej: grundtvigianerne burde dog være repræsenteret i bispekollegiet, og Rørdam var »den eneste af partiet« som kunne bruges, ja som kunne have gjort stor nytte (bl.a. som grundtvigsk gidsel).

I sommeren 1884 satte *Evangelisk Alliance* – en tværprotestantisk, vækkelsespræget organisation med rod i anglo-amerikansk kirkeliv – på ny fart i den økumeniske debat. Alliancen skulle have kongres i Stockholm, men det strandede på det svenske kirkestyre som stod i hård kamp mod frikirkeligheden, og Kalkar påtog sig at ordne mødet i København. Rørdam og P. Madsen ville – som »antievangelige fanatikere af første skuffe« (d.v.s. konfessionelt indstillede) – ikke være med og opsøgte Kalkar for at bede ham afstå fra sit forehavende, men som helhed optrådte Københavns Indre Missions og »tredje retnings folk« talstærkt på kongressen; det samme gjorde Vilh. Beck, der imidlertid også var konfessionalist og følte sig som »en våd hund... med en såret samvittighed«, fordi deltagelsen ikke var »sandhed« for ham. 87 kendte navne – også højregrundtvigske – forklarede kongressen at de kristnes enhed ikke skal søges i læresætninger, men i menighedslivet, samlet om sakramenterne som de eneste salighedsmidler; de fik et intetsigende svar, men tilslutning til trosordet var en betingelse for at deltage, og ved kongressen lød det stadig!

I okt. 1884 kunne Indre Mission så lancere sit »anti-askov-møde« i Odense; Rørdam deltog ikke, men Fr. Nielsen gjorde en stor indsats og var i høj grad medansvarlig for resolutionen.¹ Som den var

1 Den lød på: a) ændring af præsteløftet efter Martensens forslag, men med front mod præstefriheden; b) dansk teologisk eksamen – uden artium; c) præsters selvkommunion; d) adskillelse af konfirmation og overhøring, altergang ved konfirmation (uden skriftemål), børnealtergang i særlige tilfælde, altergang for syge børn, ophævelse af forbindelsen mellem konfirmation og skoleudskrivning; e) skriftemål og altergang skilles ikke, men om »trang« til nadveren opstår hos kirkegængere som ikke har været til skrifte kan præsten dispensere; f) altergang ved aftengudstjeneste; g) udvidelse af højmesseliturgien med syndsbe kendelse,

formet voldte den ingen problemer for højregrundtvigianerne der da også kraftigt bejlede til Indre Mission om fælles optræden, men Beck – som efter den thyske krig havde brug for at dokumentere sin folkekirkelighed og dertil fandt midlet i stadige angreb på den spaltede grundtvigianisme – forlangte en »sortering«, d.v.s. et totalt brud mellem højre og venstre fløj, før han ville indlade sig på samarbejde. Samtidig udtalte han sig i sine postiller på en for hele grundtvigianismen yderst nedsættende måde (Grundtvigs bibelsyn er »et utilbørligt ord som det vil blive drøjt at stå til regnskab for på dommens dag«; den der prædiker omvendelse efter døden har »studeret på djævelens universitet« og har sin »beskikkelse... af løgnens fader«; talen om »det menneskelige« er »en klat surdej der har fordærvet menighedslivet i Danmark« etc.). Derved krænkede han alle slags grundtvigianere, men sagligt stod begge de store kirkelige retninger samlet om Odense-resolutionen, og måtte føle det som sviende hån da kirkerådet i første omgang (1885) stort set fejede forslagene af bordet; Rørdam gav da også tit nok udtryk for sin vrede over de »stupide bisper«, jfr. p. 115.

Desuden lod kirkerådet sig af det teologiske fakultets repræsentant, P. Madsen, lokke et langt stykke i retning af at inkorporere Indre Mission under kirkestyrelsen. Madsen brugte temmelig forbløffende metoder (*suggestio falsi* og *suppressio veri!*) og bag ham stod Københavns Indre Mission som med stigende uro så landmissionens folk indvandre med den almindelige immigration i byerne og gøre sig stærkt gældende der, samtidig med at Becks kritik af bymissionens »gerningskristendom« tog til. I sidste øjeblik undslap Beck de snarer der var lagt for hans fod, men blev derved også påny tilbøjelig til et bredere kirkeligt samarbejde.

Kirkerådets hovedløse og reaktionære afvisning af vækkelsesretningernes på mange måder fornuftige reformkrav, dets nidske fjendskab over for grundtvigianerne, især i salmebogssagen (p. 115 ff) og det klodsede forsøg på at underkaste sig Indre Mission gav vigtige

nådestilsigelse og trosbekendelse; lempelig revision af ritual og alterbog; h) præsters fritagelse for at vie fraskilte; nogle af mødets deltagere stemte for kirkelig vielse af den »uskyldige« part, andre for obligatorisk borgerlig vielse, med udelukkelse af dem der ikke også lod sig kirkeligt vie fra »kirkens goder«. Om bispevalg (ved præsterne) nåede man ikke til enighed.

impulser til *Bethesda-moderne*. Seks mænd (P. Krag, H. Stein, C. Rothe (stiftsprovst i København), Skat Rørdam, Th. Rørdam og G. Schepelern – d.v.s. højregrundtvigske, bredkirkelige og bymissionsfolk) opfordrede »et vist antal præster« til at sammenkalde et »kirkeligt møde« i København; indbydelsen (fra 71 kendte mænd, deraf 36 præster, af de samme kredse) udgik i febr. 1886 og lød på en »alliance i dansk stil« thi tiden er præget af »splid og opløsning«, vantroen ruster imod Guds rige, åbent frafald breder sig, og derfor må »troende føle sig drevet til at slutte os sammen til fælles rådslagning« og styrke »samfundsfølelsen over for den vantro verden«. Mødet stod åbent for »alle kirkelige retninger inden for folkekirken som har så meget tilfælles i tro og kristelig erkendelse, at virkeligt samarbejde er muligt«, det skulle styrke »vort åndelige liv« og inspirere til »nidkær virksomhed for Guds rige« (men ikke vedtage resolutioner!). Der kan næppe være tvivl om at Rørdam har formuleret indbydelsen; han var valgt til formand og den svarer ganske til hans syn på situationen. Til hans skuffelse ville grundtvigske folk som Hoff, Jungersen, Birkedal og L. Schrøder ikke være med, ja den ellers så fredelige Brandt mente at ideen var Indre Missions (som så havde fået nogle pietistiske grundtvigianere til at gå på den); Rørdam var kun blevet formand fordi Indre Mission manglede et egnet (øumenisk) føreremne.

Ved det *første* Bethesda-møde (således kaldt fordi man brugte Københavns Indre Missions store bygning) prædikede Rørdam meget passende om partierne i Korinth: i syndens verden vil der blandt kristne altid opstå »retninger«, grundet på forskellige livssyn, og de kan let udvikle sig til partier. Når menigheden er stærk og enig prøves den med »forfølgelsens ildprøve«, i fredeligere dage med »partivæsenets og tvistighedernes ild«, og det bliver da klart om man tjener Kristus eller sit parti. I Danmark er vækkelsen brudt frem, men langt fra nået til modenhed, for der er mange partier som ikke kan arbejde sammen, og kløfterne synes at uddybes; men forfølgelsens ildprøve nærmer sig; mange tegn viser at der forestår »et frygteligt uvejr med brag«; men da menigheden endnu har fred gælder det at finde sammen, ikke bekæmpe hinanden, men udnytte hver vore nådegaver. Det apokalyptiske perspektiv var tydeligt.

Rørdam var ganske veltilfreds med mødet, der jo også betød sejr

for den samarbejdslinie han længe havde virket for.¹ Selv om sagerne ikke var gennemarbejdet og direkte resultater ikke i sigte havde det givet »indtryk og impulser« og bragt folk nærmere sammen; der havde været god vilje til gensidig forståelse, omend enkelte missionsmænd havde optrådt på en måde der bragte de »hy-lende dervischer« i erindring. Rørdams egen position var styrket; hans formandskab og ledelsen af møderne gav ham en afgjort central og fremskudt stilling – så meget mere som han et par dage efter mødet blev Holmens provst.

Men Bethesda-mødet 1886 bragte også den *grundtvigske splittelse* til fuldt udbrud; kun yderste højre gik ind for »Bethesda-linien«, Brandt og med ham de fleste holdt fast ved »Vartov-linien« og dermed midterpositionen, og venstregrundtvigianerne demonstrerede – især ved et møde på Sagatun i Norge – deres åbenlyse ønske om vidtgående kulturelt samarbejde med fritænkerne. Bl.a. nåede Brückner her nye højder, ikke blot i sin lyse tro til »udviklingen«, men også i bibelsynet, da han erklærede at man skulle gå til læsningen af Bibelen som til en bog af Bjørnson, ja endda en bog af (den pornografiske) Hans Jæger. Som de fleste var Rørdam forarget over denne formentlige letfærdighed, og så deri bevis for at med nygrundtvigianismen ville »Grundtvigs kirkelige betydning« tabe sig i sandet, og »vi gamle« bærer skylden, fordi vi ikke har kunnet dæmme op. Ganske vist var det noget vrøvl når Th. Rørdam skrev at nygrundtvigianerne ville knuse kristendommen med Thors hammer, for de troede jo ikke på de gamle guder, men på Ibsen, Bjørnson og brødrene Brandes; og det kunne endda gå i denne generation, som endnu havde kristen ballast – men hvordan i den næste?

1 Programmet rummede en forhandling om arbejdet for »de store vantro masser« i hovedstaden (det fik afgørende betydning for tilblivelsen af Det københavnske Kirkefond); desuden drøftede man afholdssagen, som mange ville opfatte som en kristenpligt; det gik Rørdam imod: hverken kristeligt eller bibelsk kunne afholdsløfter begrundes; drikkeriet burde bekæmpes ved indgreb mod udsænkingssteder og fratagelse af borgerlige rettigheder for drankeres vedkommende. Endelig diskuterede man kristendom og socialisme, og Rørdam stillede spørgsmålet: hvoraf kommer det socialistiske kristendomshad? Kristendommen er jo ikke mod en retfærdig fordeling af samfundsgoderne, og den angriber den egenkærlighed de rige lægger for dagen; socialisterne burde se med venligere øjne på de kristne som dog vel har »noget mindre egenkærlighed« end andre. Problemet nagede ham åbenbart; han tog det 1891 op igen i Københavns konvent.

Otto Møller udgav en bog om den intime sammenhæng mellem det lyse syn og bibelstormen; det kunne Rørdam godt billige, omend han – i modsætning til Møller – ikke mente at nygrundtvigianerne ganske ville forkaste Bibelen; ingen af de to havde dog rigtig sans for at det venstregrundtvigske angreb på »skrifteologien« var politisk relevant, fordi Bibelen lærer lydighed mod øvrigheden – hvad trosordet ikke gør! Som »bedstefar« til alle kætteriernes øjnede Rørdam atter Rs. Nielsen: man stiller sig med trosordet i hånden (næppe i hjertet), frit svævende, »uden for menigheden« og menighedsbevidstheden, og glemmer at trosordet må tolkes af apostelskriften. Brücker taler altid om at den kristelige bevidsthed skal afgøre om en ytring i skriften har religiøs eller etisk gyldighed for os, og det er der noget om, men hvis ikke vor egen kristelige bevidsthed er opfostret ved Bibelen ender alt i vild subjektivism.¹

1 1887 tog Rørdam omsider offentligt til orde mod Brücker: det kan endda gå at han nævner Bjørnson (der trods alt »har kæmpet for hvad han har set som højt og ædelt og godt«, men Jægers bog er »så dyrisk, svinsk og skamløs« at dette eksempel svarer til om man ville sige, at man hører på sin mor som på en skøge. Brücker er måske nok en kristen, men han læser ikke Bibelen som menigheden læser (med »øjne våde« – Grundtvig!), kun med den kritiserendes eller »vidclystnes tørre, stikkende øjne«, som et »selvklogt og selvtilfreds menneske«, og ser derfor ikke »den vidunderlige dybe, guddommelige enhed og sammenhæng«. Det er rigtigt at troen må afgøre hvad der i skriften er form og hvad der er »uforgængeligt indhold«; det *kan* forstås på samme måde som når Luther vil holde sig til »hvad der driver på Kristus«, men hos Brücker betyder det kun at han er gået »lige til stregen« af rationalisme, omend endnu ikke over stregen. Han læser Bibelen som en »udenfor stående«, ikke som »den kristne menighed læser sin og Herrens bog«. – Brücker gav et humoristisk, vrængende svar og tog sig i øvrigt Rørdam til indtægt, men mente at han altid noget vel fornemt havde holdt sig uden for den grundtvigske kreds. Møller – som havde opgivet alt håb om Brückers forbedring – bad Rørdam ikke beskæftige sig offentligt med ham; det blev han bare vigtig af.

IV

Holmens provst

1886-1895

1886 døde L. A. Warburg – hvem ministeriet 1881 havde »pånødt« Martensen som Holmens provst, skønt han også her ville have J. Kok. Rørdam fik besøg af Stein der af kongen havde fået tilbudt embedet og gerne ville have det, men undlod at søge, fordi han ikke kunne flytte sin menighed (fra Matthæuskirken) med. Men – sagde han – det kunne Rørdam, fordi Helligåndskirken lå så nær, og det var af stor betydning på den post at få en »mand der nyder almindelig agtelse og som folk så hen til med tillid«. Stein kom derved uden at vide – endsige ville – det til at bane vej for Rørdam til Sjællands bispestol.

Også præster i Holmens provsti opfordrede ham ivrigt, af frygt (mente Rørdam) for at få kapellanen, Joh. Petersen; ham yndede Rørdam afgjort heller ikke. Han havde ikke megen lyst til at forlade Helligåndskirken, den smukkeste i byen, nu med en »udmærket kirkesang« og en i alle måder rigt velsignet gerning; måske kunne han dog som provst »udrette et og andet«. Han meddelte så Scavenius at han kun søgte mod ubetinget løfte om at få embedet, men ministeren var »kort og kold«, endnu krænket over Rørdams nej til de to bispestole. Sagens akter er – ligesom de der angår senere ud nævnelser til Holmens provsti – totalt forsvundet fra kultusministeriets arkiv, og vi ved ikke hvordan Rørdam begrundede sin ansøgning, hvilke påtegninger den fik eller hvordan ministeriet affattede indstillingen; sikkert er det at også Joh. Petersen søgte med støtte i en stor adresse på 2131 navne, repræsenterende ca. 10.000 af sognets ca. 15.000 indbyggere. Stiftsprovsten erkendte at han havde gaver som prædikant og samlede en stor tilhørerskare, men ville ikke anbefale ham, da han også havde vakt manges mishag; dertil sluttede biskop Fog sig, også fordi en »langt mere kvalificeret ansøger her fra staden har meldt sig«; det kan kun være Rørdam, som

da også blev udnævnt (31/5-86). 27/6 holdt han afskedsprædiken og 4/7 indsatte han sig selv i Holmens kirke.¹

7/7 blev han i Roskilde domkirke kreeret til provst og fandt det »artigt« at han nu var højjærværdig og højvelbåren, mens Gude måtte gå bag ham i processionen, for sådan »en smule domprovst« var kun højjærværdig. Efter familiens mening blev han aldrig så lykkelig i Holmens kirke som i Helligåndskirken; og selv understregede han at provsteværdigheden var ham ligegyldig, bortset fra at den kunne »give noget større indflydelse«; provstiet var dog ikke så besværligt som et landprovsti, for der var ingen skolesager; han havde – jfr. ovenfor – ikke selv rørt en finger for at få stillingen, men præster, stiftsprovst og biskop havde arbejdet for ham der »dog anses for grundtvigianer«, og det var mærkeligt, for i konventer og andre forhandlinger var Københavns gejstlige ellers ikke meget enige med ham eller villige til at følge ham. Det generede ham også noget at han som Holmens provst ikke i så høj grad var »frimenighedspræst«, for marinen var jo tvangsindlagt og kunne ikke løse sognebånd (det viste sig til hans lettelse at adskillige af befalingsmændene dog knyttede sognebånd til J. Paulli, der var kongelig konfessionarius og fra 1892 stiftsprovst), og i øvrigt anså det for god sømandsskik at holde sig til Holmens kirke.

Ved overtagelsen af embedet befandt Rørdam sig – af personlige

1 Afskedsprædikenen over Lk. 12.13ff. er meget personlig: han håbede at få mange af menigheden med sig, ellers havde han ikke forladt det lyse kirkehus og den »levende og løftende« salmesang; ofte var han kommet »træt og fattig« til kirke, men blev »rig og glad« ved de manges lovsang til Guds ære. Det kunne mærkes at det ikke var mundsvejr når menigheden svarede: »og med din ånd«! – noget Rørdam lige fra sin første præstetid havde lagt stor vægt på og stadig fremhævede som væsentligt i gudstjenesten; Helligåndskirken var – fortæller en af de stadige kirkegængere (H. O. Lange) – omtrent den eneste i byen hvor menigheden sang med på korsvarene. Efter et angreb på materialismen og nydelsessygen (som Guds ord befrier fra) sluttede prædikenen: »I kristne venner og tilhørere« skal give mig det »vidnesbyrd... at med al den mangel og brøst der har været ved min tjeneste iblandt jer, så har jeg dog aldrig vist jer hen til at tro på mig og mine ord, men jeg har... altid vist jer hen til Vor Herre Jesus Kristus selv og hans ord som den eneste klippegrund«. Tiltrædelsesprædikenen var mere »neutral«, men ikke uden en aktuel og polemisk bemærkning til nygrundtvigianerne: vi må lade os frelse fra verdslighed og selviskhed, »for at vi ikke skal sætte vort liv og Guds nåde over styr ved usande forsøg på at tjene to herrer og at være venner både med Jesus Kristus og med hans fjender«.

grunde som han så vidt vides aldrig udtalte sig til andre om – i en voldsom depression, og den varede længe. Det var derfor en stor opmuntring og samtidig anledning til bekymring at ikke blot fulgte den gamle menighed med, men mange nye kom til; et par gange omtaler han at der søndag efter søndag var 3000 »eller flere« i kirke; de mange tilhørere medførte dog ikke mange kirkelige handlinger, men nok samtaler, og provsteforretningerne viste sig trods alt temmelig omfattende, fordi biskop Fog – hver gang ministeriet afkrævede ham en erklæring – forlangte at byens to provster også skulle ytre sig om sagerne.²

Den nye stilling bragte Rørdam et trin op ad den sociale *rangstige*; han fik et nærmere forhold til kongehuset, marinens officerskorps og hovedstadsbourgeoisiet (mange »celebre« begravelser!). Han var afgjort ingen snob, og det er sikkert rigtigt når Marie Rørdam siger at han trods den større glans altid forblev sig selv; men det morede ham dog at være med i legen, f.eks. da prinserne Christian og Carl 1887 blev konfirmeret: det er »det mest glimrende jeg endnu har set«; der var »bånd, stjerne og kors« i massevis, og Paulli gjorde det »meget smukt«; formen var ganske vist kedelig og det kristelige indhold tyndt, men der var ingen virak til den høje familie, og det var rørende at se den gamle konges dybe grebthed. Da der 1892 var stabel afløbning på krydseren Geiser indbragte Rørdams tale ham³ megen anerkendelse fra fyrstelige personer, bl.a.

1 Det er interessant at sammenligne det store tilhørertal med altergangstallene. I årene 1887–94 var der i Holmens kirke gennemsnitlig 4162 altergæster årlig; heraf havde Rørdam gennemsnitlig 2120 (eller 51,18%!). Fra 1887 kunne bisperne omsider (jfr. p. 86, noten) tillade altergang ved aftensangen (for et år ad gangen); aftenaltergang blev omgående indført på Rørdams initiativ, men han havde selv kun få aftengudstjenester, og næsten alle hans altergæster deltog i højmessene.

2 Holmens kirkes arkiv rummer en omfattende samling af sådanne anmodninger om erklæringer og lignende administrative sager; men det allermeste af materialet er uden større interesse; det drejer sig om navne- og attestsager, konfirmationsdispensationer, kirkebogstilførsler, ægteskabssager, især fraskiltelse (efter et i det »kristelige« reduceret ritual), om udmeldelse af og genindtræden i folkekirken (ofte netop i forbindelse med dåb og vielse) etc. Af Rørdams virksomhed som provst for sømandspræster i fremmede havne findes kun få og uinteressante spor.

3 Den undgik – naturligvis – helt at »velsigne våbnene«, men var ellers i den traditionelle stil: Danmark vil kun fred, så vi i ro kan pløje mark og sø og skaffe brød til alle; men det kan kun ske om Danebrog frit må »vaje over de danske vange og fra de danske snekker«. Det er vor »skyldighed« at værgе fædre-

zaren og kejserinde Dagmar, der bød ham til frokost på Polarbjørnen – og midt i al pragten viste sig at være skikkelige og ligefremme mennesker.

Der foreligger adskillige *prædikener* fra Rørdams hånd; mange er udgivet enkeltvis, og desuden kom der to hele postiller: *Kirkeåret* (1881, uændret optryk 1890) følger den gamle tekstrække og udvalget blev foretaget af venner på Rønnebæk-egnen; *Naadens Aar* (1900) følger den nye tekstrække, og prædikenerne er her fra københavnertiden, vel mest fra Holmens kirke. I *Kirkelige Lejlighedstaler* (1909) er der en del vielses- og begravelsestaler fra samme tidsrum. Rørdam var i øvrigt ikke tilhænger af faste perikoper og tog flere gange til orde for lectio continua, d.v.s. fortløbende læsning af Bibelen ved gudstjenesten; anden tekstrække – der efter endeløse vanskeligheder autoriseredes 1885 – syntes han heller ikke om, og tog initiativet til en revision (autoriseret 1898) som i nogen grad forkortede de alt for lange perikoper; han lagde megen vægt på at en evangelietekst ikke måtte ende så det blev umuligt med sandhed at svare: Gud være lovet for sit glædelige budskab!

Som nævnt (p. 50 f) brød Martensen sig ikke om Rørdams prædiken: den var slet disponeret og uarticuleret, og han selv monoton, tør og prosaisk. Ricard der som student ofte kom i Holmens kirke bemærkede engang at Rørdam, J. H. Monrad og P. Krag var de eneste i København »det er rigtigt værd at høre, ja og så Ussing, når vejret er til det«! Han – der var en ypperlig parodist og undertiden morede folk med at »give Rørdam« eller »messe á la Rørdam« (der brugte en speciel messetone som var tradition i hans familie) – karakteriserer Rørdams prædiken som »solid og tankevækkende,

landet, så langt Gud giver kræfter, og dette skib er en »afbetaling på denne skyldighed«, et tegn på vilje til at »ofre liv og blod for gamle Danebrog«. Ved Valkyriens stabelafløbning 1888 hed det, at Danmark nu er så lille at havet ikke mere er dets vej til ros og magt, men dog vajer Danebrog »uplettet på bølgen blå«, og ingen skal sige at den danske sømand har svigtet for at redde sig selv. Fra admiral til matros findes der ikke mere kække, trofaste eller pligtopfyldende søfolk. Freden er landets lykke, men skal vi efter Guds tilskikkelse »stedes i den blodige leg«, så »gid da »Valkyrien« må mærke de mænd den har om bord med heltepræget«. – Rørdam arbejdede med en andagtsbog for flåden, til afløsning af provst B. Münsters vandede betragtninger; han havde tænkt sig at bruge sine egne prædikener, men da så mange officerer og underofficerer havde løst sognebånd (jfr. ovenfor) ville han også inddrage andet stof; han fik aldrig bogen færdig.

skødesløs i formen, såre fornuftig, ofte med overraskende glimt over enkelte skriftsteder. Det, som opbyggede, var især manden selv... Rørdam havde et ansigt som ingen andre af kirkens mænd... Hans ledemotiv var selvished, og han havde ret. Det er synden, selvished«.

Begge synspunkter har deres ret; formen er virkelig ikke stærkt artikuleret, men præget af en vis skødesløs monotoni; efter flere samstemmende vidnesbyrd overraskede Rørdam – navnlig i København – folk ved at tale »naturligt«, d.v.s. helt uden den gængse »prædiketone«; det stillede store krav til tilhørerne som måtte høre nøje efter – højkirkelige bisper som Stein talte nedsættende om Rørdams »luntetrav« – og røsten var ikke klangfuld, men gjorde alligevel indtryk, når »den stærke, indre bevægelse atter gav sig til kende og satte liv i stemmen« (Marie Rørdam). Naturligvis var der god sammenhæng i prædikenerne, men ikke nogen meget pointeret disposition; der mærkes intet til den ellers så dominerende klassiske (ciceronianske) retorik, opbygget med en indledning, et veldefineret tema afhandlet i tre hovedpunkter og en appel eller applikation til sidst (jfr. Ricards glimrende karakteristik af Steins tale ved Rørdams bispevielse: »Stein talte jo flot, men iskoldt, og naturligvis med opadtil – udadtil – indadtil!«). Talen flyder her i en rolig strøm, »såre fornuftigt« og med »overraskende glimt over enkelte skriftsteder«. Citater forekommer sjældent, og slet ikke litterære, kun af og til en stump af et salmevers eller en sætning fra en kirkefader. Praktisk talt hele »stoffet« er bibelsk, og prædikenerne minder på mange måder om solide, kundskabsmeddelende og opbyggelige bibeltimer. Et klart, afgrænset tema er der kun sjældent, og selve perikopen behandles ikke altid videre indgående, oftest kun som udgangspunkt for udviklingen, og den belyses så ved et stort materiale, hentet fra alle kanter af Bibelen og lidt tilfældigt hældt på. Det er f.eks. karakteristisk at lignelsen om arbejderne i vingården helt og holdent bliver til en udlægning af den johannæiske tekst om vintræ og grene. Der kan også forekomme en – dog meget behersket – allegoriserende fortolkning; Rørdam afskyede denne metode – som f.eks. Birkedal eller Vilh. Beck var højt beundrede virtuoser i – og stræbte energisk at holde sig så nær til bibelordet som overhovedet muligt. Med sin lidt upræcise form, helt

naturlige fremførelse og totale mangel på gejstlig salvelse virkede – det er et enstemmigt vidnesbyrd hos alle fra hvem der foreligger erindringer – Rørdams prædiken med et umiskendeligt præg af vægtfylde, vederhæftighed og troværdighed. Det indtryk fæstnede sig, at han personlig stod inde for sine ord: det »gav tilhørerne en følelse af tryghed under hans vejledning og førerskab, så man roligt gav sig ham i vold«, siger Marie Rørdam, og Th. Laub erklærede: jeg »har aldrig tidligere truffet en præst der ligner sine prædikener så meget som han«.

Sagligt er der ikke stor forskel på de to postiller, men dog en vis udvikling og også udglatning at spore. Den første er den mest markante, både m.h.t. konsekvent grundtvigianisme og skarp formulering af synspunkterne, herunder den endnu i 1870'erne aktuelle polemik mod rationalismen, gammeldags borgerlighed og selvtilstrækkelighed, tro på kirkens ydre ordninger, konventionel deltagelse i gudstjenesten eller forsøg på at forstå bibelske mirakler som »billeder«, spiritualisere djævelen etc. Også brandesianerne med samt »kødets evangelium« får jævnlig en omgang. I den anden postille er polemikken svagere – omend f.eks. Indre Missions dømmesyge og fuldkommenhedslære eller »sekter og partier« og al kirkelig splidagtighed strejfes – og det er umuligt at se bort fra en vis kirkelig almindelighed, en økumenisme som svarer til Bethesda-linien og ofte kan svække klarheden og også rent formelt lade løse trånder forblive uknyttede. Rørdams datter mente at den anden postille var præget af overanstrengelse; det lyder ikke helt utroligt.

Der er her ikke grund til i almindelighed at gå ind på forkyndelsens dogmatiske indhold; det er i en vis forstand traditionelt, men med tydelig grundtvigsk »tinktur«. Som bibelordet tages til fuldt pålydende – og »modsigelser« sindrigt opklares – fremføres også den vanlige kirkelære, udfoldet efter trosbekendelsens skema, og med stor vægt på den ortodokse forsoningslære (jfr. p. 150). Det er også åbenbart at trosordet – måske mest i den første postille – altid tages i korrekt grundtvigsk mening og har den centrale plads: Jesu ord til datidens mennesker (»i hans køds dage«) var et ord *til dem*, men hans ord »*til andre*« er aldrig os til gavn, om vi ikke også hører hans ord »*til os*«, talt direkte og »eksistentielt« i troens ord og i dåbens og nadverens altid aktuelle nutid.

Så selvfølgeligt dette er, så uinteressant er det også. Forkyndelsens personlige særpræg må bestemmes ud fra andre kriterier. Og der kan ikke være tvivl om at Ricard har hørt præcist: hovedmotivet er og bliver i begge postiller *kampen mod selvisheden*; det dukker op i så at sige hver eneste prædiken. De er i langt højere grad end man ville vente af en »grundtvigianer« alvorlige omvendelsesprædikener; der findes kun lidt af den ellers så udbredte tale om menneskets adel, gudbilledlighed etc., men desto mere om »verden«, den »vantro kristenhed« (som bilder sig ind at frelsen kommer af sig selv) og om »Guds børn og verdens børn« der helt igennem er forskellige, hvorfor da også verden hader menighedens »hellighed«. Med næsten »missionsk« grundighed taler Rørdam om de »grove og de fine synder«; de første er de værste, men de sidste bliver stedse tilgodeset med hele lastekataloger: »tidens umættelige forlystelsessyge«, som gør at man »lever sit liv uden for sig selv, på overfladen, i nyheder og adspredelser«, i »overfladiskhed og nyhedssyge«, dyrker »urene lyster og begæringer«, »ryggesløshed og udsvævelser«, »utugtig snak og letfærdig skæmt«, »ungdommens lyster og lokkelser«, »kødets lyst og øjnenes lyst og livets bram« (egen oversættelse), »fylderier, løbsagtighed og bedrageri« etc. Folk tror at kun de »grove og åbenbare syndere« behøver omvendelse, og at de borgerlige udadlelige går fri, men »at fornægte sig selv, det er at fornægte egenviljen«, ikke blot »de udvortes grove, hor og mord og deslige«, for »den egentlige grundsynd er at ville leve sit liv uden Gud og uden at trænge til ham«; »de indbildt retfærdige« er i virkeligheden »store syndere, men vil ikke omvende sig«; »den behandling hjertet må have kaldes omvendelse«; uden den »kan vi ikke blive frelst, fordi uden omvendelse kan Guds ord ikke finde plads i vort hjerte til at gøre sin frelsergerning«; derfor: »omvend dig fra dine synder, vend tilbage og modtag den dåb i Jesu Kristi navn, hvormed du er døbt, men som du måske i mange år har agtet for intet; modtag det nådens ord hvorpå du blev døbt«. Det er ikke »de udvortes samfundsforhold« som hindrer os i at blive fri fra synden; det er heller ikke nok med forbedring, thi vor »natur er blevet besmittet og fordærvet ved synden«; den har »ikke sit sæde uden for os, men inde i menneskehjertet«, og vi må først og sidst gå til bunds i os selv og se »vor egen synd, som en

fjendtlig magt der er trængt ind i os« og nu flourer i »vaner og skødesynder«; er bønnen død og fattig ligger »skylden åbenbart alene hos os selv, i vor vantro, vor verdslighed og travlhed med allehånde jordiske ting«, i »egenvilje og egenkærlighed«. Det udelukker selvsagt ikke at »verdensmagterne og lysterne« kan ses som noget udefra kommende, eller at vi må kæmpe for at »bevare troens ord i vort hjerte, at det ikke skal dø for os, og at ikke de mange verdensmagter skal tage dets liv fra os«. Djævelen opfattes ganske bogstaveligt: det er hans »idræt« at »lokke os ud af menigheden«, thi da er vi »et værgeløst bytte for ham«. Her i verdens sidste tid vokser da også de falske profeters tal og skaber »beundring for hvad der kaldes ånd og åndrighed: når et menneske taler med ånd, fremfører glimrende tanker og syner og kan henrive mennesker i begejstring« – så man i henrykkelse glemmer at spørge *hvad* han forkynder, nemlig at mennesker »skal blive som guder ved at følge deres lyster«. Men mest vender brodden indad: »det er ikke vore naboer, men os selv vi skal rense fra kødets og åndens besmittelse, om vor hellighed skal nå fuldkommenhedsmålet«. »Synden, den dødelige sygdom, som verden så længe har båret på, og som har forgiftet slægt efter slægt« skal ved verdens ende nå »sit højdepunkt i oprør og åbenbar krig« mod Gud. Synd er aldrig fejl eller karakterbrist, men skyld og selvisk vilje: »vi er syndere der har forbrudt os mod Guds hellige vilje«. Vort »liv fortsættes hisset; så gælder det da om at vi har et liv som vi kan være tjent med at fortsætte«. Døden gør ingen salig! Det gælder »livsindholdet og vejen dertil«, og »skal vi få en evig livskraft . . . så må vi befries fra synden«; den »er roden, og dens frugt er døden og al den forkrænkelse, sygdom og nød som bereder vej for døden«. Det er typisk, at når der tales om gensynet bag graven bruges det meste af tiden på det gensyn som er alt andet end glædeligt: at man skal se dem igen som man har forført til »vantro, kødelighed og allehånde synd«; gensynet med de onde gerninger og deres virkning kan nok motivere ønsket om evig søvn og glemsel; og når der videre tales om det glædelige gensyn menigheden har i vente bliver det omgående til en appel: har vi virkelig noget at glæde os til, har vi ikke selv været med at udbrede »pestsmitten« og voldt andre angst og sorg? Denne forførelse – også et af de stadige temaer – kan

ske i tilsyneladende smukke ægteskaber eller når forældre ved deres »liv er en daglig forargelse for deres børn«, ikke så meget på grund af ryggesløshed, men fordi de i al borgerlig ustraffelighed lever uden Gud, eller af »magelighed og egenkærlighed gør deres børn den ulykke de formår, ved ikke at ave dem i tide«, ja, »hvor kan forældre ikke ødelægge deres børn ved at opdrætte dem til løgn og forfængelighed og anden elendighed«.

Frelsen er et frit tilbud; det er ikke kærlighedens væsen at tvinge, og »når et menneske ikke bliver salig, så er det . . . fordi han ikke selv vil som Gud vil, ikke vil fries ud af sin synd«, men lukker »sine ører for samvittighedens dom« (gudsrøsten i ens eget indre) og ikke »vil frelses«, men »holder sine synder fast og ikke vil slippe dem«, thi »et menneske kan aldrig blive frigjort fra sin synd imod sin vilje, men kun når han alvorlig vil«. Dog findes der også en »falsk nøjsomhed« som hygger sig i sin egen jammerlighed og ikke vokser i tro og håb og kærlighed; og »Guds gode værk i os kan gå i stå, ikke fordi Gud slap os, men fordi vi forsømte at arbejde på vor frelse«. Nok er det ene Gud som giver frugten, men »ikke uden vort arbejde . . . vi må i sandhed lægge vor viljes bedste kraft til for at bære frugt« Derfor er også ordet (Mk. 9.24) »jeg tror, hjælp min vantro« vel udgangspunkt for en tro som Kristus ikke vil forkaste, men så giver han magt til at »skride fremad og opad til den fulde og faste tro«, og det er »et bedrøveligt vidnesbyrd om den slaphed og løshed der findes i vore dages kristendom, at der er så mange mennesker, og det virkelig fromme mennesker, som ikke kommer videre end til dette vaklende: jeg tror, hjælp min vantro«! Ja, de synes ikke engang at bryde sig om at komme videre, og det er falsk ydmyghed, »selvrådighed og selvklogskab«, »hjertets sygelighed som finder sig vel i dette uklare, sygelige stade«, uden virkelig tro til det troens ord som gør det muligt at forsvare sig mod djævelen; thi Kristus er trofast »mod alle os som har gjort vort valg«, og dog elsker Gud virkelig verden, drankeren, horkarlen, skørlevneren. Hvor véd man det fra? Fra lignelsen om den fortabte søn.

Målet er det evige liv: »livet i kærligheden« og »frigjort fra al forkrænkelighed, og alle spor af synden, i evig ungdom, kraft og skønhed«, hvor opstandelseslegemet har »den rette og sande skikkelse, uden spor af syndens følger«. Vel er omvendelse efter døden

mulig, for hedninger og dem der uden egen skyld har levet »i åndeligt mørke midt i kristenheden«; men den der regner med denne mulighed som en mulighed for ham selv – har mistet muligheden.

Kristendommen vil ikke udvortes ændre samfundet, ikke være dommer og deler i sociale spørgsmål (arbejde og kapital, besiddelse og ejendomsløshed); den virker på hjerterne indefra, og de kristne er »samfundets altid vågne samvittighed«; derfor skal de heller ikke »på gammelmandsvis« være sure over verden eller »skælde og smælde og rive ned på den«, det er altid nemt at finde nogen der er ringere end en selv at sammenligne sig med; de skal aldrig dømme andre end sig selv, og ikke bilde sig ind at »menneskers fjendskab« er »det nødvendige kendemærke på Kristi disciple« eller det rette vidnesbyrd om vidnesbyrdets sandhed. Det »uvenskab der møder de troende« er ikke for Kristi skyld, men for deres egen, fordi de er »ufredelige og ukærlige«. »Guds børn skal nøje prøve sig selv«, skønne at i menigheden er man vel fælles om tro, men ikke om »lære eller opfattelse af denne tro«, og al »bitterhed og ondskab« mellem kristne kommer af mangel på ydmyghed. Thi »kødets gerninger er ikke alene de ligefrem sanselige, som skørlevned, urenhed og deslige, men de kan også have en langt finere skikkelse, se ud som brændende nidkærhed for Guds rige, mens de kun er avindsyge for ens egen ære og eget jeg«. »Kødets gerninger« er fremfor alt »partivæsen blandt kristne med dets tvedragt og rænker og usandfærdighed«. Det gælder at ville »lade sig oprejse«, så »synden og lysterne, tvivlen og frygten må slippe sit greb om vort hjerte«.

Som sagt: selv om der i Rørdams prædiken var en vis brod mod pietismen er det meste af det vi hidtil har beskæftiget os med fællesgods inden for vækkelsen. Men der findes også et *grundtvigsk-romantisk* drag som skiller ham fra pietismen, men til gengæld placerer ham nærmere ved århundredets almenkirkelige forkyndelse: ved dåben »indplantes det evige livs guddommelige *spire*«; dåben er Guds gerning, »fordi Gud alene kan indplante livets ord i menneskehjertet«; der må en »helt ny livsbegyndelse« til, »indplantes en levende spire til livet i Guds rige«; *det* gør os til kristne »at det evige livs spire er indplantet i vore hjerter med Jesu ord, ud af hvilke troen og håbet og kærligheden fremvokser«, ja trosordet er »spiren, den levende begyndelse til den salighed, vi håber at få i

hænde, når vi bliver tro indtil enden«. Der er tale om *vækst*, men ikke som hos Indre Mission i 1890'erne om fuldkommenhed: frelsen begyndte da Gud ved »sit ord indplantede livets spire, guddoms-spiren«; i denne spire er frugten – det evige liv – indesluttet, men kun som »den fuldkomne begyndelse, som den livets spire i det himmelske sædekorn, hvoraf den fuldkomne frugt kan udvikle sig«; »deri består kristenlivets vækst at vi både gennem sejr og fald stedse dybere lærer (Jesus) at kende«, og »deri består den kristne fuldkommenhed på jorden, at skue og ile fremad og opad«; dette »er kristenlivet, at se fremad og ile fremad«. Væksten kan ske inden for rammen af »kald og stand«, ved at være tro i det mindste, lære at tåle »de små besværligheder og den lille modgang«; martyriet (og de store ord om at ville bære det – hvis det kræves) brændermærkes altid som helt urealistisk, og i stedet peges der på »de daglige småbyrder« som er mere slidende end noget martyrium. Vi lærer hjemlængsel gennem skuffelser, og vor bøn er tit kun udtryk for en »magelighed og blødagtighed som ikke vil i oprigtighed og troskab optage det arbejde Gud har forelagt os«. Ganske særligt understreges hjemlivet; det kristne kald fungerer især mellem mand og kone, forældre og børn; de kristnes liv er et »husliv« der stiller store krav om troskab; derfor bliver megen kristendom til sværmeri, for det ligger så nær at sætte dybt skel mellem søndagens »løftelse og vækkelse i enkelte højtidelige timer« og hverdagens kaldsgerning.

Men den kristne vækst er også indre erfaring: ved at blive i trosordet skal vi »erfare« at Kristus er »mægtig til at udbrænde alt det onde og urene af os«. En »prøvet og fuldt oplyst kristen« har af »Helligåndens nåde gennem kristenlivets erfaring og prøvelse« oplevet kristendommens sandhed, og véd at »Guds børns kår« er at stride troens kamp mod fristelsen. Vi »oplever« at Kristus er herre over synd og død, og det »er en frydefuld stund når et menneske således bliver sig bevidst som født på ny«, eller »en kristen i sin ungdomstid vågner til bevidst tro«; da »oprinder der for ham en frydefuld forårstid«; thi vel er genfødselen Guds værk, men vi kan »erfare og blive visse på« denne kraft, ja Gud kan »i enkelte øjeblikke forunde os det frydefulde, vidunderlige syn, med åndens øje at se som et glimt af Jesu Kristi herlighed«; men »det er kun øje-

blikke«; man kan ikke leve på oplevelser: den »dybe følelige længsel« kan være der eller ikke – og dog har vi den fulde velsignelse af nadveren. Vi skal ikke bygge på »vor tro, vor omvendelse, vore oplevelser«; alt det må sælges for at få perlen i eje; kun dåbens ord er den faste grund, men alle kristne »som er kommet til åndelig skelsalder har erfaret«, at troen på syndernes forladelse forjager alle skygger, selv dødens. Og al tale om vækst løber til sidst ud i at Kristi kærlighed »får stedse større plads i os og bliver stedse mere umistelig for os«.

Naturligvis kommer *kirkesynet* også frem i prædikenerne, f.eks. i en udlægning af lignelsen om kongesønnens bryllup: alle er indbudt til brylluppet, gode som onde; thi mange ikke-kristne (eller navnkristne) er virkelig gode mennesker, og betegnelsen »de gode« – »de onde« går ikke på menigheden og verden. Den navnkristne er manden uden den bryllupsklædning man iføres ved dåbens pagt i brudehusets dør; derfor opfatter de navnkristne ydre deltagelse i »menighedens nådemidler« som en »assurance«; de ved godt at det ikke er sand kristendom (han tav jo, da han blev spurgt); de navnkristne trøster sig til at de er mange, men lignelsen nævner kun én, fordi enhver skal gøre sit regnskab op som ener. Ansvar er lige så personligt som kristenliv. Er det så »forsvarligt at Kristi troende menighed er således udvortes sammenblandet med verdens børn som det er tilfældet i folkekirkerne«? Er det ikke en forbrydelse mod Jesu navn hvis ikke menigheden træder ud, så Gud får sin ære og den kristne vækst i tro og kærlighed kan begynde? Sådantaler mange – sikkert i oprigtighed. Men hvordan gik det hidtil dem der trådte ud? De endte i sekter, sværmeri og kætteri! Så *det* er ikke vejen; vi kan ikke have »fælles livsmål« med Babel, men skal først og fremmest rense os selv fra kødets og åndens besmittelse; engang vil Kristus fremkalde den store skilsmisse, men den ældste menighed var tro mod sine jødiske landsmænd, og Kristus afviste ikke den overtroiske kvinde der rørte hans klædebon, ej heller de mange der »sang falsk« ved hans indtog. Og om der end er nok så megen vederstyggelighed, ja fjendskab mod evangeliet, i folket, er det »ikke årsag nok for menigheden til at bryde med folket og skille sig fra dets gudstjeneste«; vi må »holde ud så længe som muligt« – til ødelæggelsens vederstyggelighed når selve helligdommen. Klinte og

hvede skal endnu ikke skilles, først til allersidst er tiden inde til at »bryde med den såkaldte folkekirke« og alle de navnkristne. Ganske vist flourer alle mulige laster hos dem som – jfr. apostlen – »ikke skal arve Guds rige«, men ingen »forbyder os at forkynde (evangeliet) så rent og purt og levende som vi formår«, og ingen vil »formene os at følge Jesus efter og leve så kristeligt og kærlig og hellig som Gud vil give os nåde til«. Adskillelsen kommer, når til sidst »forgudelsen af skabningen vil træde op som den rette og fornuftige kristentro«. Vel skyller »vantroens strøm sydfra« (nyrationalismen), »oprørsånden og de vantro og kødelige verdensmagter« deres bølger ind over os, men »så længe verden lader os bekende og forkynde Kristi ord . . . skal vi ikke gå ud af verden«.

Forholdet mellem »verden« og »folkekirken« er mildest talt *ikke klart* i Rørdams forkyndelse; det får man også et levende indtryk af i en landemodeprædiken¹ over Act. 2.44ff.: først skildres den ældste menigheds idealtilstand, begrundet i at den kendte den sande »frihed fra selvishedens trællepænker«, tvunget som den var af Kristi kærlighed. Derfor skilte den sig heller ikke fra Israels kultus, og ville jo i så fald også have afskåret evangeliets »indvirkning« på folket; menigheden kom i templet så længe som muligt, kun nadveren havde den for sig selv. Denne begyndelse »indeslutter i sig hele den følgende udvikling i spiren«; vi lever på samme vis i »det store blandede selskab«: de velvillige, de ligeglade og de fjendske. Et kristensamfund bør vel ikke tåle åbenbare fornægttere og spottere i sin midte, men gerne dem der hverken bekender eller fornægter og som i Kristus ser en »sædelærer«, ikke en forløser. Hvor salig er den lille flok! – og vi troende er kun få i sammenligning med de mange »der lever som verdens børn skønt de bærer kristennavn«. Og når tilmed en folkekirke er afhængig af staten hvis regering kan være langt fra levende kristendom², vil mange

1 Folkekirke og Frimenighed, holdt i Roskilde domkirke 6/7-87 og optrykt i Naadens Aar. Rørdam fandt det meget morsomt at se Fogs og provsternes reaktioner; de kunne slet ikke fatte at åndelig frihed skulle være et gode!

2 Kultusminister Scavenius havde netop vakt sindsoprivende skandale ved sit privatliv og fremkaldt forskellige bispe- og præsteaktioner mod sig. Dem deltog Rørdam ikke i, og han beklagede skandalen, fordi Scavenius var en så overmåde dygtig administrator og, f.eks. i salmebogssagen (p. 117 f), lagde stor kirkelig forståelse for dagen.

fristes til at træde ud for ikke at være »belemret med denne store verdslige hob«. Men Gud har endnu ikke givet tegnet, og derfor skal vi blive i folkekirken – for deres skyld som ikke endnu har sagt sig løs fra evangeliet og for ikke at afskære menigheden fra med evangeliet »at indvirke på folket i dets helhed«, og især de fattige. Efter en udredning af frimenighedens farer, socialt og religiøst (jfr. p. 79), hedder det at folkekirken – med alle dens afskygninger af kristendom, fra den svageste påvirkning til den fuldt færdige tro – skal være et hjem for alle som bekender sig til Kristus (NB at der umiddelbart forinden var tale om dem der hverken bekendte eller fornægtede!); derfor bør den være rummelig, give plads »for åndernes frie rørelser« og dermed for »fremskridt, udvikling og vækst«. Denne kirkelige frihed skal bruges til Herren giver tegnet, og det er ved at ske: længe har man klaget over, at »den store hob med kristennavn« også flokkedes ved nadveren; alvorlige præster har søgt at jage folk væk, men det er ved at være overflødigt, thi mens menighedens sans for Herrens bord tager til, holder de andre – også kirkegængere (jfr. p. 95) – sig mere og mere derfra; det er en lykkelig udvikling: de ekskommunicerer sig selv, føler sig reelt stående uden for menigheden, især da i hovedstaden og de store byer, men »selvudelukkelsen« vil brede sig. Og da er vi ved at vende tilbage til de første tider: menigheden er ved at få »sin dybeste helligdom for sig selv«. Det tyder på at tegnet snart skal gives og ødelæggelsens vederstyggelighed stå på det hellige sted (man skulle faktisk have ventet den modsatte konklusion på de præmisser!), og indtil da: lad os stå vagt om folkekirken, de fattiges kirke, »hvor det kendes« at »Kristi kærlighed til de elendige endnu er tilstede på jorden« – et »hjemsted«, med åndelig frihed, for alle som vil frelses af Guds nåde og modtage syndernes forladelse.

I almindelighed savnede Rørdams forkyndelse hverken kraft eller klarhed, men når forholdet: menighed-folkekirke-verden (eller kristne/navnkristne/ikke-kristne) blev taget op bevirkede det principielt ambivalente i vækkelsens holdning til disse størrelser, at tågen bredte sig om prædikanten. Vanealtergængernes »selvudelukkelse« – som han jævnlig kom tilbage til, f.eks. på Bethesda-mødet 1892, og tolkede ensidigt apokalyptisk – stod for ham som et middel til at klare begreberne. Velegnet dertil kan det dog vanskeligt kaldes.

Rørdam fortsatte sine *semitiske studier*; bl.a. publicerede han af og til egne oversættelser af den syriske kirkefader Afrem (4. århundrede) og samlede 1879 disse digte i en smuk bog. Men meget hurtigt vendte interessen sig til NT, og 1871 fremsatte han i Kalkars teologiske tidsskrift en skarp kritik af den autoriserede oversættelse (foretaget 1819 efter revision af Mynster). GT var just kommet i revideret skikkelse, men netop fordi vi nu har et bedre GT må også *NT oversættes fra grunden af*; han henviste til Luthers, i Danmark ellers ikke ofte anvendte, Sendbrief vom Dolmetschen (1530) med dets drastiske krav at en oversætter ikke blot skal kunne græsk, men først og fremmest et mundret tysk talesprog, og angreb på det grundlag den autoriserede oversættelses »tyskeragtigheder«; i en detaljeret og hvas kritik nævnedes han mange træffende eksempler på germanismer og et alt for slavisk forhold til grundteksten, og foreslog en række forbedringer som viste hvor intenst han allerede var i gang. Han fastslog at det ikke kan nytte at lede efter en mand til at gøre et sådant arbejde; det kan kun udføres »af indre drift«, og måske findes der slet ikke nogen dertil egnet for tiden. Det var dog tydeligt at han anså sig selv for manden, og i efteråret 1872 gik han i gang med sin oversættelse. I begyndelsen af 1880'erne var han langt fremme med selve oversættelsen, men klagede stadig over manglende tid; uafbrudt diskuterede han filologiske og eksegetiske problemer med Otto Møller – der foreligger et stort materiale, mest i den utrykte del af brevene – som fik betydelig indflydelse på det arbejde Rørdam selv regnede »for sit hovedværk her i livet«; en tid søgte han også råd hos Fr. Nielsen – som dog ikke var tilstrækkelig sagkyndig – og med »puristen«, pastor H. Dahl i Keldby, debatterede han indgående det danske glosevalg.

1887 begyndte han så heftevis at udgive sin kommenterede oversættelse, uden på langt nær at have noterne til hele NT færdige. Det kom han til at fortryde, men sagen var at bibelselskabet (1884) havde fået Scavenius til at nedsætte en officiel revisionskommission, hvori foruden Rørdam også Fog, Madsen, Sthyr, C. Rothe og den klassiske filolog J. L. Ussing skulle have sæde; Rørdam sagde nej, dels fordi en revision hverken var fugl eller fisk, dels fordi han havde sine egne planer og nu følte sig bundet til at publicere i alt fald noget i løbet af to år; 1886 begrundede han et nyt afslag med

dårligt helbred; følgen var at de nærmeste år måtte gå med stærkt forceret arbejde (derfor tog han 1887 afsked som censor og brevene til Møller vidner om stress og plagedhed); først 1892 var hele NT færdigt; det kom i 2000 eksemplarer, blev af de fleste modtaget med begejstring og næsten straks udsolgt.

I indledningen kritiserede han på ny den autoriserede oversættelse, fordi den fulgte et forældet tekstgrundlag (textus receptus) og ikke tog hensyn til nyere tekstkritik (især Tischendorff og Westcott), men navnlig fordi den var udansk, belastet af mange græske, hebraiske eller tyske vendinger som gik helt tilbage til Resens oversættelse af 1607 og aldrig kunne fjernes blot ved en revision; han ville ikke bygge på en enkelt af de foreliggende tekstudgaver, men møjsommeligt selv foretage den kritiske sigtning af de mange læsemåder, og så skrive på et »rent og ret dansk«, formet efter levende nutidssprog, dog ikke tidens filosofiske tungemål eller det sprog der tales »på gaden«; der findes nemlig »et dansk bibelsk sprog« – fordi der overhovedet eksisterer »et ejendommeligt bibelsk sprog« – men det kan ikke fastlægges efter regler; »det er »øret« som må lære at høre forskellen, det vil sige, et øre som er åbent for den Helligånds røst« der inspirerede forfatterne; men man skal også have øre for forskellen på det »ægte bibelske dansk« og det – halvt tyske, halvt græske – vrægebillede som mange troskyldige kristne holder for bibelsprog. Videre gjorde han rede for læsemådernes mangfoldighed, men den saglige uoverensstemmelse var så ringe, at det er »åbenbart at Gud dog stedse har holdt sin hånd over denne skrift, for at den kunne vedblive at være den usvigelige kilde til visdom og frelse«. Gennemgangen af de enkelte skrifter var også ganske i ortodoksiens ånd.

Uanset om der findes et særligt (og et særlig dansk) bibelsprog – det er som bekendt omstridt – var Rørdams oversættelse i læselighed og forståelighed et betydeligt fremskridt i forhold til den autoriserede af 1819; vel savnede den i klangen meget af den ældres »ærværdighed«, var præget af en vis »tør prosaisme« (J. Swane), men sober var den og i god forstand folkelig. Og i det store noteapparat – der fylder langt mere end teksten – er der med uhyre flid samlet et væld af historiske og eksegetiske oplysninger; det var virkelig en fremragende præstation.

4/2-94 opfordrede en stor kreds af alle kirkelige retninger til ved Rørdams tilstundende 25-års præstejubilæum at yde bidrag til billigørelse af en nyudgave af hans NT: »den danske kirke har få mænd hvis navn har den klang, og hvis ord har den vægt« som Rørdams, der ved sin »dygtige og oprigtige personlighed og ved sin tilforladelige evangeliske forkyndelse« har været til rig velsignelse, og som desuden ved sin ledelse af Bethesda-møderne har fået en såre »indflydelsesrig stilling i det danske kirkeliv«; han har derfor krav på samtidens og kommende slægters taknemmelighed. Det glædede Rørdam meget at der »fra Nexø til Nebraska« blev indsamlet 8000 kr. 1895 kom så 2. udgave – i 10.000 eksemplarer, hvoraf 5000 var solgt ved udgivelsen; her var både tekst og kommentar nøje gennemset, i samarbejde bl.a. med den lærde præst, P. N. Petersen (noterne og den tilhørende korrespondance er bevaret), og rektor Forchhammer på Herlufsholm havde foretaget et (dansk) sprogligt eftersyn. Også denne udgave blev Rørdam ved at arbejde med – i et eksemplar tilhørende Århus Universitetsbibliotek har han selv gjort en del rettelser og tilføjelser – og 3. udgave kom 1903/4. Desuden kom – efter forslag af Ernst Bojesen – en »pragtudgave« (1898), uden noter og med Carl Blochs bibelske billeder. 1896 udsendtes teksten alene i billigt lommeformat (4. udgave, 1914). Samme år blev den kommenterede udgave tilladt ved seminarieundervisningen, hvor den blev meget brugt – ligesom ved det teologiske studium. Bogen havde ubestrideligt stor succes, men netop derfor vejrede »højkirkelige« modstandere fare og satte sig med hænder og fødder imod dens eventuelle *autorisation*; thi i samtiden opfattedes Rørdams NT ikke blot som en enkeltmands udmærkede indsats – anerkendt fra næsten alle sider – men som led i en grundtvigsk strategi for at erobre kirken. Officielt – f.eks. da han siden som biskop drøftede sagen i kirkerådet – fralagde Rørdam sig altid at han skulle ønske sin oversættelse autoriseret – heller ikke ved en »fakultativ« ordning som ligestillede den med en anden – men han håbede dog (som det fremgår f.eks. af breve til H. Dahl) at den skulle sejre så at sige ved sin egen vægt, standse det officielle revisionsarbejde og på langt sigt slå igennem. Marie Rørdam siger da også rent ud, at det ikke blot for mange venner, men for ham selv var en »sorg og skuffelse« at livsværket ikke blev autoriseret.

Selv ytrede han en gang: frem for alt »vil man ikke at jeg, en »grundtvigianer«, skulle gøre dette arbejde«, og det traf hovedet på sømmet: den officielle revisionskommission trådte sammen 1885, men arbejdet blev brydsomt, fordi kommissoriet lød på at man skulle bygge på et videnskabeligt set forældet tekstgrundlag (textus receptus) og kun rette reelle fejl, ikke ændre hvor tolkningen var diskutabel. Det viste sig at være en umulig opgave; P. Madsen meldte derfor fra og svarede – da Fog bad ham blive – at han havde overvejet sagen »for Guds ansigt«, men var kommet til det resultat at ville Gud have revisionen igennem så måtte det blive uden hans medvirken. Rothe gik ud på grund af alder og 1889 var kommissionen i realiteten opløst; men Fog og Sthyr ivrede for at få den i gang igen, for – som Madsen refererede en samtale med Fog: »en revision (anser han) for ligegyldig og i det væsentlige unyttig; det er ham ligegyldigt om komiteen udretter noget eller ikke, når den bliver ved at eksistere, da han så kan modstå Rørdams oversættelse og agitationen for den, med henvisning til at der er nedsat en komité«. De »højkirkelige« var yderst opskræmt over oversættelsens store popularitet, mens Madsen mente at »den blinde begejstring... i mange kredse« ville fortage sig, og først da var tiden inde til at autorisere en oversættelse der også kunne udnytte »det gode« hos Rørdam. 1892 – da Rørdams værk netop var afsluttet – fik kirkerådet ministeriet til at overdrage revisionsarbejdet til A. S. Poulsen og J. L. Ussing; de gik flittigt i gang og fremlagde 1895 resultatet, men i kirkerådet rettede Fr. Nielsen og især Rørdam et sønderlemmende angreb på det, på grund af dets utilstrækkelige tekstgrundlag, og fordi det var en mellemting mellem en oversættelse og en revision, i prædiketeksterne næsten uændret, men ellers med vidtgående forandringer. De konservative bisper – som langt fra selv syntes om arbejdet – mente dog at kritikken var uvæsentlig når det gjaldt autorisation, og de følte sig ikke beroliget ved Rørdams forsikring om at han ikke tilsigtede autorisering af sin egen oversættelse. Den mere moderate biskop Schousboe bad Rørdam om alligevel at medvirke til autorisation af revisionen – for den almindelige bibellæser var den dog et fremskridt – men Rørdam var stejl og påstod at de to »revisorer« var ganske ukvalificerede, for man evnede overhovedet ikke at oversætte NT uden at kunne det

udenad på græsk! Det kunne han selv – som der findes flere vidnesbyrd om. Revisorerne foretog så endnu en revision (1897), men heller ikke den vandt bifald, og der gik endnu 10 år før endelig (1907) en påny og af andre revideret oversættelse nåede frem til autorisation. På bibeloversættelsens frontafsnit af det store kirkepolitiske opgør tabte grundtvigianerne og Rørdam slaget.

Det var trist nok, men der var andre og langt værre problemer i denne forbindelse: over for den nu frembrydende »bibelkritik« søgte Rørdam – med stadigt voksende mismod – at fastholde det ortodokse syn han gav udtryk for i den lille bog fra 1866 (p. 29 f); den kom i 3. udgave 1884 og skulle nu atter arbejdes om under hensyn til nyere synsmåder, men det glippede helt. 1885 begyndte Fr. Buhl at fremlægge det historisk-kritiske syn (som dengang gik under J. Wellhausens navn) på mosebøgernes tilblivelse; Rørdam deltog ikke i den offentlige polemik, men var urolig, for med kilde-sondringen faldt mosebøgernes autenti og dermed hele »jødedommens guddommelige oprindelse«; GT var så ikke mere guddommeligt end Platon eller Sokrates, og før eller siden ville også kristendommen (NT) blive regnet for menneskeværk. Buhl havde ganske vist ret i at Moses ikke havde skrevet på grundlag af en åbenbaring (kun været samler og bearbejder), men den wellhausenske kildekritik var – af rent filologiske grunde – umulig. 1890 var Rørdams ængstelse vokset: de kritiske principper – som jo ikke ligefrem kan modbevises – ville berøve menigheden både GT og NT, men nu erkendte han dog at der virkelig var flere kilder i mosebøgerne – ligesom i passionsharmonien. Der *var* noget om det! Men hele GT's samlede præg af ægthed og sanddruhed måtte dog vel veje til. Når han selv var færdig med sit NT ville han søge at modvirke den truende fare. Det var ham en lettelse at Buhl samtidig forlod det teologiske fakultet og fik embede i Tyskland, for den moderne kritik var et regerende djævelskab – som Tübingerskolen engang havde været. Da professoratet i GT nu atter skulle besættes dannede Rørdam sammen med V. Schmidt, Buhl og fakultetet bedømmelseskomiteen; der var ingen decideret kvalificeret ansøger, men det var »vemodigt at se hvorledes alle de unge var helt fortumlede af den nyeste gammeltestamentlige kritik« (det gjaldt især V. Obel som Buhl anså for den bedste«; med flertallet stemte Rørdam for at

ansætte J. C. Jacobsen, »et klart hovede« som forhåbentlig hverken ville hævde GT som »Guds ord til os« eller give kritikken så stort medhold at menigheden stod i fare for at miste den skat den har i GT. Træffende bemærkede han at Jacobsen nok på tysk maner var tilbøjelig til at fordybe sig i detaljer og derover »tabe synet for hovedsagen«, og til Madsen skrev han: »det piner mig at jeg umulig kan få tid til at befatte mig ordentlig med den sag« (NT), inden »forvirringen og ulykkerne« bliver for store i menigheden; havde han blot sit NT færdigt troede han nok at kunne sprede tågerne.

1893 kom Buhls Israels Historie – hvor det nye syn på GT var helt udfoldet; Rørdam følte det som et »undermineringsarbejde«, en betragtning af den »guddommelige åbenbaringshistorie« fra et rent historisk, ja et »blot æstetisk« synspunkt og fremsat med samme »utrolige suffisance« som den gamle hovmodige rationalisme altid lagde for dagen; med den metode ville også kristendommen »kun blive et led i menneskeslægtens religiøse selvudvikling«. Med Otto Møller – der var mere åben over for problemerne og kunne se noget »fængslende og bedårende« i Buhls og Wellhausens arbejder, men ikke var i tvivl om at »noget meget slemt« var i vente fra den kant – diskuterede Rørdam indgående planer til imødegåelse af bibelkritikken, ikke for Buhls, men »for menighedens skyld«; det krævede dog mindst en måneds (!) samlet tid – og det var ikke at se hvor den skulle tages fra. I stedet satte han »mit stille håb« til at sønnen, Torkild, engang skulle »hjælpe med til at udrive pagtens ark af filisternes vold – jeg mener få det Gl. Test. ud af tyskeriets mishandlinger, thi jeg når det næppe selv, ihvor stor lyst jeg har dertil« (1894). I kraft af alder og teologiske forudsætninger var og blev Rørdam – al grundtvigsk indflydelse til trods – bundet af bibelortodoksien; det er karakteristisk at P. Madsen – som i sin berømte rektortale 1894 gav den historisk-kritiske forskning nogen ret – frygtede at han i lige grad ville lægge sig ud med både Rørdam og Beck! Og vel forsvarede Rørdam 1896 på Bethesda-mødet fakultetet mod Becks overfald (»på knæ for Bibelen, professorer«), men da han 1897 i Fr. Nielsens Kirkeleksikon skrev om Abraham stod det helt klart at han aldrig kunne have foretaget et virkeligt opgør med den historiske bibelforskning: her forsvares i alle enkeltheder historiciteten af Genesis-fortællingerne, og »dersom man nægter

muligheden af Guds åbenbarelse, må man selvfølgelig også nægte sandheden af denne historie; men tror man at Gud kan åbenbare og har åbenbaret sig, da er hans særegne forhold over for Abraham så langt fra at vække tvivl om dennes historie . . . at man tværtimod må sige: kun på en sådan måde kunne Gud berede sig et ejendomsfolk i den syndige menneskeslægt, der kunne bære og bevare troen på ham og hans forjættelse, indtil tidens fylde kom«!

Den danske *salmebogs* historie har altid været dramatisk, og særlig indviklet blev problematikken da rationalismens sentimentale digte og smagløse omskrivning af de gamle »kernesalmer« fra 1798 (gennem Evangelisk-kristelig Psalmebog) skulle indføres i kirkerne; de vakte protesterede, og de salmedigtere som hørte hjemme i det 19. århundredes kirkelige og kristelige vækkelse eller stod det romantiske åndsliv nær (Grundtvig, Ingemann og mange mindre ånder) følte sig også i stærk modsætning til den officielle salmebog.

I Vartov begyndte Grundtvig 1845 – uden tilladelse – at anvende sine egne salmer, og de små lejlighedsvisse publikationer voksede efterhånden til en stor bog (Festsalmer). Mynsters tillæg til Evangelisk-kristelig Psalmebog slog ikke videre an, bl.a. fordi det forbigik Grundtvig, og først påtog Københavns, derefter Roskilde konvent sig arbejdet på en helt ny salmebog; efter mange besværligheder endte det med et kompromis (Psalmebog til Kirke- og Hus-Andagt) mellem den ældre tids (reformationen, Kingo, Brorson), rationalismens og det 19. århundredes salmedigtning; salmebogen blev gennemset af Ingemann (der ikke yndede dette »lappeskrædderarbejde«) og autoriseret 1855. Men den virkede ikke tilfredsstillende; det fremgår af den umådelige mængde tillæg – ja, hele salmebøger – som i 1850'erne og 1860'erne groede op i vækkelsens spor og især på grundtvigsk side. En af de mest berømte var P. A. Fengers, der fra et tillæg til Evangelisk-kristelig Psalmebog (1856) gennem mange udgaver voksede til en selvstændig salmebog, som han endda mærkeligt nok fik lov at bruge i sin egen (Vor Frelsers) kirke.

For at imødekomme den evidente »trang« udarbejdede Roskilde konvent så et *tillæg* til Psalmebog for Kirke- og Hus-Andagt; det autoriseredes 1873 og gjorde nogenlunde ret og skel over for

Grundtvigs, i alle vakte kredse så yndede, salmer, men Martensen sørgede for at det kun kunne indføres hvor 2/3 af sognet direkte ønskede det; en sådan afstemning var upraktikabel i store hovedstadsogne, og »salmesavnet« var derfor mest føleligt i København.

Da Rørdam blev præst i byen kom han ind i arbejdet på en ny *salmebog*, foretaget i en af Københavns konvent nedsat kommission: J. C. Holck (Fengers eftermand på Christianshavn), de tre bymissionsfolk: G. Schepelern, V. Schousboe, R. Volf, og tre grundtvigske: C. J. Brandt, Fr. Nielsen og Rørdam; navnlig de sidste havde udmærkede hymnologiske kundskaber og blev den drivende kraft i kommissionen der fra 1881 arbejdede under højtryk, på grundlag af Fengers salmebog og efter »principperne af 1844«.¹ I efteråret 1884 begyndte trykningen, og i foråret 1885 udkom *Salmebog for Kirke og Hjem*; Rørdam var glad ved at være til ende med et både brydsomt og morsomt arbejde og vis på at bogen var god, selv om man »for fredens skyld« ikke kunne undgå »nogle salmer som burde begravnes i Leth«, men alt hvad der duede i dansk salmedigtning var med! Den nye salmebog havde 721 numre; af Psalmebog for Kirke og Hus-Andagt var udgået 233 – mest rationalistiske og romantiske – salmer; til gengæld var der optaget 198 nye (99 af Grundtvig, 26 af Kingo, 26 af Brorson og 18 af Brandt); uændret blev 257 optaget, 266 blev ført tilbage til originalen. Det sidste følte som en radikal »novitet« (d.v.s. et brud med det *nu* tilvante) og gav anledning til megen kritik, især da gejstlig.² Og næsten ligeså slemt følte det at

1 Af hensyn til salmernes gudstjenstlige funktion bør det dogmatiske synspunkt gå forud for det æstetiske, men salmebogen må også gøre ret og skel over for traditionen og de forskelligartede udtryk kristendommen har fået til forskellige tider. Originalerne skal så vidt muligt respekteres, ny oversættelse af ældre, ikke oprindeligt danske, salmer er derfor i regelen nødvendig; originale danske salmer skal bedst muligt føres tilbage til det oprindelige. Her er et dobbelt hensyn, thi disse salmer skal både *bevares* (nemlig for dem der allerede elsker dem) og *indføres* (for dem der – takket være den rationalistiske salmebogs mellemkomst – først nu skal lære disse skatte at kende); hensynet til original form og til hvad der som arkaisk kunne »være til anstød« i nutiden blev derfor et spørgsmål om taktfuld balance.

2 Otto Møller var trods al anerkendelse af arbejdet en af de kritiske: salmebogen var mere en »historisk antologi« end til kirkebrug, og den havde for mange arkaiske udtryk. I øvrigt savnede han Luthers »Nu fryde sig hver kristen mand«! Rørdam forsvarede princippet »så nær det oprindelige som det uden anstød kan gøres« – det var jo netop bessermacherierne i salmebøgerne af 1798 og 1855 som

udgiverne i polemik mod salmebøgerne af 1798 og 1855 brød det nu almindelige »dogmatiske« opstillingsprincip (begyndende med skabelsen og endende med det evige liv), og vendte tilbage til Kingos arrangement efter kirkeåret, altså faste salmer til de enkelte helligdage. Udgiverne stod hårdt på dette princip, og det kom til at dominere debatten i helt urimelig grad.

Salmebogen blev indsendt til ministeriets autorisation, men derfra henvist til *kirkerådet*, og her kom den (1885) under skarp behandling; bisperne mente at den ville fremme grundtvigianismen, hvis liv det var meningsløst at forlænge ved hjælp af en salmebog når den ellers ville være uddød om en menneskealder. Kun P. Madsen – fakultetets repræsentant – forsvarede salmebogen, netop fordi vækkelsesbevægelserne burde kunne finde deres yndlings-salmer i den officielle salmebog; forkastede man den ville kirkerådet blive upopulært – en bemærkning der specielt ophidsede Fog – men intet hjælp; i det højeste kunne der være tale om at lempe reglerne for indførelse af tillægget af 1873, men den forelagte salmebog fejedes af bordet, både på grund af salmernes opstilling, de »litterærhistoriske« synspunkters dominans, optagelse af for mange slette salmer og mangel på ligeligt hensyn til alle kirkelige retninger (d.v.s. favorisering af den grundtvigske!). Et mindretal – som bl.a. P. Madsen tilhørte – fik dog gennemført at udgiverne kunne foretage en revision efter kirkerådets retningslinier; man henviste dem til at træde i forhandling med flere gejstlige, men den eneste der virkelig ydede noget var Chr. Richardt (som Rørdam skrev til). I Roskilde konvent var der i efteråret 1885 16 stemmer for at beholde Psalmebog for Kirke- og Hus-Andagt, og 15 imod. Udgiverne var skuffede og vrede. Fr. Nielsen afslog P. Madsens indbydelse til kirkerådsmiddag – han kunne ikke tåle synet af bisper – og Rørdam ytrede sig bittert om de »stupide« bisper og kirkerådets »bedrøvelige institution«. 1887 gled P. Madsen ud af kirkerådet og bæredes herefter med Fogs uudslukkelige harme, fordi han havde lokket bisperne til at forsøge aktionen mod Indre Mission (p. 87) og til at få indført ændringer i højmesseritualet (p. 123); han efterfulgtes af

skræmte. Men »Nu fryde sig« ville han ikke vide af: »den salme . . . vrimler således af særheder« – som man måske kan finde sig i »når man holder af Grundtvigs salmer, men som man dog ikke skal gøre noget for at forevige«!

Fr. Buhl der stod uden for alle kirkelige retninger og ikke (bortset fra det kirkemusikalske område hvor han sympatiserede med Laub) lagde nogen interesse for problemerne for dagen; hans valg skyldtes fakultetsintriger: alle ville ind, alle ville følgelig holde alle andre ude og alle stemte derfor på en som ingen troede kunne samle stemmer. Buhl var ulykkelig og bad om omvalg, men da han også ville overføre sin stemme til Scharling protesterede Fr. Nielsen. I denne tragikomiske affære så Rørdam kun fakultetets dom over kirkerådets uduelighed. 1888 blev Schousboe – takket være P. Madsens indflydelse – biskop i Ålborg, og dermed fik udgiverne – som, ikke mindst af striden, følte sig inspireret til at gå videre med arbejdet – en virkelig fortaler i kirkerådet. Samme år havde de 2. udgave af Salmebog for Kirke og Hjem færdig. Principperne – og opstillingen – var de samme; der var nu 731 numre; af Grundtvig var udgået 20 og optaget syv, af Ingemann udgået tre og optaget fire, af Brorson var 11 og af Kingo fem optaget – tendensen var tydelig, men om større imødekommenhed over for kirkerådet var der ikke tale. Salmebogen kom til behandling i Københavns konvent (nov. 1888); det førte til et heftigt sammenstød: Rørdam var »hvid af vrede« da A. S. Poulsen anklagede ham for illoyalitet mod Fog (ved at være gået direkte til ministeren), P. Madsen fandt fanatismen lige stor på begge sider, og Fog var skarp: »når bisperne kommer frem med deres kirkeforbedrende forslag, så vrager de selvrådige præster det, men hvad præsterne selv gør, det vil de have anerkendt som en kirkelig nødvendighed«. I Dagbladet anmeldte provst V. Esmann (febr. 1889) salmebogen som alt for grundtvigsk; han citerede »for os alle englens stemme, i himmelens råd, til glæde for gråd« og kaldte det en uhyrlig tanke at Gud lod det komme til afstemning på englerigsdagen, om vi skulle have glæde eller gråd! Rørdam svarede at salmebogen af 1855 var utilfredsstillende, fordi den med Evangelisk-kristelig Psalmebog forvanskede kernesalmerne, at de mange private tillæg vidnede om at »livet« krævede en ny salmebog og at tillægget af 1873 var ret anlagt, men det hjalp jo ikke på de salmer der allerede stod i 1855-salmebogen. Paulli udtrykte præcist det konservative syn: salmebogsforslaget er en grundtvigsk partisag, og vi er mange som ikke deler det grundtvigske syn og derfor ikke ønsker at det »langsomt, men sikkert skal indsynges i menighederne«.

Scavenius var ganske velvillig og mente at sagen kunne fremmes om et flertal af Københavns præster gik ind for den; det viste sig at 15 sognepræster og syv kapellaner stemte for salmebogen, mens tre sognepræster og fem kapellaner var imod. Desuden kom der til støtte en adresse fra 401 lægfolk (»bestilt arbejde«, sagde bisperne), og således afstivet forelagdes 2. udgave 1889 for kirkerådet. Schousboe kæmpede som en løve, men flertallet var absolut *afvisende*: når salmerne i den nye redaktion skulle være rigere og dybere beroede det kun på »den illusion hvormed det abstruse og dunkle ofte betager sindene for en tid«; mange gode salmer var kasseret, og de nye har mere »højt klingende ord og legende billeder end alvorligt til hjerte og sind gående indhold«; i »tider de nuværende, hvor der almindeligt ses på det bestående med ugunstige øjne, blot fordi det er bestående«, måtte rådet derfor værne folket mod denne salmebog; men man kunne lempe indførelsen af tillægget af 1873 og tillade et *nyt tillæg* på 100 nye salmer.

Rørdam havde sat sit håb til Stein (Fyns biskop 1889), men blev skuffet: han viste sig omgående som en af de mest konservative. Og Fog opgav Rørdam helt at tale med; han var et ædelt menneske, men uden sans for alt kirkeligt og det som har med den levende menighed at gøre; gang på gang opholdt han sig ved udtryk som allerede stod i salmebogen af 1855 eller tillægget af 1873 (»gudernes gud«, »helgen her og helgen hisset« etc.), og gjorde man opmærksom på at disse salmer jo *var* autoriseret sagde han bare: ja, men alligevel!

Efter det nye nederlag prøvede Rørdam at få salmebogen indført, i alt fald i Holmens kirke, selv om Fog ville sætte sin »bispelige eksistens« ind på at standse den; men da han flere gange forgæves havde opsøgt Scavenius tog han det som tegn på at man ikke skulle frem ad den vej; hans stadige besøg i ministeriet – hvor han i forværelset traf Fog i samme sags anledning – foruroligede bisperne meget.

Alligevel opnåede Rørdam og Fr. Nielsen noget hos Scavenius: Nielsen bad ham modtage et andragende fra Københavns konvent om at udvide det nævnte nye tillæg med et antal salmer der allerede fandtes i salmebogen af 1855, men i *original* skikkelse. Scavenius var utryk ved hvad kirkerådet ville sige, og bekymret fordi to store til-

læg ville betyde at selve salmebogen mange steder gled helt ud; udgiverne kunne godt vælge 100 nye salmer, men han turde ikke uden videre lade dem optage reviderede salmer, så man fik samme salme to gange, men i forskellig skikkelse. Selv vurderede han de gamle salmer som udgiverne, men følte sig ansvarlig for at menighederne ikke fik påtvunget arkaiske og ubegribelige udtryk. Samtidig lagde han dog hårdt pres på Fog og forestillede ham bl.a. at rådet ikke kunne overleve en forkastelse af forslaget til tillæg. Fog var lidet glad ved situationen – grundtvigianismen var jo et led af en i hele Europa mærkbar katolicerende strømning – men ville se tiden an: enten sejrede de grundtvigske og »vi« måtte da bære de overvundnes lod, eller også faldt bevægelsen sammen i løbet af de næste 10–20 år, og så kunne det nu foreliggende store materiale omsider danne grundlag for en brugbar salmebog.

Udgiverne arbejdede hurtigt og allerede i febr. 1890 kunne Rørdam og Volf (med alle Københavns præster minus fire bag sig) overgive Fog forslaget til det *nye tillæg*; det var på 175 numre (60 af Grundtvig) og havde 100 nye salmer, mens 75, der allerede fandtes i salmebogen af 1855, nu forelagdes i original skikkelse. I kirkerådets møde 1890 var flertallet forbitret fordi udgiverne havde overskredet deres mandat; Scharling (der afløste Buhl som fakultetsrepræsentant) kaldte den grundtvigske »antinomisme og mangel på alvorlig selvanstrengelse« en »fare for kristen- og folkelivet hos os«; mange grundtvigske salmer havde »i deres opskruede svulst et underligt hedensk, mytologisk præg« og var af mangel på etisk forkyndelse årsag til »de politiske udskejelser hvorunder vort samfundsliv sukker« – d.v.s. at Grundtvigs salmer blev opfattet som et led i Venstres propaganda! Schousboe havde nogle hårde dage som tillæggets eneste forsvarer; han prøvede bl.a. at argumentere med at Rørdam og Fr. Nielsen havde betydet forholdsvis lidt i kommissionen, mens Brandt – som netop var død – havde været den afgørende kraft; og han var dog vel ikke partimand! Men trods alt følte bisperne at det ikke længere gik at stritte imod, og faren var vel heller ikke så stor når tillægget blot skulle »tillades« hvor præster og menigheder ønskede det.

Tillægget autoriseredes 17/10-90 og reglerne for indførelse af begge tillæg lempedes, så der nu kun skulle ske indsigelse inden en

vis frist. Københavns konvent besluttede at tillæggene skulle anvendes overalt, og Rørdam ville omgående tage dem i brug i Holmens kirke, men Fog sinkede – netop med henvisning til at fristen ikke var udløbet – sagen til hen i febr. 1891. Samtidig drog Scharling debatten fra kirkerådet frem i offentligheden da han i dec. 1890 roste Martensen der med sit »sunde og klare blik« havde holdt det ældre tillæg ude af København, beklagede at de to tillæg med tilsammen 421 numre over for Psalmebog for Kirke- og Hus-Andagts 571 ville betyde en helt ny »grundtvigsk« salmebog, som var alt for dyr og alene derfor ville holde folk fra at gå i kirke. Grundtvigs salmer var tit platte: ord som »i et kys kan alt udtrykke« havde et »så stærkt erotisk præg« at det var uanstændigt, og »med heltefyrd i stråleskrud, med ar af lægte sår« etc. kunne i en »hedensk kæmpevis« være »en fortræffelig digterisk beskrivelse af Stærkoddens optagelse blandt Valhals guder«. Kingo og Brorson var de virkelige salmister, Grundtvig nok en stor digter, men så afgjort bedst i sine fædrelandssange! Meningen var at få præster og menigheder til at gøre modstand mod tillægget som jo kun var »tilladt«, ikke befallet, og det antydedes (som sandt var) at der fra grundtvigsk side var øvet pression mod ministeren – d.v.s. at Fr. Nielsen og Rørdam havde løbet Scavenius på dørene. Nielsen imødegik i et roligt indlæg Scharling; Rørdam læste korrektur på det og bad om at få sit navn holdt udenfor – det var jo i virkeligheden ham Scharling ville til livs. Scharling svarede med det temmelig hovedløse fejdeskrift Luther eller Grundtvig (hvori anklagerne for halvkatolsk sakramentalisme og traditionalisme fornyedes); Nielsen replicerede med Luther og Grundtvig og påviste Grundtvigs store »surdejsvirkning« på hele folket og inden for alle kirkelige lejre.

1892 kom 3. *udgave* af Salmebog for Kirke og Hjem. Opstillingen efter kirkeåret var bevaret, og bogen var sammensat af Psalmebog for Kirke- og Hus-Andagt og de to tillæg; den var på 674 numre. Men først da stillingen i kirkerådet 1895 ændredes ved Rørdams og Gøtzsches indtræden blev den på Menighedskonventets foranledning forelagt til behandling. Det kom til ny og langvarig strid mellem Rørdam og de konservative bisper – navnlig i samlingen 1897 – men den endte med et kompromis (autoriseret 1899) som i det væsentlige var en sejr for Rørdams synspunkter.

I Holmens kirke skete indførelsen af tillæggene under »orgelbrag« (som A. S. Poulsen skrev til P. Madsen). Da Rørdam blev provst var den berømte N. W. Gade organist; de kom godt ud af det med hinanden, og Gade der før havde gået til alters hos en anden sluttede sig nu i det stykke til Rørdam og viste sig i øvrigt altid imødekommende over for hans ønsker m.h.t. melodivalg. Da han døde ved juletid 1890 holdt Rørdam gravtalen og udgav den, da den store »organiststrid« brød ud, for at imødegå den »slyngelagtighed og ondskab« som satte rygter i gang om at han havde »forbitret Gades sidste dage« og at de havde »levet som i en stadig fejde«; men så blev talen angrebet som alt for kold og kun lidet anerkennende over for den store musiker; det kan også se sådan ud, men Gade og hans familie havde udtrykkelig ønsket en »upersonlig« og ganske kort tale, og på den baggrund må den kaldes uangribelig, med mindre det da var en krænkelse at Gades ypperlige værker karakteriseredes som et brudstykke – thi Kristi værk kan alene kaldes »fuldbragt« – der som alt menneskeligt kun er en begyndelse som »fortsættes og fuldføres« hisset!

Baggrunden for denne kritik var at Rørdam aldeles omgående havde fået *Laub* ansat i Holmens kirke; det gik glat, uden embedsopslag – hvilket ikke var nyt – fordi marineministeren ville undgå »pression fra visse højere steder« og spurgte om Rørdam kendte en dygtig mand; han betænkte sig da ikke på at nævne Laub som han jo kendte personlig og som organist og hvis kirkemusikalske reformprogram (fremsat i *Om Kirkesangen*, 1887) han følte sig helt på linie med, eller som han skrev til P. Madsen: Laub er »efter min fulde overbevisning den organist som bedst af alle ved, hvad en organists opgave ved gudstjenesten er, foruden at han er en særdeles duelig orgelspiller og bedre end nogen anden inde i hvad jeg mener er den rette kirkesang«; han nærrede det lyse håb »at vi om ikke lang tid skal få en salmesang i Holmens kirke som skal genlyde i hele landet«.

Det håb gik vel i opfyldelse – omend det varede længe; og i samtiden mente de fleste, ikke blot de konservative, at Laubs reform havde samme »arkaiske« tendens som arbejdet på at føre salmerne tilbage til deres originale skikkelse, altså en retrograd bevægelse der i virkeligheden var en radikal novitet, eller som A. S.

Poulsen udtrykte det: »men dersom man fra Holmens kirke vil påtvinge os en umulig repristination af fortidens musik, da er vi en trop som drager vort glavind imod dem«. Det store spektakel begyndte da datidens Ekstrablad (København) 5/1-91 skrev, at Laub blev protegeret fordi han var søn af en biskop (hvad han i øvrigt ikke var); 8/1 kom *organisternes protest*; den angik, i første omgang og for manges vedkommende altid, kun den irregulære besættelsesmåde. Men Rørdam – der øjensynlig var vred over de mange smædeskrivelser han fik fra anonyme og navngivne, også folk han anså for venner – svarede 10/1 i Dagbladet, at marine-ministeriet vel havde det formelle ansvar, men at han selv fuldt ud stod ved at han, uden vakance og embedsopslag, havde indstillet Laub, for der var ikke noget at vente på, når man havde en mand hvis »udmærkede dygtighed til at lede og støtte menighedssangen« var ligeså åbenbar som hans »fremragende indsigt i hvad der er ædel og ren kirkemusik«. Han ville »til overflod oplyse de ærede herrer« om, at *det* var den virkelige grund og at i det stykke kunne ingen overgå Laub – derimod måske nok som »orgelvirtuos«; men det kom ikke i betragtning ved besættelse af et organistembede, thi ved gudstjenesten »hører virtuospræstationer ikke hjemme«.

14/1 holdt organisterne (i Bethesda!) et protestmøde som fik endog Rørdams uvenner til at tale om »græsselige forløbelser«; særlig harme vakte bemærkningen om »orgelvirtuoserne«; J. Nebelong førte hovedangrebet og påstod at Rørdam med uhørt taktløshed ved sin afskedsprædiken i Helligåndskirken havde ytret ønske om at tage Laub med sig (det står i alt fald ikke i den trykte tale, p. 94, men kan jo godt være sagt alligevel). Laub karakteriseredes i øvrigt som dilettant og spytslikker, og i almindelighed frakendte de andre organister ham talent og især evne til at »præludere og stemme menigheden til andagt«, noget Laub bestemt heller ikke ønskede (jfr. hans *Musik og Kirke*, 1920). Ellers varieredes de omtrent til nutiden kendte argumenter: at fornyelse af kirkesangen var ganske upåkrævet, at de gamle melodier Laub fremdrog kun havde musikhistorisk interesse og at menighederne aldrig ville kunne lære disse, end sige Laubs egne, melodier. Laub blev dog også støttet (f.eks. af Angul Hammerich, P. E. Lange-Müller og Fr. Rung), men slagsmålet varede længe, og da der samtidig var en stor

strid i byens aviser om beskatning af øl formede københavnerviddet denne brander: hvori ligner bryggere og organister hinanden? Ingen af dem kan døje skat!

I marts kom det til en *episode*: Laub var begyndt at indøve ryt-miske melodier ved salmesangsaftener i Holmens kirke, og 23/3 for-anledigede sanginspektør V. Sanne, at en drengeklasse fra De forenede Kirkeskoler gjorde postyr ved at synge de samme salmer som Laub indøvede, men urytmisk. Rørdam overværede sanger-krigen og lod den stol hvor drengene sad aflåse og fandt ud af hvem der stod bag. Ifølge Marie Rørdam lod han sig nøje med Sannes undskyldende forklaring, men faktisk gik han et skridt videre (se Bilag II). De mange injurier organiststriden førte med sig gjorde han – skønt der var grund nok til sagsanlæg – intet ved, men hans tillid til mennesker fik (atter ifølge Marie Rørdam) et knæk den aldrig kom over. Og Laub blev nok noget mere tilbøjelig til at trække sine synspunkter hårdere og mere polemisk op (jfr. foredraget på Roskilde konvent 1891: Luthersk Kirkesang). Han satte Rørdam højt som menneske og salmekyndig: »den mand blandt de nulevende, hvem jeg i mit syn på det kirkelige og kirkesangen skylder mest« stod der i en håndskrevet dedikation i første hefte af Kirkemelodierne (1888); han vedblev at føle sig som søn af Rør-dams hus og var teologisk stærkt afhængig af ham. Da Laub 1896 på egen bekostning tilsendte alle danske sogne- og valgmenigheder sit Udvalg af Salmemelodier i Kirkestil skrev Rørdam forordet: Disse melodier har været i brug i Holmens kirke i adskillige år; de har næsten alle deres »udspring fra den lutherske kirkesangs bedste dage, hvis grundpræg er den ædle, stilfærdige jævnhed i forening med det rytmiske liv«, og de må derfor foretrækkes for det »sidste århundredes stive koraler«; hvor de finder indgang vil menigheds-sangen vinde i »dybde og inderlighed«.

NT-oversættelsen og salmebogen var Rørdams særlige mærkesager, men desuden kom han i sin provstetid til at tage stilling til adskil-lige andre, mere eller mindre *omstridte spørgsmål*; det er umuligt – og har heller ingen interesse – at gennemgå dem alle, men enkelte som kaster lys over hans principielle holdning skal fremdrages.

Efter forslag af Odense-mødet (p. 86 f) behandlede kirkerådet

1886 en plan om at *udvide højmessen* med syndsbe kendelse, nådes-tilsigelse og den apostolske trosbe kendelse. Forslaget blev offentliggjort – bl.a. fordi det 1887 skulle for på landemoderne – og Scharling kritiserede det i et avisindlæg (som Rørdam anså for både flovt og fløset), fordi det forlængede gudstjenesten, syndsbe kendelsen ville virke sløvende (»hovedpude«) og endelig som et forsøg på at påtvinge gudstjenesten et grundtvigsk præg ved at optage den trosbe kendelse som så mange, også kirkegængere, af mangel på sandt tros liv slet ikke personligt kunne gå ind for. Mere har det irriteret Rørdam at Scharling også her lancerede sit angreb på de grundtvigske salmers mangel på inderlighed, ydmyghed og synds-erkendelse, og anskuede grundtvigianisme og Indre Mission som to sider af samme sag, begge udslag af »bogstavtjeneste« og i strid med det evangelisk-lutherske (jfr. p. 158). Han tog dog ikke offentlig til genmæle – det gjorde derimod P. Madsen som var den drivende kraft i arbejdet for højmesseliturgien. På Roskilde Landemode (juli 1887) udtalte Rørdam at gudstjenesten enten har karakter af menighedsgudstjeneste eller vækkelsesmøde. I første tilfælde får det »tilbagevendende – d.v.s. den faste liturgi – stor betydning«, for ritualerne er af megen værdi for menighedsfølelsen (det havde han selv erfaret i England, p. 16); men i Danmark har gudstjenesten mest vækkelsespræg, og da er liturgien underordnet. Spiren dertil lå allerede i at reformationen lagde vægten på forkyndelsen, om-dannede de liturgiske led til salmer etc. Også indgangs bøn nen an tyder at »ordet« er det afgørende. Han fandt ikke det foreliggende forslag tilstrækkeligt, kritiserede det i detaljer og opholdt sig navn- lig ved at man havde taget trosbe kendelsen med, men ikke forsagelsen; kirkehistorisk var dette ganske vist korrekt, men i Danmark var udviklingen nu engang gået anderledes! Dermed rørte han ved det ømme punkt; optog man trosbe kendelsen med forsagelsen (altså dåbspagten!) ville liturgien være grundtvigianiseret! Fog protesterede da også heftigt – støttet af Gude og andre provster – på landemodet: menigheden skal ikke hver søndag »forsage« – det hører dåben til. Rørdam – der betragtede landemoder som ørkesløst tidsspilde – gad ikke svare; han følte at han havde stemningen for sig og at modstanderne i alt fald ikke havde den levende menighed bag sig. Der udviklede sig i øvrigt en vældig strid om denne sag,

bl.a. kom Fr. Nielsen derover i dødeligt uvenskab med Fog som 1892 gav ham en ordentlig overhaling, og de højkirkeliges uvilje mod »dåbspagten« i alterliturgien (at præsterne brugte den på prædikestolen var deres egen sag) blev en væsentlig årsag til at hele forslaget faldt. På det sjællandske landemøde endte debatten uden afgørelse, og det var Rørdam tilfreds med; han mente at forslaget i virkeligheden var tankeløst og smagløst, et vidnesbyrd om åndelig afmagt; også han troede at en stadig gentaget syndsbe-kendelse ville virke sløvende og føre til at skriftemålet faldt væk; selv ville han ikke savne det, men bisperne holdt jo stramt på det. Man måtte erkende at tiden ikke var inde til liturgisk reform, og at gudstjenesten – når prædikenen var det vigtigste og resten staffage – endnu i lange tider måtte være vækkelsespræget.

Men liturgiske problemer optog ham alligevel, og jævnlig disku-terede han *dåbs- og nadverritualet* med Fr. Nielsen; sammen ud-arbejdede de 1893 nye forslag: først en række formelle ændringer, som skulle lette den lange og tunge indledning (der stammede fra biskop Balle) ved dåben. 1. Petersbrev 1. 3 (Lovet være Gud etc.) satte de som begyndelsesord (ikke som hidtil ved hver enkelt dåb), perikopen om velsignelsen af de små (Mk. 10) blev sat før bønnen der nu ikke mere fremtrådte som barnets egen bøn, men som de til-stedeværendes forbøn, mens omvendt fadervor blev henlagt til efter dåben, som det nydøbte barns rette bøn. Disse ændringer blev stort set fulgt i ritualet af 1912. I nadverritualet blev det til indled-ningen føjet at nadveren er givet til »næring og vækst for det evige liv i os«, og i distributionsformularen blev det (oprindeligt mod cal-vinismen rettede) ord »sande« strøget. Forslaget indgik i kirke-rådets forhandlinger, men blev her fundet uantageligt; Stein beklagede at »de uadskillelige« havde taget initiativet fra kirkerådet, som i øvrigt selv arbejdede med ritualændringer og 10/1-95 fik auto-riseret et dåbs- og nadverritual der sagligt kun afveg lidt fra Niel-sens og Rørdams – dog var fadervor stadig henlagt før dåben, og nadverritualet sagde intet om »næring og vækst«; ordet »sande« skulle også her stryges (jfr. p. 164, note 2).

For Rørdam var der knyttet særlige problemer til *dåben*. 1875 talte han på Roskilde konvent om nøglemagten, til dels med anti-katolsk tendens: i praksis udøver kirken kun magten til at »løse«

synden, nemlig ved skriftemålet; men det blev først indført 1215 af romerkirken, og i oldkirken praktiserede man også magten til at »binde«; det samme havde det 17. århundredes ortodoksi (ved forordningen af 27/3-1629) forsøgt med sin kirketugt, men i Schleiermachers spor betonedede det 19. århundredes teologi kun magten at forlade. Det afgørende er nu at menigheden må genoptage den oldkirkelige praksis: ved dåben bruger den sin løsemagt til at oplade himmeriget for den døbte, men skal man også binde må det netop ske ved dåben; derfor må man aldrig døbe i flæng, men holde vagt ved indgangsdøren, og altså ikke døbe børn af ikke-kristne forældre. Det blev her som i øvrigt oftere (jfr. p. 33 og p. 79) understreget at en sådan kirketugt er menigheden endnu næppe moden til, for den har ikke kræfter til at bære den upopularitet som vil følge.

Disse synspunkter blev aktualiseret ved en debat (i Københavns konvent, 1887) om det forsvarlige i at døbe borgerligt viede forældres børn. Borgerlig vielse kunne 1851–1922 kun fås når man ikke var medlem af folkekirken; det var i 1880'erne ikke sjældent at folk meldte sig ud for at undgå den dyrere kirkelige vielse, men de drog ikke konsekvensen og ønskede alligevel siden børnene døbt. Kunne man så ikke af disse mennesker forlange en udtrykkelig erklæring om genindtrædelse? – det praktiserede Rørdam i alt fald (flere sådanne dokumenter er bevaret i Holmens kirkes arkiv); konventet androg ministeriet om at pligten til genindtrædelse måtte blive klart fastslået; hvis præsterne *skulle* døbe (hvor en erklæring ikke forelå) måtte de sige nej, for ved at nægte at genindtræde tilkendegav de pågældende at de anså dåben for en formalitet. Hele debatten viste hvor mange vanskeligheder der »i kristelig forstand er ved en institution som folkekirken«, for mange forældre havde jo aldeles ikke mere »tro« end de udtrådte, og den rent formelle forskel – at de ikke var udtrådt – »falder folkekirken til last«; tilmed mødte man altid det sentimentale argument: »det er dog synd mod de stakkels børn«! – det er »den gamle papistiske surdej«!¹

1 Otto Møller var hjerteligt uenig med ham: det var kun økonomiske grunde som fik folk til at ønske borgerlig vielse; var blot den kirkelige vielse lige så billig som den på rådhuset »falder alle disse narrestreger med udtrædelse i den anledning bort«; kirkens vielse var jo også »borgerlig«; for her fungerede præsterne

Rørdam havde kirkestyrelsen – bisperne og kultusministeren – mod sig i denne sag; men han gjorde åbenbart selv hvad han kunne for at sætte den igennem i praksis og kom, så vidt man kan se af mangelfuldt bevarede akter, i konflikt både med forældre og, i alt fald i et enkelt tilfælde, Studentersamfundets Retshjælp. Hans kollega ved Holmens kirke, Joh. Petersen, lå på samme linie; da han engang nægtede at døbe et barn af borgerligt viede forældre (for dermed at modvirke en stigning i de borgerlige vielsers tal – altså et helt andet synspunkt end Rørdams) og det førte til en forespørgsel i folketinget, svarede Scavenius: »folkekirken er det danske folks kirke og enhver dansk mand har derfor . . . ret til at få sine børn indlemmede i det danske folks kirke.« Denne noget besynderlige erklæring faldt Rørdam for brystet; under en fornyet debat om problemet (i Københavns konvent 1892/3) citerede han den og tilføjede: »Herrens ære skal kirken vogte, og derfor kan den ikke godkende et skridt der er fjendtligt imod den.«¹

som statens giftfogeder, og der er intet som hedder »kirkelig ægtevielse«. Men det er urimeligt at skulle træde ud for at få borgerlig vielse, når man får det samme i kirken, og vil folk have deres børn døbt eller gå til alters viser de, at de ikke mente noget med udtrædelsen. Det er også bedst at få børnene døbt uden for meget snak, »thi de udøbte børn er efter min erfaring ikke gode at komme til«.

1 Citatet er fra et referat af forhandlingen; dets sproglige form tyder på at det ikke er ordret.

1893 påstod Vilh. Beck at Rørdam anså det for præstens vigtigste opgave at hindre dåb af vantro forældres børn. Beck var nabo til Sønderup og mente derfra at vide, at Rørdam plejede at forsøge at få sådanne forældre til at lade barnet navngive og spare fadderstadsen, men også at han ikke havde haft held med sig, thi »vor mor ville have barnet døbt«; det sidste havde han selv hørt ham sige i et konvent. Rørdam blev harmfuld, samlede stof til modangreb og udtrykte privat over for Beck sin ærgrelse. Offentligt hævdede han at selv om han ikke kunne huske 17–18 år gamle ytringer præcist, og man ikke så længe efter kunne stå til ansvar for det der var sagt i et lukket møde, dog var sikker på at han aldrig havde frarådet nogen at lade børnene døbe, men nok spurgt om forældrene virkelig ønskede børnene døbt – der skulle jo holdes kirketugt ved »døren«. Og det var uden tvivl forkert at døbe børn af hedninger, også moderne hedninger som står uden for kirkesamfundene. Men på sine spørgsmål havde han altid fået det svar at man ønskede barnet døbt for at give det en velsignelse etc. Og derved havde han i øvrigt lært at det var et ungdommeligt fejlgreb at spørge sådan!

Derefter kritiserede han Becks dåbssyn: at dåben giver barnet »evnen til at tro« og at tilspørgslen skulle bortfalde. Det første fører til at dåben bliver et (katolsk) opus operatum, og tilspørgslen skal netop sikre, at dåben bliver ikke magisk, men

Under den politiske strid var kirkeforfatningen ikke ofte til debat – der var jo ingen udsigt til at få noget vedtaget – men 1890 talte Rørdam i konventet for *kirkeforfatning*: det var en lykke at vi ingen fik i 1848 eller 1864, for så var det blevet til samme »elendighed« som i rigsdagen, men nu var der håb om et helt anderledes kirkeligt præg; han henviste til den synodale »skyggeforfatning« den norske vækkelse i disse år opbyggede på privat basis, mente at man skulle lade de norske brødre betale lærepengene og så i øvrigt selv vente på bedre tider; vi havde det jo godt! Baggrunden var naturligvis Bethesda-møderne og menighedskonventet (p. 141 f). Samtidig diskuterede kirkerådet udvidede landemoder med en eller anden form for lægmandsdeltagelse – foreløbig blev det dog stående ved udvidelse med én præst for hvert provsti. På Roskilde landemode (1891) rådede Rørdam fra og henviste – på baggrund af kirkekommissionen af 1868 – til at syv landemoder ikke kan være »kirkens røst«; de er jo næppe enige, og kirkens røst er i øvrigt andet og mere end gejstlighedens; landemodernes historie og tradition gør dem ikke egnede for lægfolk; men ingen kirkeforfatning duer uden

personlig, ikke en naturvirkning, men en nådevirkning. Barnet får ikke indgivet en trosevne, men får »indplantet til personlig modtagelse et ord« som er Kristus selv. Det drejer sig ikke om en subjektiv kvalitet, men om det objektive at få »magt«, blive sat i stand til at tro i kraft af ordet. Også den gamle strid om »donatismen«, d.v.s. den af Grundtvig støttede påstand at dåbens gyldighed er afhængig af den døbendes rette tro, blev taget op. Her mente Rørdam at Martensen – som imødegik Grundtvig – »både tog spørgsmålet besindigst og i alt væsentligt havde ret«!

Rørdams problemfyldte forhold til folkekirken (jfr. p. 104 ff) kan også ses af et andet enkelttilfælde: 1891 bad han Møller om et sjælesørgerisk råd; kunne han vie en troende pige, en tidligere konfirmand, til en fritænder, et ellers dygtigt og hæderligt menneske? Kunne man virkelig – efter det da gældende ritual – spørge: har du berådt dig med Gud etc.? Sagde han nej blev pigen bedrøvet og han ville selv »afskære sig fra al kristelig indflydelse på hende« – selv om det jo i reglen gik sådan at den vantro ægtefælle drog den troende over til sit stede. Og var det ikke uforsvarligt at velsigne et »sådan blandet ægteskab«, især i en tid som er fuld af spot? Brudgommens familie var endda mere radikal end han selv. Eller kunne det ikke give folk noget at tænke på, når der sådan blev sat skel mellem »dem og andre som hører folkekirken til«? Møller svarede – højst karakteristisk – at Rørdam bare uden alt det vrøvl skulle vie parret, så de kunne få deres eventuelle børn døbt. Vanskeligheden lå slet ikke hos manden, men hos pigen: mente hun det alvorligt med sin kristendom giftede hun sig slet ikke med »sådan en person, men hvad kan man vente af en 20-års københavnsk én? Hun vil jo vel have ham, og lad hende så få ham på bedste måde: med de bedste ønsker og formaninger«!

et lægelement som tit bedre end det gejstlige evner at gribe det centrale i en sag og undlade at fortabe sig i detaljer; efter hans erfaring var lægfolk oftest villige til at lade sig belære og ikke tilbøjelige til at trumfe egne meninger igennem, mens en rent gejstlig forsamling vil gøre skade, for den vil mislykkes, og det politiske flertalsvælde som råder i landet (og er i vækst i kirken) får da vind i sejlene. En synode skal bestå af »kirkenes bedste mænd«, både præster og lægfolk.

En sag som fra 1880'erne virkelig satte sindene i bevægelse var *ligbrændingen*, både fordi dette udprægede byfænomen nu blev aktuelt og brød en århundredgammel tradition, og fordi kremation og fritænkeri i begyndelsen var knyttet nært sammen (»fritænker- og ligbrændingsforeninger«). Interesserede folk fik opført et krematorium, men da ligbrænding var ulovlig måtte de (for at få en gave på 5000 kr. hvis der inden 16/9-86 var brændt et lig) indsmugle en afdød svensk tugthusfange; der blev anlagt sag, og mange høje gejstlige afgav erklæring; Rørdam henviste som så mange til at Kristus blev gravlagt, at ligbrænding krænkede den kristne ærbødighed for legemet som åndens bolig, at kremationsbevægelsen var ukristelig og antikirkelig, men mente i modsætning til de fleste at erfaringen viste at kristne (»dels af et vist æstetisk hensyn, fordi tanken om legemets langsomme henrådnen i jorden er dem en gru, dels af hygiejniske hensyn«) har kunnet gå med til kremation, og da der – så længe kristendommen er en magt i folket – ikke kan være tale om obligatorisk ligbrænding, bør de som ønsker det kunne blive brændt, blot må krematorier og kolumbarier ikke anbringes på kirkegårde. Dette fandt hans foresatte (især Fog) yderst radikalt. 1/4-92 blev ligbrænding tilladt, men da loven udtrykkeligt ikke ville pålægge præsterne at medvirke blev det et spørgsmål om de burde gøre det frivilligt. Her mente Rørdam – hvad de konservative af bisperne også fandt forkasteligt – at man måtte forbyde præsterne at medvirke i selve krematoriet, men lade enhver selv afgøre om han ville tale og forrette jordpåkastelse i hjem eller kapel, et standpunkt der svarede til kongelig anordning af 31/1-94.

Gennem 1870'erne og op til midten af 1880'erne var politik, og især politisk eller kulturradikal infiltration i grundtvigianismen i

høj grad et problem for Rørdam; det blev noget anderledes i hans provstetid; ikke blot fordi han selv havde hænderne fulde og ringe tid til overs for den slags spørgsmål, men også fordi der indtrådte en *politisk afspænding*, især efter Venstres valgnederlag i jan. 1887. »Det er en lyst at tale med venstremænd nu, de er så myge og så ømme på ryggen som de var mørbankede, og det er dem vel undt«; det »hele ramler sammen, flugt og gensidig forråden over hele linien«, skrev Otto Møller (26/5-87); det var også Rørdams mening. Det begyndte at trække op til det politiske forlig af 1894; de stridende parter nærmede sig hinanden, til dels på grund af den produktions- og afsætningskrise som ramte både godsejere og bønder (og for en stor del blev overvundet gennem andelsbevægelsen); men krisen medførte en »*klimaforandring*«, mest på landet: økonomiske, handelspolitiske og sociale problemer kom i forgrunden, også i grundtvigske kredse (»glemt blev præsten Birkedal for andelshingsten Munkedal«!), nygrundtvigianismen led under svære splittelser, men samtidig begyndte højregrundtvigske præster at gøre sig gældende i byerne – hvor også Indre Mission nu, delvis på grund af indvandring fra landet, slog stærkere igennem – og i alt fald i *København* fik en grundtvigsk farvet kirkelighed betydelig fremgang. For en hovedstadspræst, centralt placeret og så medlevende i tidens debat, betød alt dette en frontforandring, og for så vidt Rørdam herefter direkte beskæftigede sig med politiske spørgsmål var han snarere bestemt af frygt for socialismen end for venstrebevægelsen. Og naturligvis fulgte han godt med i udviklingen inden for den grundtvigske lejr.

Det glædede ham da Jungersen 1886 skrev mod fritænkeriet, skarp i angrebet og »klar og sikker i det positive«; han var nu en grundtvigsk ortodoks, og hans bog »et glædeligt tidens tegn« midt i dens »dårlighed og livstræthed«. Trods Jungersens politiske forvirring overvejede Rørdam at få ham som eftermand ved Helligåndskirken; han havde en god position blandt studenterne, og Rørdam savnede en åndsfælle i hovedstadens præsteskab; Brandt var hans eneste gejstlige omgang, men han var lidt fjern og som præst i Vartov uden sans for en sognepræsts problemer.

Da *Morten Pontoppidan* 1887 sagde sig løs fra den kirkelige anskuelse – væsentligt fordi læren om troens ord ikke havde ført

»kraftbeviset«, d.v.s. formålet at holde den grundtvigske fløj sammen – måtte Rørdam give ham ret: livets eget bevis var udeblevet, og når man (som Birkedal eller Grundtvig selv) gjorde trosordet til »grundlov for kristendommen« og påstod »at Herren selv »ord for ord« i de 40 dage . . . havde lært og foresagt apostlene trosordet«, så måtte det gå galt: man kan ikke sætte læren (oplysningen) i livets (troens) sted. Men i øvrigt var Pontoppidans frafald et sørgeligt vidnesbyrd om at grundtvigianismen var endt i ren subjektivism, d.v.s. en rationalisme som følger af at man vil »tage »troen« uafhængig af menighedens tros-bevidsthed og navnlig uafhængig af den apostoliske menigheds bevidsthed, som vi har den i skriften«. Trods al kritik vedblev han opmærksomt at følge Pontoppidan; i modsætning til så mange af de yngre havde han dog »en slags religiøs interesse«; den lagde han for dagen bl.a. i Frit Vidnesbyrd (1893 ff). Rørdam så også deri kun den rene rationalisme og beklagede at L. Moltesen – medredaktør af Dansk Kirketidende – blæste i basun for Pontoppidan; men det måtte man vente, for Moltesen repræsenterede de unge grundtvigske akademikere; Rørdam regnede dog med at J. H. Monrad (hovedredaktøren) ville tage afstand, hvad han så vist også gjorde; derimod kan det ikke oplyses om Rørdam også billigede den konsekvens Monrad drog: at udelukke Pontoppidan fra nadveren i Vartov. Sandsynligt er det ikke, i alt fald var Rørdam tilfreds med at Pontoppidan 1894 blev præst i folkekirken.

En lignende, omend mere kritisk holdning indtog han over for *Brücker*, der ganske vist var en flab og en »umanerlig selvklog og selvglad person«, men det var for galt at kirkerådet 1887 nægtede ham anerkendelse som valgmenighedspræst. Møller mente at Brücker kun fik hvad han havde godt af, men Rørdam fandt det skandaløst at lade kredsen i Ågård bygge kirke og præstegård i håb om anerkendelse, og så i sidste øjeblik tvinge den til at blive fri-menighed; det var ikke på den vis folkekirken skulle værnes. Brücker havde jo om Bibelen ikke udtalt sig anderledes end H. N. Clausen, og havde han fremført det i en sømmelig tone var der intet sket; men kirkerådet var idel »jammerlighed«. Da Brücker 1889 igen søgte anerkendelse og sagen kom for i kirkerådet bad han Rørdam om en udtalelse: kunne han med sine anskuelser rette-

lig være folkekirkepræst? Det sagde Rørdam ubetinget ja til. Men som helhed kunne han hos venstregrundtvigianerne stadig kun se en »forsagt, blødsøden stræben« efter at holde samfund med de udenforstående. I denne forbindelse fandt han også sin svoger, *Hostrups*, venstreorientering sørgelig, navnlig som den gav sig udslag i en alt for humanistisk »oversættelse« af Grundtvigs forkyndelse, og Møller sagde rent ud at Hostrups død ikke »har voldt mig videre smerte« – sådan som hans færd havde været i de senere år!

Da Schrøder 1889 ville have Rørdam med til et nyt vennemøde sagde han blankt nej: når ikke alle »Grundtvigs lærlinge« længere var venner var et vennemøde meningsløst. For hans eget vedkommende kom nu også *hovedstadsgrundtvigianismens* udvikling mere i forgrunden: ved juletid 1889 døde Brandt, og Rørdam følte sig ansvarlig for at finde en præst til *Vartov*. Hoff ville ikke, nogle ønskede Monrad (Brandts svigersøn), enkelte Jungersen, og Rørdam var vis på at om man mødte med »en god mand« kunne man nemt få ministeren til at tage en grundtvigianer; han søgte at lokke Møller til *Vartov*; det trak også svært i ham, men selvsagt kom der ikke noget ud af det. Interessen i *Vartov*-menigheden samlede sig nu hurtigt om Jungersen; man mente at Scavenius ville opfylde dette ønske, men Rørdam frygtede at Jungersen skulle lade sig drage for langt af »de røde grundtvigianere« eller falde for fristelsen til at blive rost som en »fordomsfri ånd« af dem der »står udenfor eller alleryderst i forgården og på grænsen«. Han ville derfor foretrække Monrad; han var »et kvikt hovede og taler godt«; blot var han med sine kun 42 år så nervøs at han ikke kunne bruge prædikestolen, men måtte tale fra en pult på kirkegulvet; der var dog også noget som bød imod: Monrad var »fornem« og havde i den egenskab krænket *Vartov*-kredsen; han skrev nemlig i febr. 1890 i en overlegen-humoristisk tone om salmebogen, gav Rørdam ret i at blot ét rationalistisk salmevers gør bogen som helhed uanvendelig i menigheden, men erklærede samtidig at menigheden af en salmebog ikke kan kræve andet end at finde »sine egne« salmer deri; den må tåle at der også er nogle den ikke kan bruge, thi »skal man ... bære hinandens byrder, vil man også kunne bære hinandens salmebøger«! Denne »fornemhed« – d.v.s. åndsaristokrati – var der

rigeligt af i Vartov i forvejen, og »der er i mine øjne intet fordærveligere stade end dette at have alt sit på det tørre«. Så det var nok bedst at de i Vartov alligevel fik Jungersen!

Men Rørdam hørte nu (måske tilfældigt) at Scavenius og hele regeringen var imod Jungersen; en »velvillig mand« havde vist Estrup hans opråb fra 1886 (p. 73), og statsministeren havde da erklæret: »den mand skal aldrig blive præst i København«! Det samme sagde Scavenius til en deputation fra Vartov. Derefter skrev Rørdam omgående til Monrad »søg Vartov«! Han ville være vis på embedet (Rørdam havde åbenbart talt med Scavenius) og var ønsket i det meste af menigheden; men det hastede, for ansøgningsfristen var næsten udløbet. Monrad følte at han måtte »bide i det noget syrlige æble«, og hans udnævnelse splittede kredsen; en stor fløj – og netop den mest venstreorienterede, med lægen H. P. Barfod og politikere som S. Høgsbro og Harald Holm i spidsen – ville nu danne *valgmenighed* om Jungersen. Rørdam indfandt sig på et menighedsmøde for at forsvare sin opfordring til Monrad, den eneste der efter hans skøn kunne holde kredsen sammen; under forhandlingen blev han »opirret og vred« og angreb Jungersen-tilhængernes handlemåde: »at vi i stedet for som stille og lydige borgere at afvente regeringens bestemmelse... havde ligesom villet spille forsyn og selv udpege en mand«. Harald Holm forsvarede hvad de havde gjort og sagde at Rørdam ved at henvende sig til Monrad selv havde »spillet forsyn«; Rørdam tav og »bed ærgrelsen i sig«, men var ked af at disse urolige hoveder var så opsatte på at få en valgmenighed – det betragtede han nu som lige så ulykkeligt som han en halv snes år forinden havde betragtet frimenighedsdannelser – thi begæret efter en valgmenighed var det slettest mulige grundlag for en sådan menighed, og det bundede i den mangel på »alvorlig og samvittighedsfuld syndserkendelse som er nygrundtvigianismens grundskade«, nemlig at man regnede syndernes forladelse for selvfølge og troede, at paradiset kom når blot de ydre forhold blev ændret – mens alt jo dog beror på en forandring i det indvortes. Udbryderne gik nu energisk i gang med valgmenighedsdannelsen, og Monrad – som var på talefod med Jungersen, men måtte døje adskilligt fra hans tilhængere om sin egen »usle« personlighed, sit »luskeri« og »fedteri« – skønnede at fremtiden ville

blive vanskelig; der var rigeligt af både »venstre-misfornøjelse« og »højre-bitterhed« i kredsen, fordi højregrundtvigianerne og ministeriet ville venstregrundtvigianerne til livs, og venstregrundtvigianerne bruge valgmenighedsdannelsen som et politisk træk mod regeringen. Scavenius trøstede ham med at han da altid havde »kællingerne« (i Vartov), og i øvrigt mente Monrad at der var lige så meget velsignelse ved folkekirkelig som frikirkelig virksomhed; han foretrak i alt fald »kællingerne« for de mere »durkdrevne« i menigheden.

I private breve advarede Otto Møller kraftigt mod valgmenighedsdannelsen, og til Rørdams store tilfredshed skrev han (i stærkt apokalyptiske vendinger) offentligt mod alle slags udtrædelseslyster, som om det at »tømme det gamle hus« (folkekirken) og danne valgmenighed kunne »reformere hjerterne«; men venstregruppen lod sig ikke standse og bad endog om at få overladt Frederikskirken (som ikke var i brug); det havde Rørdam intet imod, men når ministeren havde sagt at de kunne få hvem de ville, kun ikke Jungersen, og de så alligevel ville have ham, var det ikke troligt at han ville give dem en kirke; de måtte vel så selv bygge en – hvis de ellers havde råd til det. Fog gik også imod dette ønske, for efter loven kunne en valgmenighed først anerkendes når den havde et »lokale«. ¹ Der blev så skaffet en foreløbig »bedesal«, og først 18/9-93 kunne den nye valgmenighedskirke – Immanuelskirken – indvies. Det blev en pikant oplevelse, for da trosordet lød og alle rejste sig, blev Fog, stiftsprovst Paulli og provst L. Koch (Glostrup) demonstrativt siddende; Fr. Nielsen gav Rørdam et harmdirrende referat.

Det næste grundtvigske fremstød kom året efter. 7/8-94 var der *regeringsskifte*: Rørdams gamle bekendt fra Rønnebæk-egnen, baron Reedtz-Thott blev statsminister, og Brandts svigersøn, V. Bardenfleth, kultusminister; samtidig havde C. F. Tietgen fuldført *Marmorkirken*, som han i mange år havde brugt sin formue på at bygge. Han ønskede at gøre den til en »grundtvigsk katedral«, et

1 H. O. Lange har berettet at H. P. Barfod var med i en deputation hos Fog, som gav dem »en lang sludder og sagde endelig: »Men Jungersen giver sig jo af med politik, og det er højst uheldigt; det er jo lige så galt, som hvis De, dr. Barfod, gav Dem til at ville tale med Deres patienter om kristendommen!« Dertil bemærkede Barfod, at det forsøgte han dog på ved mange lejligheder«.

gyldent tempel for hele hovedstadsgrundtvigianismen; Vartovmenigheden skulle som helhed overflyttes dertil (hvad en stor del af den dog nægtede – for ikke at miste sin frie stilling og sit »særpræg«); og kirken skulle ikke have noget sogn, menigheden bestå af sognebåndsløserne, omend uden formel valgmenighedsdannelse; Rørdam – i hvis provsti Marmorkirken lå – havde ingen væsentlige indvendinger, men Fog satte sig til modværge, og det endte med et kompromis som tillagde kirken et mindre sogn. Tietgen gjorde sig store anstrengelser for at få Monrad til at modtage sognepræstembedet, og omsider lykkedes det. Men derefter skulle kirken indvies, helst på Grundtvigs fødselsdag – det blev nu 19/8-94 – og Tietgen ville have Rørdam til at foretage indvielsen; det var naturligvis en uløselig knude, som Rørdam dog taktfuldt løste ved at søge orlov i hele august. Efter indvielsen besteg Monrad prædikestolen og indledte med trosordet; alle rejste sig, også kongefamilien, men Fog og Paulli gentog demonstrationen og blev siddende, ja Paulli – der jo var konfessionarius – gav tegn til kongen, hvorefter han og hans følge atter satte sig. Denne tåbelighed udråbtes i konservative kirkelige kredse som en stor sejr, og biskop Stein glædede sig fordi akustikken var så slet, at det blev svært herefter at høre »det levende ord« i den gyldne katedral.

Men ellers fandt *de højkirkelige* ikke situationen munter. Fog klagede over at grundtvigianismen bredte sig i København, og Stein gav ham ret; der var virkelig tale om aggression: 1) Vartov skal beholdes for de »rigtig gamle sæbekælderfolk« . . . 2) Marmorkirken vil propagandere i byens østkant, og 3) Immanuelskirken med Jungersen i vestkanten, medens 4) Holmens kirke med Skat Rørdam udbreder fortyndet grundtvigianisme midt i byen«; eller: »»grundtvigianismen« har unægtelig vind i sejlene. En grundtvigsk minister, en meget aktiv protektor i Tietgen (hvis aktier ved hove er i stigen), en grundtvigsk lærd som Skat Rørdam som nu blev hædret af universitetet i anl. af sin oversættelse (p. 160), en agiterende professor som Fr. Nielsen – alt dette er ikke småting, og falder Fog fra i en nær fremtid tvivler jeg ikke på hvad der vil ske« (nemlig at Rørdam bliver Sjællands biskop). Man kan kun sige som Martensen: Dominus providevit! Fogs princip: »intet må ske, men vi venter bedre tider«, er en stor fare; han fremmer derved det han

vil hindre, og »Skat R. ønskes fra alle sider, da han faktisk fører an overalt, lønligen og åbenbart«.

Det var afgjort rigtigt; allerede 1889 sagde Fog – vist i anledning af salmebogsstriden – til Rørdam: nu kan De få præsterne hvorhen De vil! Og det som fremfor alt opbyggede hans *position* var ledelsen af Bethesda-møderne, deltagelsen i Menighedskonventet, formandskabet i Københavns konvent og hans positive holdning til den københavnske kirkesag og de påkrævede kirkelige reformer i hovedstaden.

På det *andet Bethesda-møde* (sept. 1887) sagde Rørdam under debatten om religionsundervisningen, at den ikke blot var begrundet i folkekirkens eksistens eller i at børnene kom fra kristne hjem etc. Man havde glemte det vigtigste: at »det er døbte børn vi har med at gøre i skolen; så sandt der ved dåben virkelig indplantes en ny livsspire i barnet, så må dets værger vejlede det til at blive sig dette nye liv bevidst«. I øvrigt holdt han foredrag om søndagshvilen og begrundede den »rent human«: i hensynet til »legemlig trang og nødvendighed, hvilket også naturen lærer og kræver«, og med at der skal være »tid og ro til gudstjenesten«; han viste udførligt at søndagshvilen ikke kan udledes af det tredje bud (som en fortsættelse af sabbaten); værnet om gudstjenesten og det kristne familieliv var det afgørende. Han blev skarpt modsagt af Vilh. Beck, der kaldte søndagshvilen en Guds befaling og gik ind for »den engelske søndag« som Rørdam anså for en ulykke. Rørdam svarede ligeså hvast at Beck og andre modstandere ikke var sagkyndige, ikke anede hvad de snakkede om og i det hele havde ytret sig »i stor kristelig uforstand«. Møller gav ham ret og frydede sig over at han – midt i så megen »broderlighed og samdrægtighed« – havde talt »rent ud fra leveren uden de sædvanlige dikkedarer«; men sammenstødet viste at disse møder var unyttige; man måtte hellere gå hver sin vej; der var jo plads nok og lige børn leger bedst.

Det mente Rørdam nu ikke; han bad Møller se noget venligere på møderne, fordi de havde mange modstandere, især tre slags: 1) de »røde« grundtvigianere, 2) de »hvæsende« indremissionærer og 3) de højkirkelige som »vil have en sublimeret pæn kristendom for smukke folks børn«. De første to grupper ringeagtede møderne, den tredje afskyr dem fordi de umuliggør deres divide-et-impera-

taktik. Men det må være en kristenpligt at fremme enigheden. Møller var lige stejl: Rørdam havde da ikke haft andet end »gnav og ævl« ud af 1887-mødet.

Ved *mødet i Århus* (maj 1889) kunne Rørdam med tilfredshed konstatere en betydelig succes: der var 1400 deltagere, deraf 400 præster. Her debatterede man bl.a. en folkekirkelig og sognevis organiseret menighedspleje – et af bymissionens programpunkter som endog bisperne havde taget op og udsendt cirkulærer om. Rørdam mente dog ikke at menigheden – qua menighed – skal arbejde for fattigpleje eller løse sociale spørgsmål; den enkelte skal hjælpe de hjælpeløse så langt han kan, og menneskelig hjælp er ikke blot de kristnes, men alles sag. Det kristne kald øves først og fremmest i hjemmet. Det mest opsigtsvækkende var at mødet gav Becks foredrag om *lægprædikanter* en uventet gunstig modtagelse – det hang sikkert sammen med grundtvigianismens krise, p. 129 – og også Rørdam takkede Beck for hans åndelige sundhed og kærlighed til Guds rige, men tog afstand fra den parallel han drog mellem missionærerne og GT's profeter; han var heller ikke ubetinget glad for at Indre Missions lægprædikanter var organiserede og ikke blot vidnede ud af indre trang; men vækkelsen og oprøret mod rationalismen havde gjort dem nødvendige, og Indre Mission fortjente tak, fordi de i det hele førte sund kristelig tale. Alt for tilfreds var han nu ikke: i Rønnebæk-tiden var han selv indstillet på samarbejde med missionærerne, men havde opdaget at de ikke rettede sig efter hans anvisninger og i det hele ikke var meget sindet til at arbejde på »de døde egne«; herom havde han en diskussion med Indre Missions næstformand, den senere stiftsprovst Fr. Zeuthen, og 1889 afslog han bestemt at støtte den grundtvigske lægprædikant, Søren Olesen fra Mors, da man ville have ham ansat som »grundtvigiansk indre-missionær«; det var et svaghedstegn at de grundtvigske (drevet af den hårde konkurrence) nu gav sig af med sådan noget; desuden var missionens lægprædikanter da under et vist opsyn, men den grundtvigske individualisme ville kun gøre ulykker. Beck var henrykt over 1889-mødet; han havde frygtet et »rabaldermøde«, men det var blevet til et uforglemmeligt »kærlighedens åndebed over Indre Mission«.

På Bethesda-mødet i okt. 1890 – det blev afgørende for den kø-

benhavnske kirkesag og for Menighedskonventet, p. 142 – talte Rørdam atter om partierne som udslag af den selviske og syndige natur, og desuden om »*sogneforholdets kristelige betydning*«: den ydre sogneordning skaber ikke dårlighed, for den kommer indefra, og »hvor der er en kristen menighed må der være et sogneforhold (!) og hvor der er en folkekirke må denne være inddelt i sogne«. Dette forhold kan modificeres ved sognebåndsløsning og valgmenigheder, men selve ordningen har sin kristelige værdi, for så véd præsten hvem han er forpligtet overfor, og menigheden hvem den har at holde sig til. Den sande menighed er ikke synlig, og det er forkert at sige at den består af de troende – så man kun er præst for dem, mens de andre bare skal yde tiende og offer. Da »jeg var 24 år faldt det mig såre let at afgøre hvem der hørte til »den levende menighed«; da jeg blev 30–40 var det mig langt vanskeligere, og nu, da jeg er blevet henad de 60 tiltror jeg mig end mindre evnen dertil«. Man skal regne alle døbte for *sognemenighed*! Selvfølgelig *kan* præsten arbejde uden for sognet, men så forsømmer han let sit embede og følger tidens slette tendens: mere at søge sin lyst end gøre sin pligt. Sogneordningen forpligter dog »de bevidst troende blandt sogneboerne« til at virke for menighedslivet, men ikke ved sognebåndsløsningens nødudveje; thi sognebåndsløsere vil netop oftest knytte sig til en partimand, og en sådan fremmer aldrig kristenlivet; at løse sognebånd vidner kun om et umyndighedsstade hvor man sætter menneskemeneringer over Guds ord; enhver skal blive og arbejde i sin egen kreds, sit eget sogn. Men der var jo også unormale forhold, f.eks. når hovedstadssogne nåede op på 20.000 til 50.000 beboere. Talen må ses på baggrund af at H. Ussing netop havde fremsat de »menighedstanker« (p. 139 og p. 144), som, ved det energiske forsøg på at organisere de bevidst troende sognevis i menighedssamfundenes hårde arbejdskerne, plagede og imponerede Københavns Indre Mission. Også Rørdam var imponeret, men så i forsøget en sværmerisk tilbøjelighed til at gøre menigheden »synlig«. Beck – som talte sammen med Rørdam – mente derimod at sogneforholdet måtte falde for »livet« og den alle grænser overskridende vækkelsesforkyndelse.¹

1 I et indlæg på samme møde, om fællesbøn og den enkeltes bøn, gik Rørdam – mod den almindelige mening – ind for liturgiens faste bønner: i sin ungdom havde

Ved Bethesda-mødet i Odense (maj 1892) havde Rørdam bedt Stein prædike; det blev særdeles apokalyptisk; ud fra temaet: »himlen er rød og mørk« fremmalede han verdens nære undergang og klagede over den evangeliske kirkes »opløsning i »syner« og »anskuelser« og »meninger« og »standpunkter«, en ulyst til at underordne sig det hele og en tilbøjelighed til at svæve om som et atom i ubunden frihed«. Men kirken skal være »en tilbageholdende kraft« (jfr. 2. Thess. 2.6ff.) og i tider som disse må »partifanerne . . . stryges og Jesu Kristi banner samle os alle«, hvilket i Steins mund betød at grundtvigianere og missionsfolk skulle lære at indordne sig under kirkestyrelsen. Et af mødets hovedemner var påny *lægmandsvirksomheden* som den højkirkelige provst Hjort angreb skarpt; i det hele var tonen over for Indre Mission nu blevet hvas – det skyldtes dens store fremgang i disse år, dens utrolige selvsikkerhed og hovmod – og så det faktum at Beck var udenlands. Han blev da også rasende da han kom hjem og erfarede hvordan det var gået til. Rørdam – som udmærket var klar over at Becks fravær betød et fredeligt møde – stillede sig dog stadig principielt venligt til Indre Mission, men var betænkelig ved at den uddannede for unge folk til missionærer og gav dem til hovedopgave at prædike: man kan let tale sig så tom at »hjertets vækst går i stå«. Han kunne endnu takke Gud for Indre Mission, men »nu er der mange tegn der tyder på at den snart er færdig i den nuværende skikkelse« (»De har såret troen på Indre Missions udødelighed«, sagde et af bestyrelsesmedlemmerne til ham). I øvrigt talte han om *folkekirke og menighed*, det første er de ydre, historisk betingede samfund, det sidste de døbtte og troende; men ikke blot de »fuldt personligt bevidste kristne« – thi så falder jo børnene udenfor. Heller ikke de apostolske menigheder var »rene«, og der har aldrig været en tid hvor »den sande troende menighed og den udvortes påviselige kristenhed dækkede hinanden«; efter en udvikling af sit syn på kirke-

han i England »sjældent hørt kedeligere prædikener end dér, især i statskirken«, men til gengæld levede menigheden helt med i liturgien. Hos dissenters var forkyndelsen »langt mere levende«, men her kom man ud for de »mest afskrækkende eksempler på bønner, frit fremsagt af præsterne«. Vi har ikke – og får ikke – en liturgi som den anglikanske, men har så i stedet salmerne; de er den rette fællesbøn. Også på Bethesda-mødet 1892 talte Rørdam om liturgien som det fællesskabsskabende.

tugt (p. 124 ff) vendte han sig mod alle forsøg på at give menigheden synlig skikkelse: munkevæsenet, pietismens konventikler og især de nu så moderne »menighedssamfund« hvor der skal aflægges en af mennesker foreskrevet bekendelse for at komme ind og man støder de vantro ud ved kirketugt. Men hvor stødes de hen? Ja, altså ud i folkekirken som dermed bliver identisk med »verden«. I direkte polemik med Ussings opfattelse¹ hævdede han at den eneste mulige skillelinie mellem menigheden og verden drages når vi »i ord og gerning bekender os til den herre vi tror på«, og arbejder hen til at menigheden og de troende, hver i sit område, udfører det arbejde der nu gøres af Indre Mission. Men den hidtidige forbindelse mellem stat og kirke må høre op; den har haft sin tid, og når staten bliver om ikke ateistisk, så dog religionsløs, bør menigheden være uafhængig af den. Og den udvikling er i gang, så vist som folk nu begynder at holde sig fra nadveren og vi atter nærmer os de apostolske tider (jfr. p. 106). Igen afsløres her (ligesom i prædikenerne, (p. 105 f) en gliden i begreberne: verden, stat, kirke, menighed, de troende.

Ussing var næste taler; han krævede en kirkeforfatning som klart kunne afgrænse statens og menighedens modsatte interesser i folkekirken. I øvrigt understregede han at menigheden er kirkens »subjekt« (eller »sjæl«), at den nuværende kirkestyrelse ikke sidder med »åndelig ret«, men kun midlertidigt kan forvalte folkekirken »indtil menigheden kan bære sit liv selv«, og endelig at »menighe-

1 Især hans skematiske opstilling af begreberne; med et billede hentet fra Israels tempel udviklede Ussing, at »det allerhelligste« svarer til de troendes nadversamfund, »det hellige« til menighedssamfundet (hvor man kommer ind ved at aflægge en personlig trosbekendelse og hvor der øves indbyrdes tugt); menighedssamfundet bærer som »de kristnes almindelige værnepligt« al mission og menighedspleje; folkekirken er »forgården« og adgangen dertil er barnedåben; dens masser har endnu ikke aflagt bekendelsen og er derfor genstand for menighedens »omsorg«; folkekirken er den »indre« missionsmark, og »hedningernes forgård« svarer til den ydre. Hos Ussing er der ingen glidende uklarheder: det virkelige skal ligge mellem folkekirken og menigheden; derfor var hans dåbssyn også nærmest baptistisk. – Om Rørdam på dette tidspunkt havde kendskab til de enkelte københavnske menighedssamfund (som var dannet) vides ikke; derimod havde han ved besøg hos sin højt elskede svigersøn, Chr. Welding, der 1892 afløste Ussing som sognepræst i Vejlbj (Århus), set det menighedssamfund Ussing havde etableret der – og yndede det aldeles ikke: så snart menigheden får synlig skikkelse ender det i sværmeri.

heden må forstå sig selv, ikke som en fremmed eller tilfældig gæst i folkekirkens hus«; kirken er netop dens eget hus, og derfor må »menigheden erobre kirkerne tilbage« som sine egne »højtidstemp-ler«, og »erobre gudstjenesten tilbage så den virkelig føler kirkens søndagsgudstjeneste som en menighedsfest, hvor de udenforstående er gæster«; tilsvarende må den »erobre dåben tilbage«, så den ikke blot bliver en kirkelig handling eller en familiefest, men udtryk for at »den virkelige menighed slår kreds om døbefonten«, og den må erobre nadveren så den i kraft af »anderledes hyppig altergang« bliver til »et levende fællesskab«; endelig må den »erobre præsterne tilbage« og give dem den plads »der tilkommer dem som fremragende lemmer på legemet«. Ussing angreb Rørdam for uklarhed: hvordan kunne han sige at menigheden er alle de døbte, og samtidig spørge hvordan den skal forholde sig over for folkekirkens blandede selskab hvor alle er døbt? Rørdam svarede at han netop forstod menigheden som: alle de døbte der er troende! Men noget ydre skel ville han ikke vide af; det sættes kun ved forkyndelsen og bekendelsen: »det der viser skellet er om man i sit liv og sin færd stiller sig under Kristi fane«. Og når det fra anden side blev sagt at kun Indre Mission prædikede omvendelse måtte han protestere: det gør vi andre også, og den præst der ikke gør det »ham har jeg hverken lod eller del med«; men forskellen er at Indre Mission bruger helvedes ild som metode, vi andre prøver at male Guds »kærlighed så mild og lys som muligt«.¹ Hertil svarer hans foredrag i Københavns konvent om Indre Missions (metodistiske) omvendelsesforkyndelse: at »være omvendt« er en afsluttet handling, og taler man om »omvendte mennesker« fører det til falsk tryghed; derfor skal der i stedet tales om daglig omvendelse.

I disse og tilsvarende udtalelser fra 1890'erne lå der en *stigende uro over Indre Missions udvikling*, og uden direkte polemik søgte Rørdam at stække vildskuddene hvor han kunne, i arbejdet for emigrerede landsmænd i Amerika og især i Ydre Mission. Han var

1 Ved Bethesda-mødet 1893 var Rørdam udenlands, og da man atter samledes (i Kolding, juni 1895) var han ikke mere leder, men biskop. Her gennemspillede han velkendte temaer og følte især trang til at sige noget om den partimæssige »selvgodhed«, i hans ungdom en speciel grundtvigsk last, nu mest en missionsk; men vækkelsen må altid se sig selv som »en ny gren på den gamle stamme« og kristendom er ikke »følelser og rørelser«, men frelsende kendsgerninger.

utilfreds med grundtvigianernes holdning til denne sag; de fleste havde slet ikke sans for den, andre støttede Løwenthal eller Karenmissionen – og ingen af delene »var noget«; andre igen var forgæbet i Santalmissionen, men den begejstring var løsagtig, for Santalmissionen havde grundtvigianerne fået »foræret« (som om det var bedre end at tjene sig til den), og han var særdeles skeptisk over for den begavede og charmante, men uvederhæftige Skrefsrud (en typisk frimurer, der prædikede sin egen indsats og ikke Kristus); Børresens store fromhed, og de mirakler han udrettede ved bønnens kraft, var Rørdam ganske vist imponeret af, men anså ham alligevel for noget af en sværmer. Det eneste foretagende som virkelig kunne tages alvorligt var *Det danske Missionselskab*, i hvis bestyrelse han selv sad (p. 20). Men her løb Indre Mission storm mod den »bredkirkelige« ledelse og fik 1889 gennemført en »demokratisering« der gav kredsene (som overvejende bestod af missionsfolk) vidtgående indflydelse på bestyrelsesvalget. Mødet gav Rørdam en pinlig fornemmelse af Indre Missions fanatisme og skinhellighed og han besluttede at stå den imod, så vidt han kunne. Et af stridspunkterne var Becks diktatoriske krav om en ny missionsmark i Kina, og da det blev vedtaget (på et DMS-møde i Odense – juni 1891) stemte Rørdam imod. Beck replicerede: »vi vil have en ny mission, og vi vil have den i Kina. Således løber strømmen i den danske menighed. Sluk ikke den ild! Ny kærlighed (vækkelsen) trænger til en ny mission«. Rørdam syntes at dette »vi vil have en kinamission« var noget af det mest uåndelige han endnu havde hørt, og han tvivlede på at den var efter Guds vilje; men den blev vedtaget med 424 stemmer mod 16! Det var Rørdam en dyb skuffelse, og havde han ikke i sin samvittighed følt sig forpligtet til at hævde grundtvigske synspunkter i missionsarbejdet var han gået ud af bestyrelsen. Da han som ung ledede missionskolen (p. 18 ff) var det ham en sorg, at de der dengang styrede selskabet stod uden for »livet«; nu ville »de hellige« regere alt, og det var ikke bedre. Rørdam forlod bestyrelsen da han blev biskop, og dermed var »det som holder igen« borte; 1898 erobrede Indre Mission definitivt Det danske Missionselskab.

Tanken om et »konvent for den levende menighed i den danske folkekirke« udsprang af Bethesda-møderne og næredes både af

højregrundtvigske (især Th. Rørdam og J. Nørregaard) folk og missionsmænd (f.eks. den af Ydre Mission højt fortjente J. Vahl); da planen kom op i efteråret 1889 var både Rørdam og Fr. Nielsen med i de foreløbigt hemmelige forhandlinger; Rørdam var i tvivl om betimeligheden af et sådant organiseret foretagende (han foretrak at begynde med et mere uformelt møde, hvor han selv ville være tilstede, men som han ikke ville indbyde til); måske var det dog en god idé at skabe et landskonvent der »i nogen måde« lod »hele den danske menighed« komme til orde, især fordi kirkerådet var så »vanmægtigt og ufrugtbart«; men konventet ville jo nok hitte på mangt og meget for at »hjælpe på livet« i stedet for at »hjælpe folk til trolig at passe deres gerning, hver på sin plads« – »gøre rabalder« frem for at være »en tro tjener« – og som det var planlagt ville det snarere fastlåse end svække partimodsætningerne. Desuden mente han at vide at bisperne var vrede over konventet (det undrede ikke Otto Møller, thi »lidt kan bedrøve skarn«!); det var også rigtigt: 1890 overvejede kirkerådet at skærpe reglerne for rejsetilladelse, så man kunne hindre præsterne i at deltage i denne formentlig ulovlige rigsdag. Efter et privat møde hos Rørdam, hvor bl.a. Vilh. Beck og A. Stubkjær var med, gik han og Fr. Nielsen ind for konventet – man kunne ikke stå tilbage når Indre Mission støttede planen – og derefter fremlagde Vahl og Nørregaard forslaget på Bethesda-mødet 1890: kirken var jo reelt delt i tre grupper, en grundtvigsk, en missionsk og en »tredie retning« som især lagde vægt på det kirkelige embede. Konventet skulle bestå af 30 fra hver gruppe (ligeligt fordelt på præster og lægfolk) og fungere som en »skygge-forfatning«, en slags synode der kunne være underlag for kirkerådet, men også selv stille reformforslag og forberede opfyldelsen af grundlovens løfteparagraf.¹ Forhandlingen blev noget ujævn, mange betænkeligheder kom for dagen, men fra juni 1891 var konventet en realitet og kastede sig i årene derefter ud i en livlig forslags- og resolutionsaktivitet. Rørdam deltog på det første

1 Beck protesterede mod at gøre menighedskonventet til »en entré til en kirkeforfatning«, thi »hele den levende menighed må nødvendig sky som pesten tanken om en kirkeforfatning, hvor de hellige altid vil være i minoritet og derfor vil nødes til at gå ud af folkekirken«. Om Rørdams vurdering af mulighederne for en kirkeforfatning og dens berettigelse, se p. 127.

møde – som diskuterede salmebogen og fraskiltes vielse – og da menighedskonventet sammen med Københavns præstekonvent 1892 stillede sig helt bag 3. udgave af Salmebog for Kirke og Hjem (p. 119) var hans betænkeligheder nogenlunde overvundet. Nogen varig betydning fik konventet dog ikke.

1881 blev Rørdam viceformand i *Københavns konvent* og 1891 formand; det må tages som udtryk for hans konsoliderede stilling i præsteskabet. Mange af de emner han her var med at drøfte er allerede omtalt i andre sammenhænge og skal ikke genoptages.¹ Vigtigere er også hans stilling til *den københavnske kirkesag*. Dens baggrund er det simple faktum at hovedstaden 1870/1890 voksede fra 181.291 til 312.859 indbyggere, uden at sognedelingen eller den kirkelige betjening på nogen måde fulgte med befolknings-eksplosionen; dermed opstod faren for sekularisering af »de store vantro masser«, og det så meget mere som både socialismen og kulturradikalismen, i alt fald ideologisk, fik betydelig indflydelse i disse kirkefremmede kredse, der for en stor del bestod af indvan-

1 Et par enkeltheder kan dog fremdrages: da Fr. Nielsen foreslog en rent liturgisk juleaftensgudstjeneste hvis tekster og salmer ikke foregreb juledags, gav Rørdam ham ret, men mente at det lå tungt: »folk ville have festligheden i kirken, fordi de ikke kan yde noget hjemme«! – Konventet var stærkt optaget af problemet om faner ved begravelser; præsterne ønskede en liste over tilladte faner, og Rørdam var ret liberal: han havde ikke noget mod en fane med indskriften »folkets vilje er højeste lov«, men ville hverken vide af faner fra Frelsens Hær eller foreningen af bordelværter! Rørdam klagede over, at ikke alle præster overholdt en indgået aftale om ikke at tale ved selvmorderbegravelser; nogle lod sådanne begravelser foregå »med fuld musik« og viste derved at de samlede til sig selv og ikke til Herrens menighed. Derimod mente han ikke (som Paulli der havde givet en præst en næse) at man ubetinget skulle afslå at kaste jord på den der var udtrådt af folkekirken, men nok i almindelighed kræve en erklæring om genindtræden, før man gik med til kirkelige handlinger: »folkekirken og Guds rige har ingen skade af at et skarpere skel drages mellem dem som tilhører den, og dem som er udenfor«. Og ved begravelser var det i reglen sådan at slægtningene ønsker »at præsten skal prise den afdøde salig, altså tage hans salighedssag på sig« – og det er rent papistisk. Men der savnedes fastere bestemmelser for ind- og udtræden af folkekirken (de kom 1897); her var Rørdam i mindretal – de fleste frygtede en dissenterlov som kunne give staten anledning til at blande sig i kirkens sager. – Endelig kan det nævnes at da landets præster byggede Kristkirken i København var der en stor debat i konventet om dens eventuelle tårn. Rørdam henviste da til at valgmenighedens Immanuelskirke havde »en gudfrygtig tone som der ikke fandtes mage til i hele København«, og sådan burde fremtidens kirker være: »et gudfrygtigt indtryk er bedre end mange tårne«.

drere hvis forbindelse med det oprindelige kirkelige milieu på landet var hugget over. Bethesda-mødet 1886 var en, foreløbig dog temmelig uartikuleret, impuls til at tage problemet op, og en særlig indflydelse fik en akademisk vennegruppe, kaldet Ringen (præsterne J. Friis Hansen og H. Ussing, orientalisten H. O. Lange, lægen P. D. Koch og statistikerens H. Westergaard), alle mere eller mindre bestemt af den på religiøs oplevelse byggede erfaringsteologi og alle med inspiration fra Kierkegaards tale om »den enkelte« der nu (temmelig u-kierkegaardsk) skulle organiseres i et bevidst og aktivt menighedsliv; vækkelsen og menighedsdannelsen var det afgørende, sognedeling og kirkebyggeri det sekundære. Det lykkedes trods energiske forsøg ikke kredsen at vinde frem gennem Københavns Indre Mission, men på Bethesda-mødet 1889 fik den sit »gennembrud« og satte en bred debat i gang; i virkeligheden var den københavnske kirkesag – som et på frivillig indsats bygget fremstød mod faren for afkristning af hovedstaden – en ny og selvstændig vækkelsesbevægelse, omend med et ret nært forhold til de to bestående former for Indre Mission; at »landmissionen« så – for en stor del netop gennem kirkesagen – sejrede over bymissionen er en sag for sig. I efteråret 1889 holdt Ussing i København de foredrag som prægnant formulerede kirkesagsvækkelsens ideologi (p. 137 og p. 139), og en kreds af lægmænd vedtog at indgive en adresse til ministeriet, men ville først forsøge at få præsterne med. Ved et møde 23/10 var der mødt 30–40 af Københavns ca. 50 præster; der var en lang diskussion, bl.a. om den rette sognestørrelse; de fleste holdt på 10.000 indbyggere med to præster i hvert sogn. Rørdam foreslog at man i første omgang nøjedes med at bede ministeriet nedsætte en *kommission*, og der dannedes et udvalg med tre præster (Rørdam, Rothe og Volf) og fire lægmænd (Westergaard, Koch, Lange og højesteretsassessor P. G. Mourier); forhandlingerne blev vanskelige, men Rørdam og Mourier skaffede enighed til veje om en adresse som 27/11 blev forelagt på et nyt møde med præsterne; den blev skarpt angrebet af Paulli, A. S. Poulsen og G. Schepelern – der bl.a. frygtede økonomisk proletarisering af præstestanden – og lige så grundigt forsvaret af Rørdam og Westergaard, der ophidsede modstanderne ved at sige at lægfolket ville gå på egen hånd hvis præsterne ikke ville være med; adressen vedtoges med 33 gejst-

lige stemmer mod de ovennævnte tre og blev så – underskrevet af 31 præster og 260 lægmænd – tilstillet ministeriet; den argumenterede med at selv om menighedslivet i København var vågnet i den sidste menneskealder og kirkerne i reglen var fyldt, blev alligevel år for år en stadig større del af alle samfundsklasser mere og mere fremmede for kristendommen, og dermed et bytte for »tøjlesløse og samfundsopløsende ideer«. Det offentlige sørger for at bygge skoler i takt med udviklingen, men der er i den sidste menneskealder kun kommet seks nye kirker i København og flere sogne er vokset fra 40.000 til 60.000 indbyggere. Regering og rigsdag burde tage initiativ til at få sognene delt (og kirker bygget), så der kun blev ca. 10.000 i hvert sogn. Ministeriet sendte adressen til høring i Københavns konvent (hvor Rørdam naturligvis talte for den) og afkrævede både ham og stiftsprovst Rothe særlige erklæringer. Rørdams erklæring har ikke kunnet findes, men – det fremgår af private breve – han har yderligere uddybet adressen som (hvis ønsket skulle opfyldes) måtte forudsætte 16–18 nye kirker og dermed rejse et svært økonomisk problem. Hvor pengene skulle komme fra kunne han ikke sige.

Lægmandskredsens hårde kerne var ikke til sinds at vente på ministeriet. Den udformede sit syn i syv punkter,¹ og i et sidste forsøg på at vinde Københavns Indre Mission gjorde Ussing (17/9-90) stillingen således op: »først bed om det, jeg tror det er Herrens vilje, og så sker det jo«; dernæst er der to »menneskelige« veje: »enten at Indre Missions aktive kræfter (d.v.s. det københavnske lægfolk)

1 a) trods det af vækkelsen fremkaldte stærke trosliv vokser sekulariseringen, folkekirken evner ikke at »lede det fremspirende kristelige liv« som trives i små eller sekteriske kredse, men romerkirken har fremgang. b) de troende skal »sognevis« sammen med embedet danne »et virkeligt samfundsliv«, på grundlag af »den bevidste personlige bekendelse og den frivillige underkastelse under samfundstugten«, og derved modnes til at »bære virksomheden for Guds rige«. c) ved sognedeling »lokaliseres« arbejdet, »sjæleplejen« kan redde de anfægtede eller vakte fra at glide ud af »mangel på trøst og vejledning«, mens en »kraftig missionsvirksomhed« når alle. d) en »kreds af kristeligt udviklede lægmænd« bistår præsten med sjælesorg, menighedstugt og fattigpleje. e) foruden »kærlighedsgerninger« bærer kredsen også søndagsskoler, bibelkredse, ungdomsforeninger, tager sig af husbesøg og boguddeling, af syge, gamle, enlige, anfægtede og tvivlende. f) kredsene kan slutte sig sammen om visse fællesopgaver (afholdssag, kamp mod prostitution, arbejde for Ydre Mission). g) derved modnes »kirken« til selvstændighed over for staten, og offerviljen øges.

bliver selvbevidste og trosstærke nok til at kræve det af bestyrelsen eller (eftersom (Københavns) Indre Missions svage punkt er penge-
ne) at penge tilbydes bestyrelsen mod et bestemt åndeligt krav«. Det kan slå fejl, men »føres slaget med den rette besindighed og stærke tro, så det ikke er menneskelig utålmodighed, men Herren der stiller kravet, tror jeg modstanden må vige«. Og nytter hverken Guds vilje, lægfolkets aktivistoprør eller pengetilbuddet må der skabes en helt ny Københavns Indre Mission som da vil kunne påregne »landmissionens« støtte. Umiddelbart efter (10/10) erklærede også Westergaard: »handlingens tid er kommet«, nemlig til at »erobre (Københavns) Indre Mission eller vælte den«. Der dannedes et aktionsudvalg af syv lægmænd, og som leder af Bethesdamøderne gav Rørdam dem på mødet i okt. 1890 tid til at fremlægge de syv programpunkter, indrammet af en dyster skildring af kirkeforholdene i København. Adskillige ytrede betænkeligheder, men Rørdam stillede sig helt på udvalgets side (når han alligevel i kirkesagskredse ansås for en af de »halve venner« må det hænge sammen med, at han ingenlunde (p. 137, 139) var ukritisk over for bevægelsens ideologi). Fra Indre Mission (Vilh. Beck) fik udvalget også helhjertet støtte; derimod lykkedes det ikke at få kontakt med de grundtvigske præster.

Udvalget gik straks i gang med at realisere sit program, derunder også sognedelinger og kirkebyggeri, og kort efter det afgørende Bethesda-møde nedsatte ministeriet (18/11-90) en *officiel kommission* (højesteretsadvokat C. Liebe, overretsassessor Florian Larsen, pastor C. Ewaldsen, Westergaard, Rothe, Volf og Rørdam); den delte sig i et flertal som foreslog otte nye kirker i storbyen, mens et mindretal (hvortil Rørdam hørte) gik ind for 15; kirkerne skulle bygges med statslige og kommunale tilskud og i øvrigt ved hjælp af frivilligt indsamlede midler. Da betænkningen (april 1892) var færdig forelagde ministeriet (efter at have afkrævet Rørdam en ny erklæring) flertalsforslaget i rigsdagen, men her endte det i et begravelsesudvalg. Det egentlige slag kom til at stå i Københavns kommunalbestyrelse, hvor »kampen om de otte kirker« indgik i agitation forud for kommunevalget (28/3-93) og væsentlig bidrog til den socialistisk-radikale oppositions sejr; dette ublu krav – skrev Politiken – var mere end københavnerne kunne tage, og har folk

først lært at sige »Gu' om jeg vil« på det kirkelige område kan Højres magt også brydes på andre felter. Derefter blev der arrangeret et mægtigt møde i koncertpalæet (19/4); Westergaard indledte, og Rørdam imødegik påstanden om at der ikke var »trang« til flere kirker med den paradoksale bemærkning: det er rigtigt at der er megen modvilje mod kirker og præster, og at der ikke er videre trang til nye kirker; men netop *det* viser at flere kirker er nødvendige, så trangen kan vækkes! Frivillige bidrag kan ikke redde situationen, stat og kommune må træde til, for det vil være en ulykke som kommer til at ramme hele landet om København afkristnes. Ussing talte på samme linie og en hel hær, mest af radikale journalister og arbejderførere, meldte sig med kritiske indlæg fra forsamlingen. Privat gav Rørdam dog udtryk for at kirkebyggeriet næppe var et effektivt middel mod afkristningen, og han var langt fra sikker på at det stod værre til i København end andre steder (der var dog ca. 30.000 – eller 10 % – i kirke hver søndag), men støttede det offentlige ikke sagen ville han selv arbejde for »frivillig selvbeskatning til afhjælpning af kirkenøden blandt alle som ønsker at folkekirken skal bestå«. Mændene bag udvalget var langt fra kede af at det officielle initiativ ikke førte til noget; de var i virkeligheden frikirkeligt indstillet og uinteresserede i offentlig støtte. 1896 gik udvalgets arbejde op i Det københavnske Kirkefond, og her blev Rørdam – nu biskop – selvsagt formand; han blev også en stor kraft i arbejdet – skønt han nu holdt på sogne på 15.000 indbyggere og stadig håbede på statsbevillinger – og skaffede den bededagskollekt hvis resultater overraskede ikke mindst ham selv og gav ham større tillid til frivillighedsprincippet. Han kom da også som biskop til at indvie mange nye kirker, men rekrutteringen voldte ham store problemer, for de fleste af dem som meldte sig til tjeneste ved kirkefondskirkerne var missionspræster af fanatisk type.

Kirkekommissionen af 1890 havde også til opgave at forberede en *omlægning og demokratisering* af lønnings- og tjenesteforholdene, foreløbig ved kirkerne i København og på Frederiksberg; biskop Fog var modstander af at få disse problemer til debat. men kirkesagsvennerne helt på det rene med at sogneforholdene aldrig kunne ordnes tilfredsstillende om det ikke skete. Det var

også Rørdams mening; i kommissionen og i Københavns konvent stred han for at få præster og kirkebetjening på fast løn og betaling for dåb og nadver ophævet; dåb på ekstraordinære tidspunkter og vielse skulle stadig honoreres, ikke som sportler til præster og kirkebetjening, men beløbet indgå i en fælles kasse til brug for lønninger ved samtlige kirker; konfirmationshonorarer og »nytårsgaver« kunne bestå, men kun frivilligt etc. Hvis dette gik igennem ville årsagen til megen »ond omtale af præsterne« falde væk og megen »dårlighed« hos kirkebetjeningen umuliggøres. Hos lægfolket vakte forslagene bifald, men adskillige af de mest velaflagte præster var imod, diskede op med de utroligste, »gudfrygtige og kristelige grunde« og talte »i de skønneste ord om det liflige bånd« mellem præst og menighed, d.v.s. de »frivillige kærlighedsgaver«, ja hævdede, at kirken helt ville sekulariseres om præsterne kom på fast løn. I Københavns konvent var der dog ved en foreløbig afstemning 36 stemmer for forslaget og ni imod; Rørdam havde et heftigt sammenstød med bl.a. Paulli og sagde rent ud, at han og hans meningsfæller frygtede at gå ned i indtægt; Paulli replicerede ikke mindre skarpt: ja, og flertallet stemmer for, fordi det håber på større løn! Ved den endelige afstemning vedtoges kommissionsforslaget med 31 stemmer mod syv; det blev i øvrigt ikke gennemført, og først efter Venstres magtovertagelse 1901 ændredes langsomt det gamle lønnings- og sportelsystem.

Det ville være urimeligt at slutte denne skildring uden en kort omtale af det *venskab med Otto Møller* som var af så stor betydning for Rørdam. Det gik helt tilbage til barneårene (p. 12) og fornyedes i 1850'erne da begge studerede i København og Rørdam til dels var Møllers læremester; derefter så de kun lidt til hinanden, men venskabet satte sig et smukt og varigt minde i den brevveksling som blev ført fra 1855 til 1909, et af vor brevlitteraturs mest personlige dokumenter og et ædelt vidnesbyrd om at sandt venskab kan belastes med store saglige uoverensstemmelser, uden at der går skår i det personlige. De delte næsten alt med hinanden, også meget private forhold, sorger og bekymringer (langt mindre glæder – for de var begge sortseere af natur); de diskuterede indgående alle tidens spørgsmål og gennearbejdede ofte hinandens skriftlige frembringelser, så den ene i virkeligheden ikke sjældent var en

slags medforfatter til den andens bøger; en stor del af brevvekslingen er optaget af filologiske, eksegetiske og dogmatiske debatter. Den trykte udgave er trods sine mangler et magtfuldt vidnesbyrd om venskabet dybde og bredde. Eftertiden har ofte hæftet sig ved den bidske tone over for sager som personer, og det er rigtigt at kritikken kan være skarp – dog ikke væsensforskellig fra hvad man møder i deres breve til andre. Omsvøb lå ikke for nogen af dem.

Naturligvis var de i høj grad *samstemte* i deres syn på tingene, men *langt fra enige*: bekymringen over den kirkelige, teologiske og politiske udvikling blev altid klædt i apokalyptiske gevandter (jfr. Rørdams ofte udtalte glæde over Møllers Apokalypsekommentar); de levede i forventningen om at de sidste tider var nær, og så dem indvarslet ved socialismens og kulturradikalismens magt over sindene. Fritænkeriets virkninger bedømte de ens, men ikke dets motiver eller de historiske årsager til dets oprindelse. De lå ganske på linie i kritikken af al venstrepolitik (men så ikke ukritisk på Højre), og »flertalsregimente« var dem slet og ret en ugudelighed, især da når det via venstregrundtvigianismens politiske og kulturelle forbindelser truede med at vinde ind i kirken; men også på opdragelsens felt opfattede de den venstregrundtvigske (humanistiske) tilbøjelighed som udslag af forloren dyrkelse af »naturen« og »det naturlige«, udsprunget af blødsødenhed og nydelsessyge, vel omtrent den alvorligste karakterbrist de kunne tænke sig. Det er tydeligt at de begge havde rod i vækkelsen og på dualistisk vis altid betonede nødvendigheden af alvorlig syndserkendelse, omvendelse, ny vilje, brud med synden i et kristeligt levned, og den »glade kristendom« (f.eks. som Hostrup forkyndte den) stod for dem som et fald fra både Luther og Grundtvig. Inspirationen fra vækkelsen kunne – måske mest hos Rørdam, jfr. hans skræk for enhver antydning af »synlig« menighed – føre i retning af spiritualisme; den afbalanceredes af (men harmonerede ingenlunde med) den stærke kirkelige traditionalisme som slægt, hjem og opdragelse havde givet dem, og som med tiden gjorde dem stadig mindre tilbøjelige til at betone skellet mellem sande kristne og »hele den dårlige og vantro masse både af præster og lægfolk i folkekirken«; med årene tvang udviklingen – politisk, kirkeligt og kulturelt – dem over i en folkekirkelighed der i alt fald for Rørdams vedkommende endte i

arbejdet for en kirkeforfatning som skulle dæmme op for flertalsvældet i det politiske demokrati. I nogen grad blev han – som Mynster eller Martensen havde været – den magt »som holder igen«. Dermed var også givet en vis forskel i betragtningen af f.eks. de kirkelige frihedskrav; trods uvilje mod deres talsmænd var Møller her mest forstående og havde en større folkekirkelig bredde i synet bl.a. på dåb af borgerligt viede forældres børn eller på det berettigede i at vie en kristelig pige til en, i øvrigt honnet, fritænker. Betydelige nuancer i betragtningen af mennesker kunne også mærkes, Georg Brandes f.eks. havde Otto Møller et langt mere »afslappet« syn på (men han boede jo heller ikke i København).

Tilsvarende forskelle gør sig gældende på det teologisk-kirkelige plan: »du har en særegen kærlighed til det overleverede, jeg har en drift til at gå bag det overleverede, men det ville ført os fra hinanden, når det ikke var at vi med Guds hjælp er enige om det der ligger bagest, bagved alt det overleverede« – skrev Møller 1882; begge kunne sige ja til »overensstemmelsen dybest inde«, og – som Møller uden tvivl med rette sagde – »det stammer en del fra vor omgang i ungdomsdage, en del fra vore fædre, en del fra Grundtvig, men fremfor alt dog fra den samme ånd, thi det kommer mig for, der er ingen præst jeg sådan har ånd tilsammen med som dig«! I brevene uddybedes dette åndsfællesskab uden derfor altid at blive til anskuelsesfællesskab, og det bekræftedes ved de få og korte samvær, altid i Gylling, for Møller begav sig ikke til København, knap nok uden for sine sognegrænser, og Rørdam havde ikke ofte ærinde i Jylland.

De kunne godt mødes i kritik af Grundtvig selv, hans skruede ideer, teologiske doktrinarisme, uhistoriske påstande og tilbøjelighed til at sammenblende de »frelsende kendsgerninger« trosordet forkyndte med selve ordets historiske oprindelse, og de tog følgelig afstand fra tendensen hos ham, og navnlig den store tilhænger-skare, til at hævde trosordet som kætteralen og udvendig »tømmermands-målestok«. De havde en temmelig fast overbevisning om hvilken Grundtvig der var den rigtige: »læs om igen til glæde hvad han skrev fra 1812 til 1840; det fortjener dog at høres og påskønnes, og vi skal netop ikke... holde os alene til den gamle forstands-Grundtvig«, skrev Møller 1876. Rørdam gav ham hjertelig

ret – her fulgte de i virkeligheden deres fædres antirationalistiske linie og fandt, at når så stor en del af grundtvigianismen var ved at drukne i human optimisme og kultursalighed, uden kristelig kamp mod »misvæksten i hjertet« og alvorlig omvendelse, så var det bl.a. fordi Grundtvig – i alt fald på sine ældre dage – ikke med tilstrækkelig »fynd« havde prædikeret at »den syndige menneskenatur trænger til tugt og ave«.

Det er slående rigtigt at Rørdam stort set holdt sig til den nedarvede kirkelige ortodoksi blandet med et som årene gik stede svagere grundtvigsk islæt, mens Møller altid søgte at trænge bag det overleverede, og da – i alt fald i sin intention – lå mere på Luthers og Grundtvigs linie, fulgte begge henvisning ikke blot til Bibelen, men især til oldkirken. De konkrete resultater af Møllers energiske teologiske arbejde kunne præges af autodidaktisk manerethed, men der er ikke skygge af tvivl om at han – af de to – havde mere originalitet og bredere vingeang, mens Rørdam i alt væsentligt, med stor lærdom og duelighed, reproducerede »det overleverede«. Møller var på alle måder, sagligt som personligt, en enspændernatur, Rørdam var nok en karakter med evne til skarpt at formulere meninger og standpunkter, men også villig til at gå vidt for at overbygge modsætninger; jo mere han følte sig frastødt af grundtvigianismens drejning »til venstre« blev han derfor naturligt den samlende skikkelse i det kirkelige retnings samarbejde; han var for en stor del dets inspirator, og det var rimeligt at han på dets bølger blev båret frem til landets første bispestol. Over for denne økumenisme var Møller altid yderlig skeptisk, men mente dog at Rørdams midtsamlende holdning gjorde ham til kirkens selvskevne leder – og det var i hans øjne for resten slet ikke så meget endda!

Vi kan ikke her gå nærmere ind på de teologiske differenser, men skal blot bemærke at på *to væsentlige punkter* – og i mange detaljer – kunne de ikke mødes, netop fordi Møller ville bagom det overleverede, Rørdam fastholde det. I 1870'erne arbejdede Møller på en bog om de fire evangelier – til dels på grundlag af sin fars papirer – og anvendte her det grundtvigske bibelsyn så radikalt at kun få grundtvigianere kunne følge ham: Matthæus og Johannes blev gjort til øjenvidner og følgelig troværdige, mens Markus og

navnlig Lukas kritiseredes sønder og sammen som upålidelige og værdiløse kilder. Rørdam læste manuskriptet og blev rædselsslagen; han skrev en indgående og detaljeret kritik og besvor Møller om ikke at udgive bogen. Det nyttede naturligvis ikke (omend visse ting blev dæmpet ned), men Rørdams frygt for at have krænket venen var overflødig: »for resten er jeg med årene blevet noget hårdhudet, så det anfægter mig ikke så grumme meget om man mener at jeg er en dåre, når jeg selv er overbevist om at jeg i hovedsagen har ret«. Ved udgivelsen vakte bogen pinlig opsigt og gav (sagde Rørdam) »kristendommens fjender våben i hænde mod de apostolske evangelier«, men trods alle Møllers (som man *nu* véd) gale ideer var det Rørdams bibelsyn som var statisk og traditionelt, og derfor også ham der blev mest anfægtet af det historisk-kritiske bibelstudium. Hver gang Møller udgav noget var Rørdam – også hvor han sagligt var enig – stærkt pikeret over den tit overdrevne polemik og hvasse tone over for »anderledes tænkende«; det skadede den gode sag.

I 1880'erne skrev Møller – med en højst personlig motivering – det store og originale værk om »genløsningen«; han forkastede uden forbehold middelalderens og den lutherske ortodoxis lære om Kristi stedfortrædende forsoning (»i vort sted«!) og vendte, inspireret af motiver hos Luther og Grundtvig, tilbage til oldkirkens forståelse af Kristus som den der ikke blot i sin lidelse, men i hele sit liv, død og opstandelse, optager og gennemfører kampen mod syndens og dødens »fordærvmagter«. Efterhånden som Møllers værk (og flere af dets efterfølgere med samme tema) blev offentliggjort kom det til både mundtlige og skriftlige opgør med Rørdam der med fynd holdt fast ved den overleverede forsoningslære og næppe til bunds forstod Møllers motiver og intentioner; han vejrede »rationalisme« og bad Møller opgive den skrækkelige skik at fremstille NT's forfattere som lige så indbyrdes splidagtige som tyske professorer. Den kost fandt Møller selvsagt ikke »velsmagende« (»vællingen er sveden«), og til sidst gad han ikke svare – for Rørdam kunne eller ville jo ikke forstå ham. Men skår i venskabet gik der aldrig.

V

„Bispevalget“

1895

I kirkekommissionen sagde Martensen (28/10-69) at Sjællands biskop i reglen »var tagen af det teologiske fakultet, fordi man ventede der at finde den uomgængelige betingelse . . . at det var en mand der havde en virkelig plads i videnskaben og ved sin lærdom og indsigt i principperne kunne være denne plads voksen«; kun »rent undtagelsesvis« var en præst blevet udnævnt, og da altid »en sådan som havde kunnet være i det teologiske fakultet, som havde haft en meget betydelig teologisk stilling«.

Sjællands biskop var længe efter reformationen medlem af fakultetet, og selv om det nu ikke mere var tilfældet var embedet stadig omgivet af en særlig glans, som vogter over den evangeliske lærens renhed. Rørdam havde unægtelig ikke været i fakultetet, hans »lære« havde været anfægtet – netop af en Sjællands biskop (p. 28, 34) – og de som ville arbejde for hans kandidatur til stolen måtte skaffe bevis for at han kunne have været i fakultetet og indtog en fremragende teologisk position.

Med besvær fik Fr. Nielsen ved den store promotion 1879 gennemført den teologiske doktorgrad til den grundtvigske kirkehistoriker, L. Helveg, og da Rørdam gik af som censor foreslog Nielsen (4/2-87) Sthyr – der var dekan – at søge ministeriets billigelse til at gøre han til *æresdoktor*: han havde i mange år været en dygtig censor, var »den lærdeste mand i Danmark«, havde afslået to bispestole og samlede nu som præst en stor del af den akademiske ungdom i Holmens kirke; graden ville være mere ærefuld for fakultetet end for ham. Scharling erklærede at han påskønnede Rørdam som censor (!); hverken det eller hans teologiske småskrifter kunne dog kvalificere til graden; han var en lærd semitist, men det havde han jo fået den filosofiske grad på, og hans NT-oversættelse var først lige begyndt at komme; de to bispestole kendte han intet til, og

skulle man endelig tale om »den lærdeste mand« var det da snarere H. F. Rørdam; her var graden velmotiveret. P. Madsen ville have Rørdam med ved næste uddeling af grader, men der »er flere end ham vi skylder den«, og for tiden var der ikke anledning til en større promotion. Det samme mente Sthyr og Buhl.

27/3 tog Nielsen sagen op og foreslog nu at tage også Sthyr med – et snedigt træk for at vinde den forfængelige mand – og desuden en nordmand og en svensker. Scharling så stadig ingen ydre foranledning og mente at fakultetet ville møde kritik, men Nielsen hævdede at Rørdam – ved Den kristelige Lære og sine mindre arbejder – fuldt ud havde kvalificeret sig; det kunne enhver som ikke »er helt forblindet af partifanatisme« let se. Rørdams oversættelse af evangelierne var næsten færdig, og havde hele hans NT foreligget ville man jo bare sige at han ikke kunne få graden, for at ikke fakultetet skulle synes at præjudicere en autorisation. Gejstlig virksomhed måtte naturligvis bedømmes subjektivt, men kun en »fanatiker« kunne nægte, at Holmens kirke i fremragende grad var samlingssted for hovedstadens præster eller at Rørdams postille nød megen anseelse. Nielsen følte Scharlings holdning som noget smerteligt; den fik ham til at tvivle på at han selv med rette havde graden, og at de promotioner han havde været med til var velmotiverede når kravene skulle sættes så højt; denne »rigorisme« ville gøre ham til »nihilist« m.h.t. fremtidige æresgrader; Scharling anlagde ikke videnskabelige principper, og det var pinligt at blive delagtig i uretfærdighed, især inden for »et lille samfund (fakultetet) der i særlig grad skulle forene kristendom og videnskab«. Han foreslog mundtlige forhandlinger, uden større håb; Buhl og Madsen anså også et møde for meningsløst når standpunkterne var trukket så skarpt op. Scharling bemærkede at der jo i et fakultet kan være uenighed, men om ét medlem bruger den til ukvemsord og personlige sigtelser standser al forhandling. Nielsen fralagde sig ukvemsordene, men når de ærede kolleger talte så overlegent om Rørdams kvalifikationer var det ikke af videnskabelige grunde og egentlig krænkende for fakultetets værdighed! Dermed endte den første puniske krig!

Den anden begyndte 1891. Klog af den skade han ved sin fremfusenhed og mangel på balance havde voldt gik Nielsen denne gang

ikke til fakultetet, men til P. Madsen der var udenlands og til hvem han længe havde haft et dårligt forhold, bitter som han var over Madsens større indflydelse og kirkelige anseelse. 12/1-91 indledte han sin fredsføler med en skildring af Scharlings usaglige angreb på de grundtvigske salmer (p. 119) og klagede over hans dovenskab som ofte satte fakultetsmedlemmerne i forlegenhed, f.eks. ved eksamen; naturligvis udtrykte han også håbet om et bedre forhold til Madsen herefter. Madsen var meget skeptisk, mente ikke man kunne nå videre end til gensidig agtelse på afstand, men ville Nielsen virkelig have et bedre forhold var han rede. Nielsen forstod godt denne forbeholdenhed – men det var nu nok mere temperaments- end meningsforskelle som havde fjernet dem fra hinanden; desuden var han meget nedtrykt, fordi han også var kommet i konflikt med kronprinsen der ikke havde villet se ham ved nytårskuren (kronprinsen var en ivrig tilhænger af frimureriet som Nielsen offentligt havde angrebet). Men først da hele NT-oversættelsen forelå kom han (18/12-92) frem med sit virkelige anliggende: Rørdam skulle være æresdoktor, og det omgående! Scharling var ligeså stædig som før (og anbefalede nok en gang H. F. Rørdam), men Madsen ville gå med, dog først ved Rørdams 25-års præstebubilæum 1894; det tilfredsstillende selvsagt ikke Nielsen, for så blev graden motiveret med kirkelige fortjenester og ikke med »lærdom«. Han fik også Schat-Petersen til at opsøge Scharling der dog i sin »samvittighed« følte sig bundet af sin livslange kamp mod grundtvigianismen og ligeså af hensynet til Fog, Paulli og kirkerådet; nu foreslog han Otto Møller (ingen ringe idé), men gjorde man Rørdam – grundtvigianismens mest fremragende mand – til doktor var det ensbetydende med at give hele bevægelsen våben i hænde. Kun hvis Nielsen gjorde alvor af den trusel han allerede havde fremsat – om at tage afsked på konflikten – ville han lade sig presse. Schat-Petersen – der også var dybt forarget over Scharlings partibestemte »egoisme« – prøvede så at overtale fru Scharling ved at sige at hendes mand ville blive udskreget for partiskhed; det gjorde indtryk på hende, men slet ikke på ham, og han afviste også Sthyr kandidatur (mens fruente mente at Rørdams ære blev mindre, hvis han fik Sthyr ved sin side!). Da Schat-Petersen havde aflagt rapport om Scharlings stivsindethed ilede Nielsen straks til ministeren (den

juridiske professor Goos) for at høre om en flertalsbeslutning var nok, hvis man ikke kunne opnå enstemmighed, og for at forberede sin afsked hvis sagen blev standset. Goos stillede sig velvilligt over for en flertalsindstilling og rådede Nielsen til at gå til rektor og konsistorium, og samtidig – af hensyn til Scharlings taktløshed – betone tavshedspligten. Men Scharling var fast: det ville fortørne Fog og Paulli om Rørdam blev doktor.

I jan. 1893 tog Nielsen sagen op i fakultetet: uden nogen speciel ydre foranledning skulle nu Rørdam, Sthyr og den norske biskop F. W. Bugge have graden, men Scharling afgav mindretalsvotum: han kunne gå med til Sthyr og Bugge, men ikke til Rørdam som indtog en »førsteplads« i et parti der fører en fra lutherdommen afvigende lære og var en trusel mod den kirkelige udvikling i Danmark. Rørdam kunne jo indsende en afhandling og disputere som andre; det var han lærd nok til. I øvrigt beråbte han sig på at der i fakultetet var præcedens for enstemmighed ved æresgrader: ellers kan de bruges i »kirkelige eller politiske partiformåls tjeneste«. De andre fandt ikke hans indvendinger saglige, men da flertallet så fremsendte sin indstilling svarede konsistorium (21/3-93) at sagen måtte bero til en passende lejlighed; Nielsen prøvede omgående at vinde Madsen for et forsøg på at sætte Rørdam alene igennem, men Madsen må have rådet fra, for 6/4 svarede fakultetsflertallet konsistorium at man tog afslaget til efterretning, i det bestemte håb at en egnet anledning ville komme »i den nærmeste fremtid«; ellers ønskede man sagen skyndsomst fremmet. Dermed endte den anden puniske krig!

Den tredie begyndte sent på høsten samme år, med et nyt og voldsomt opgør mellem Nielsen og Scharling: i nov. rettede Scharling (Halvgrundtvigianismen eller Bogstavdyrkelsen) et svært angreb på Nielsens bog om Luther og Grundtvig (p. 119), skildrede Grundtvig som »en dansk Rousseau på kirkelig grund« og langede ud efter Nielsens »uklarhed« og »lidenskabelighed« (det ene fremkaldte det andet) og den »dogmatiske farveblindhed« som hindrede ham i at se, at Grundtvig i virkeligheden var halvt katolik. Igen tegnede han grundtvigianismen og Indre Mission som to alen af ét stykke, forenet i fælles »bogstavtrældom« (overfor henholdsvis trosordet og skriften): Nielsen skrev et kort og i formen roligt mod-

skrift (som Scharling atter svarede på), men i virkeligheden var han helt ude af balance: han fremdrog mellemværendet for studenterne i en forelæsning (det rystede Madsen mere end noget andet) og erklærede at han helst ville tage afsked, isoleret som han følte sig fordi både pressen og fakultetskollegerne (de sidste ved deres tavshed) tog afstand fra ham og dermed gav udtryk for samfundets fremskredne demoralisering. Ved juletid gik han til ministeren der foranledigede at Scharling 5/1-94 indrykkede en »tilbagekaldelse« i Berlingske Tidende: det var en misforståelse når flere mente at han havde sigtet Nielsen for »bevidst uærlighed«; sagen drejede sig kun om den rette tolkning af Grundtvig! Rørdam skrev til Nielsen: »De må ikke lade Scharling slippe med den erklæring« (men indsende en officiel klage til kultusministeren), og som formand for Københavns konvent arrangerede han et foredrag af Nielsen (om Scharlings »bevismåde«). Paulli skrev til Stein at han ville derhen i håb om en »munter aften«, men »for en sikkerheds skyld tager jeg en ordentlig knippel med og lægger et atlas på ryggen inden for vesten«.

Mødet blev da også yderst pinligt, for Nielsen tabte besindelsen og alle argumenter prellede af på Scharlings fantastiske stædighed og totale mangel på modargumenter. Madsen beklagede at Rørdam havde sat dette emne på dagsordenen, og Rørdam bebrejdede forsamlingen at ingen havde forsvaret Niensens hæderlighed mod de groft personlige angreb; han søgte selv at få Scharling til at tage sine ord i sig, men derom var der ikke tale. Madsen mente nok at Scharling havde hovedskylden for skandalen, og måtte et par dage efter med ærgrelse konstatere at censorerne (som han havde til middag, deriblandt Gude) var »stivkirkelige« nok til at give Scharling ret.

Bag striden lå oplagt hele doktorgradssagen, og den lejlighed fakultetsflertallet havde håbet på kom samtidig: 15/1-94 meddelte rektor at der ved kronprinsens sølvbryllup (28/7-94) skulle kreeres æresdoktorer (kun danske, norske og svenske) og udbad sig forslag. Fakultetsflertallet besluttede at møde med Bugge, Rørdam, Sthyr og Esaias Tegnér (orientalist i Lund), men Scharling gav atter mindretalsvotum: han ville acceptere Rørdam hvis denne fremstående grundtvigianer opvejedes af folk fra »modstående retning« – han

nævnedes A. S. Poulsen, J. Paulli og (for at vinde en støtte i fakultetet) Schat-Petersen. To af dem havde den teologiske licentiatgrad, for Paullis vedkommende kunne han kun henvise til at han var en kendt prædikant, lærer ved pastoralseminariet og som konfessionarius stod det høje fyrstepar så nær, at det uden tvivl ville glædes over at se ham hædret ved denne lejlighed. Nielsen, Madsen og Jacobsen fandt det urimeligt at tage retningshensyn (især da Rørdam var ene om at repræsentere sin »retning«); tog man Poulsen og Paulli (der begge var bispeemner) med kunne andre gejstlige føle sig forbigået; der var desuden præcedens for at fakultetet ikke kreerede sine egne medlemmer, og følgelig faldt Schat-Petersen uden for mulighederne. Flertalsindstillingen – med de fire ovennævnte – kom derfor i stand, men Madsen kunne privat (6/5) fortælle Schousboe om al den kvalm Scharling havde gjort, ja at han med bistand af bispegårdens »klike« (Fog, Paulli, Poulsen) ville publicere sit votum og endda lade kronprinsen afgøre striden. Konsistorium har følt sig utryg og bad (7/4) fakultetet overveje om alle de indstillede nu også var sagligt kvalificerede, for kun sådanne kunne tages i betragtning. Det måtte flertallet selvsagt fastholde, og 4/5 indsendte konsistorium dets indstilling sammen med de andre fakulteters; 19/6 blev Rørdam spurgt om han ville gøre fakultetet den ære at modtage graden, hvilket han (20/6) bekræftede, og 10/7 bifaldt kongen indstillingen. Nogen fest kunne på grund af sommerferien ikke holdes, men i et festskrift proklamerede rektor 32 æresdoktorer, foruden de fire teologiske også seks juridiske, syv medicinske og 13 filosofiske. 13/8 takkede Rørdam (fra Schweiz) »ærbødig og forbindtlig« for æren; han havde fået den nødvendige lærdomsattest (fortrinsvis begrundet med NT-udgaven), men kun som én blandt mange, i anledning af et fyrstesølvbryllup og ved hans eget embedsjubilæum. Sejren var vundet, men det var et spørgsmål om den var stor nok.

I febr. 1894 var Stein hos Fog der udtrykte frygt for at få Madsen til efterfølger; Stein og Swane var enige om at det ville være uheldigt – så kluntet som Madsen havde optrådt i kirkerådet, p. 87 – og de lagde pres på Fog for at han skulle virke for Paulli. 27/9-94 *søgte Fog så afsked*: tiltagende svaghed gjorde ham det umuligt at stå op i længere tid ved kirkelige festiviteter og at gennemføre

visitatser; i øvrigt anså han sine åndsevner for usvækkede, tog dette skridt med dyb sorg, men ville stedse nedbede Guds velsignelse over »vor med det rene ord og sakramenter benådede folkekirke«, over kongen og det dyre fædreland; afskedigelsen skulle gælde fra 8/3-95, 50-årsdagen for hans første ansættelse i skolens og kirkens tjeneste. 11/10 meddelte han kongen sin beslutning, pegede allerede nu på Stein som sin eftermand, men kongen svarede: »synes De ikke Paulli?« De konservative venner i bispekollegiet havde længe klaget over Fogs voksende sløvhed og mangel på initiativ. 23/11 beredte han Swane på sin afgang, nævnede at konge og kronprins var villige til at acceptere Stein og bad Swane gøre sin indflydelse gældende hos ham, for ellers ville den mulighed Fog og Swane jævnlige med frygt havde diskuteret – nemlig Rørdam – blive uundgåelig. Swane skrev omgående til Odense, men Stein sagde nej (5/12): han følte savnet af »lærdom« og tilstrækkelig position blandt Sjællands præster; Rørdam havde begge dele og var derfor under de givne forhold den rette. Swane videresendte (8/12) svaret til Fog og erklærede at han respekterede Steins grunde, men Rørdam måtte modvirkes – af hensyn til kirken. Swane hørte ham selv gerne prædike under besøg i København, men »trosordet« var alt for fremtrædende i prædikenen, og han indledte altid med det på prædikestolen; det var åbenbart en samvittighedssag; hvis han nu også brugte det ved bispevielsen eller i et hyrdebrev ville der – selvfølgelig fordi det drejede sig om kirkens primas – være sat grundtvigiansk stempel på hele folkekirken; desuden kunne han jo få stor indflydelse gennem visitatser. Swane henviste også til det gamle kætteri (den »forkrøblede« nøddåb, p. 32, 34 f) og til Rørdams arbejde på at nægte dåb af borgerligt viede forældres børn (p. 124ff). Hans oversættelse ville blive autoriseret, og desuden manglede han solennitet, optrådte med en jævnhed i formen som ville skurre ved pompøse begivenheder, og som grundtvigianer ville han modvirke den kirkeforfatning der måtte komme. En »partimand« var umulig på den stol. Stein havde ytret at Rørdam som biskop ville blive konservativ, men det var usikkert: P. C. Kierkegaard rebede nok sejl da han kom til Ålborg, men var dog medskyldig i det uhyggelige udbrud af radikal grundtvigianisme på Mors (p. 81 f). Hvis Stein virkelig ikke ville måtte det være Paulli. Fog vidste at Paulli ikke

ville og besluttede sammen med Swane at lægge tryk på Stein: 15/12 lod Fog ham vide at manglende »lærdom« kunne opvejes af veltalenhed og repræsentative egenskaber. Faren ved Rørdam lå i grundtvigianismens katolicerende drag (altid understreget af Martensen og Scharling). Stein takkede (21/12) for udvist tillid, men lærdom var en ufravigelig betingelse på den stol, og ikke mindst nu stillede GT-kritikken, »rationalismen« og Roms fremgang krav om evne til teologisk funderet apologi; Sjællands biskop måtte være rustet til den kommende strid. M.h.t. GT havde Rørdam papirerne i orden (Stein kunne ikke vide hvor trykket Rørdam netop nu følte sig, jfr. p. 111 f), og han var en praktisk dygtighed, med god position i præsteskab og menighed; han ville virke samlende. Stein havde nok selv et godt navn i mange kredse, men en Sjællands biskop kan ikke klare sig med oratoriske talenter eller administrative færdigheder over for folk der ikke vil lade sig styre (jfr. den mere og mere skarpe konflikt mellem Indre Mission og Københavns Indre Mission) eller hellere ville styres af en anden (grundtvigianerne).

På Fyn havde han myndighed, ikke på Sjælland, og magtattributter uden magt er intet værd. Hos de yngre bisper (Clausen og Schousboe – som var Steins modstandere i salmebogs- eller ligbrændingssagen) kunne han ikke vente støtte, fakultetet ville være uvilligt, og trods enkelte venner i Københavns gejstlighed var de fleste præster og lægfolk imod ham: »hvad nytter det at mit valg kan »sættes igennem« ved kongens nåde og Deres kraftige velvilje, når jeg så bag efter intet kan »sætte igennem« og daglig må erfare at snorene hviler i en andens hånd? Mit valg vil straks blive hilset med beklagelse over det skete misgreb. Dette kan let bæres – men alt hvad jeg vil fremme vil blive hæmmet, og alt hvad jeg vil hæmme vil blive forsøgt fremmet, og altid vil det hedde: ja, havde vi fået Skat Rørdam . . . så havde alt formet sig anderledes. Jeg mener ikke at den brave mand selv vil optræde utilbørlig drilsk og udfordrende, men jeg er vis på, at hans ansete navn ville uafbrudt blive brugt som et våben imod mig. Det er min fulde overbevisning, at når der ikke (i fakultetet) *kan* findes en passende person som kan holde Rørdam stangen . . . så er han uundgåelig, og jeg anser det også for bedre, at han med »styrelsen« forener »embedet«, end at han får den første,

mens en skygge-biskop beklæder det sidste«. Bliver Rørdam biskop »turde alt stille sig lysere end forventet. Han vil straks blive hilset med glæde af de allerfleste – men kommer grundtvigianerne så med deres vidtgående fordringer (præstefriheden), vil Rørdam utvivlsomt sige »nej«, således som han jo alt flere gange har gjort, og så vil han søge modvægt mod sine fordums fæller hos kirkens konservative elementer, og da turde det være, at jeg som Fyns biskop kunne øve en større indflydelse« end som Sjællands. »Skridtet fra liberalisme til konservatisme er ikke ukendt, hverken i den politiske eller den kirkelige verden«. Fr. Nielsen er på vej tilbage, og »vennen Skat Rørdam vil nok følge bagefter, men – stænges døren for ham, kan han let forceres frem påny, båren af tilhængernes flok, og jeg føler ikke kraft til at tage kampen op, når jeg på den anden side har lunkenhed til min støtte«.

Tilsvarende skrev Stein (22/12) til Swane, at når man ikke har en »idealiseret P. Madsen«, og Scharling i alles øjne har prostitueret sig ved sin polemik, så *må* Rørdam være manden: han er nu også langt fra teorien om »det lille ord«, og det er ikke mere specifikt grundtvigsk at bekende troen på prædikestolen (missionsfolk gør det samme); Rørdam er også for klog til direkte at propagandere for grundtvigianismen og vil snarere fortsætte den »gennemsyrende magt som han alt har i eje«; kan de konservative ikke sikre Ussing-Poulsens NT-oversættelse vil Rørdams blive autoriseret, uanset om han er bisp eller ikke. Dåbsnægtelsen kommer han ingen vegne med, og indflydelse på bispestoles besættelse får han næppe – det har Fog ikke haft – og vel er hans »luntetrav« trættende ved »solenne lejligheder«, men denne »troværdighed« regner de mange »som ivrer mod gejstlig veltalenhed« ham til gode. Desuden er »den uansvarlige farligere end den der bærer embedets byrde«. Stein ville ikke være »skyggebiskop«, i en »kummerlig« position. »Fordøm mig ikke til afmagt«!

Swane bøjede sig (29/12) for argumenterne, men håbede at rygtet talte sandt om at Nielsen og Scharling var blevet forsonet (efter et brev fra Nielsen ved fru Scharlings død); det var måske et godt omen – hvis Rørdam blev bisp – for at »den elendige skillevæg« (mellem Rørdam og Scharling) kunne falde og alle »gode kræfter . . . mødes for således at modstå både vantroen og den sig nærmende

rationalisme«. Dominus providebit – som Martensen altid sagde! Men om nu Rørdam afslog, så ville Stein vel acceptere?¹

Ved nytårstid 1895 kom *regeringen* ind i billedet: statsminister Reedtz-Thott og hans kone stod Rørdam nær (p. 43) og så ham gerne som biskop; det samme gjaldt kultusminister Bardenfleth der var under stærk indflydelse af sin svoger, J. H. Monrad, men efter kongens ønske tilbød Bardenfleth på regeringens vegne (4/2-95) Stein embedet og bad om en mundtlig forhandling hvis han ville modtage det. Stein var dog til sinds at afslå, også fordi den høj-konservative jurist, H. Matzen, nu forlod kirkerådet og blev fulgt af J. Lassen – »Rørdams mand« – som i rådet ville holde sammen med Fr. Nielsen og Schousboe. Swane og biskop Clausen lagde fornyet pres på Stein, nu da han havde fået en officiel henvendelse, og det så meget mere som Swane – gennem sin søn der var ansat på Sjællands bispekontor – hørte at Bardenfleth var betænkelig ved Rørdam, fordi grundtvigianerne anså ham for »stivsindet og ikke frisindet«; og da Fr. Nielsen sendte Stein et venligt brev (i anledning af ritualsagen,² hvor de var enige) tolkede Swane det overoptimistisk som tegn på, at Nielsens fine næse havde vejret hvad vej vinden blæste og ville lade forstå, at Stein ikke var ham og hans venner uvelkommen (9/1).

Stein svarede ministeren at det ydre kald ikke havde fremkaldt et indre, men da han trods alt vaklede ville han indfinde sig til en samtale, eventuelt også med konge og kronprins; 12/1 var han så hos

1 Samtidig med at Fogs afgang blev kendt tog Paulli og Rørdam initiativet til en takkeadresse i anledning af hans 50-års embedsjubilæum. Den blev skrevet med hvad Beck kaldte »den paullinske affektation«; Rørdam var ikke tilfreds med den, og Beck fandt at hans navn så »skrækkelig grinagtigt ud dér«.

2 Denne sag irriterede bisperne umådeligt: i deres nadverritual strøg de i distributionsordene efter mange betænkeligheder glosen »sande« (jfr. p. 124); det blev tolket som en opgivelse af »realpræsensen«, og missionske og højregrundtvigske præster indgav en modadresse hvis egentlige hensigt var at understrege vækkelsens påstand om at der ikke var »syndsforladelse« i nadveren, fordi den var Guds børns kærligheds- og fællesskabsmåltid. Adressen gjorde kongen – der var meget ængstelig ved alle ritualændringer – så urolig at han nedlagde veto; ritualet blev dog autoriseret (10/1-95), men på den udtrykkelige betingelse at »sande« blev stående – til 1912! Her så man – sagde Stein – hvor håbløst det var at arbejde for noget som helst i kirkerådet, når man havde vækkelsesretningerne mod sig; måske Rørdam kunne, han selv kunne i alt fald ikke.

Bardenfleth der var meget forekommende; han lagde ikke skjul på sine private sympatier, men måtte som minister være hævet over dem, og Sjællands bispestol skulle ikke besættes efter partihensyn. Stein svarede at han selv kunne »stå venligt« til både grundtvigianere og missionsfolk når de »ikke teede sig uartigt eller fjantet«; og det var da også umuligt at skrue udviklingen tilbage før Grundtvigs og Becks tid; man måtte være realist og gøre »ret og skel til alle sider«. Ministeren – som frabad sig at Stein på dette tidspunkt gik til kongen! – sagde at man havde henvendt sig til ham netop fordi han stod over partierne, mens Rørdam »i tidligere år havde vovet sig for yderligt i partiretning«; men det var slemt at Stein savnede »lærdommen«. Vel instrueret (af Monrad?) citerede han Martensens ord om hvad der kræves af en Sjællands biskop. Her var Rørdam bedst funderet, og hans eventuelle udnævnelse kunne ikke krænke fakultetet (der lige havde hædret ham), men det kunne Steins, »thi valget af en praktisk gejstlig ville være en betydningsfuld forandring«. Scharling var umulig på grund af sin polemik, Madsen blev ikke nævnt. Desuden omtalte ministeren at Bethesdamoderne havde sat Rørdam »i besiddelse af en stor indflydelse«, som burde »ledes ind i et leje hvor der tillige var ansvar«, og endelig ville Københavns præster hellere have Rørdam end Stein. Efter således at have givet Stein hans egne argumenter næsten ordret i hovedet erklærede Bardenfleth, at samtalen måtte betragtes som foreløbig – der skulle igen forhandles med konge og regering – men han krævede (og fik) det løfte at *hvis* der kom en ny henvendelse ville Stein bringe »et offer og tage byrden«. I øvrigt beklagede han at det var sivet ud at der forhandlede med Stein »og om Rørdam som den anden mulighed« – formodentlig var hverken kronprinspalæet eller bispegårdens dagligstue tætte nok. Hos Fog erfarede Stein at han ville acceptere Rørdam når Paulli afslog, og man bare kunne undgå P. Madsen; Paulli kunne fortælle at kongen havde sagt, at Stein ikke burde presses hvis han var ængstelig ved opgaven.

Stein var klar over at »havde jeg grebet til havde jeg været Sjællands biskop . . . men det turde jeg ikke«; det var derfor rimeligt at Bardenfleth ønskede nye forhandlinger. Og netop nu (18/1) begyndte aviserne at meddele at Stein var »udset« til Fogs efterfølger. Stein mente selv at valget nu stod mellem Rørdam og Mad-

sen, og at Fr. Nielsen holdt på den sidste – måske for at hævde fakultetets ret til bispestolen!

Gennem sin søn prøvede Swane at påvirke Fog til at arbejde for Stein hos kongen (der just nu var meget »utilgængelig og pirrelig« på grund af zarens død, dronningens sygelighed og prinsesse Mariés unoder); men Fog ville ikke – når Stein havde stillet sig afvisende. Og Swane erfarede gennem Fog at Bardenfleth til ham havde sagt: Stein vil, hvis nogen sagde: du skal! Men det var tvivlsomt om nogen ville sige det!¹ Det svarede ganske til at Stein fra København hørte at Bardenfleth (ca. 20/1) havde sagt at sagen var uafgjort, men at man næppe ville fastholde Steins kandidatur, når han ikke selv ville.

Men da var allerede en *anden udvikling* i gang: 12/1 hørte J. H. Monrad at embedet var tilbudt Stein som havde henvist til Rørdam; det ærgrede ham at Bardenfleth ikke syntes interesseret i Rørdam der dog efter alle uheldedes mening var den mest kompetente, og han opsøgte sin svoger, men kun for at erfare at Stein ventedes om et øjeblik. Monrad nåede dog at advare mod Paulli (som ministeren heller ikke ville have) og anbefale Rørdam: enhver havde sine fejl, og ingen kunne sige hvordan han ville klare det, men når man havde en så ypperlig mand var det ikke rådeligt at forbigå ham; Bardenfleth antydede at Stein var 10 år yngre og kendt som en fremragende administrator. Monrad mente dog at en højere indskydelse havde fået ham til at lægge morgenturen om ad Bardenfleth, lige før Steins besøg, og håbede at det kunne give de to herrers samtale en anden »klangfarve«; og »måske dermed det hele en anden

1 28/1-95 skrev Swane derfor til Stein: »Lad mig oprulle et billede for Dem. Jeg sætter at valget er faldet på Sk. R. og modtaget af ham. Han bliver da indviet af Dem og holder sin tiltrædelsesprædiken, som han indleder som altid med: Kom Sandheds Ånd etc. Derefter bekender han dåbspagten, og på et vink af de trofaste rejser de tusinder, som fylder kirken, sig; det er som havets brusen, denne forunderligt bevægende lyd, som ellers kun høres i en tæt fyldt kirke, når velsignelsen lyses; den fremkaldes nu ved noget til kirkelig brug på den måde indsneget, ved partiets Schiboleth. Så kommer prædikenen, og den mand der så at sige i hver søndagsprædiken hidtil har indflettet doktrinen om det lille ords livsskabende magt, vil ikke kunne undlade dette i sin tiltrædelsesprædiken som Sjællands biskop; han ville fra sit standpunkt ikke være ærlig, hvis han undlod det. Og det sker i Københavns Frue kirke! Dermed er kirkens signatur, som den var i Mynsters og Martensens tid, forvandlet«.

udgang«. Dagen efter fortalte Bardenfleth at intet var afgjort; Monrad formodede at Stein vaklede, men Bardenfleth erklærede at det var ham selv der vaklede. Derpå advarede Monrad påny mod Paulli og sagde at man i længden ikke ville fortryde at have taget Rørdam; bagefter irriterede det ham, at han ikke var faldet på at tilføje: heller ikke i evigheden! – og at han ikke havde manuduceret Bardenfleth i at tog man Stein ville det blive udlagt som tegn på regeringens politiske svaghed; det samme mente åbenbart baronesse Reedtz-Thott. Monrad skønnede dog også, at Rørdam havde formående kræfter imod sig og at Bardenfleth var for igået med Stein til at kunne retirere, så meget mere som Stein blev stærkt animeret af Paulli og A. S. Poulsen til at sige ja. Da alt endnu var uafgjort samledes det grundtvigske konvent i København og overvejede hvad der kunne gøres. Man enedes om at Monrad skulle gå til sin nabo, den ivrige missionspræst Chr. Sørensen (Garnisons), der endnu dengang i høj grad var persona grata hos kronprinsessen; man vidste jo at Indre Mission hadede Stein og utvivlsomt var villig til at acceptere Rørdam for at undgå ham. Sørensen var kryptisk, mente nok at der burde gøres noget, men først når der kom et tegn »fra oven« – hvormed han dog ikke mente himmelen, men kronprinsepalæet eller måske ministeriet.

Der gik ca. 14 dage, så kom F. W. Steintal – som var sekretær i Københavns Indre Mission og i denne sammenhæng nærmest repræsenterede Københavns kirkesag – og foreslog Monrad en *adresse* af Sjællands præster for Rørdam. Det kunne ikke nytte at vente på »tegnet«; Sørensen var løbet med limstangen! Monrad satte sig i bevægelse, fik Sørensen med (men ellers ingen af Københavns sognepræster, undtagen J. C. Holck – på et senere tidspunkt), og »kuppet« lykkedes godt: af ca. 350 præster i stiftet skrev 247 under – man havde i første omgang kun regnet med 100 – og naturligvis mest stiftets grundtvigske og missionske præster, de første af partimæssige grunde, de sidste for at undgå Stein og binde Rørdam til en missionsvenlig kurs.¹

1 Marie Rørdam kan have ret i, at »gennem »Bethesda-møderne«... var min mand af kirkefolket udpeget som den der med tiden ville blive Sjællands biskop«, men ikke i at Vilh. Beck stod »i spidsen« for adressen; det er tvivlsomt om Rørdam som provst mere og mere blev »fører for præsterne i København« – sognepræsterne

15/2 havde Stein igen en samtale med Bardenfleth, men fastholdt sit *afslag* og kunne 17/2 berette til Viborg om sine oplevelser: Bardenfleth oplyste at kongen stadig ønskede at se Stein, men før han gik derhen måtte han vide at ministeren og hele regeringen nu bestemt foretrak Rørdam, og at den almindelige stemning blandt Sjællands præster lå på linie dermed. Det havde enkelte præster givet udtryk for, og adresser og deputationer var på vej; han læste for Stein den adresse som p.t. cirkulerede over hele stiftet og ville blive indsendt »i denne uge«; den var »sømmeligt« skrevet, ikke krænkende for nogen og nævnedes blot Rørdam som den alle bedst kunne samles om. Da Stein hørte indbydernes navne (Vilh. Beck, Johs. Clausen, Chr. Sørensen, J. H. Monrad, V. J. Hoff, H. Ussing, V. Esmann, V. Holm, B. Paludan-Müller, O. V. Glahn og F. W. Steinthal) var han klar over at den ville vinde bred tilslutning. Ganske vist erklærede Bardenfleth at tilbuddet stod ved magt dersom Stein måtte ønske embedet, men det ville være regeringen behageligere at indstille Rørdam der jo også havde den faktiske indflydelse. Hertil kunne Stein kun sige, at når hverken regering eller præster ønskede ham var der ikke mere at tale om. 16/2 var han hos kongen – der forgæves havde søgt at få Bardenfleth til at standse adressen. Stein blev venligt modtaget, og kongen der ikke kunne lide grundtvigianere beklagede meget, at Bardenfleth hældede så stærkt til den side; han bad Stein sige ja – det havde han jo lovet hvis der kom en ny opfordring; Stein svarede at situationen nu var en helt anden og at han ikke ville lade sig forcere igennem mod ministeriet og præstestanden: han ville ikke være »skyggebiskop... mens Rørdam holder tøjlerne«. Kongen udtalte sig venligt om Rørdams person, men »princippet var ham højlig imod«, selv om han godt så at »embede« og »indflydelse« helst måtte følges. Han ville dog tale med »den gode Bardenfleth en gang endnu«. Kronprinsen ville også helst have Stein, men var mere tilgængelig for hans argumenter og mente at han burde fastholde sit nej, og Stein så, at når

»stemte« jo kun i meget begrænset omfang på ham – og det er afgjort forkert at Stein »af helbredshensyn ikke turde modtage dette store stift«. – Da Stein hørte om adressen troede også han at den var lavet af Beck og rettet mod »de helliges fjende i Odense«; det rørte ham ikke, men selve adressen styrkede hans følelse af »ulyst og udygtighed til at overtage embedet« (11/2).

»den mand der måske om kort tid er konge nu også ønsker Rørdam«, så var han sandelig selv kommet i »en ensom position«. ¹

Da Steins anden samtale med Bardenfleth fandt sted var adressen altså kendt (naturligvis gennem Monrad) af ministeren, men endnu ikke kommet ind. To dage efter (17/2) samledes indbyderne »lønligt« hos Steinthal; man vidste om Steins besøg hos konge og kronprins, men ikke om hans definitive nej; følgelig blev Ussing (18/2 om morgenen) sendt til Bardenfleth for at sige at adressen med de 247 navne lå parat. Ministeren ilede omgående til kongen der blev gnaven og kaldte præsterne udisciplinerede (han er og bliver selv en ritmester, noterede Monrad i dagbogen), men Bardenfleth hævdede at Rørdam *nu* var den eneste mulighed – ingen andre kunne tænkes at ville tage embedet – men det hastede, for kom udnævnelsen ikke hurtigt så det ud som om adressen havde været afgørende – hvad den også var, i den forstand at den gjorde Bardenfleth det muligt at spænde Stein ud og sætte kongen skakmat – men når den ikke formelt var indgivet, kunne offentligheden tro, at kongen handlede af egen fri vilje!

18/2 tilkaldte Bardenfleth Rørdam, meddelte ham Steins afslag og spurgte om han ville modtage embedet; sagen skulle for i statsråd samme dag, og man frygtede at kongen – ophidset af Paulli og konsorter mod grundtvigianerne – ville befale Stein at acceptere. Frygten var ubegrundet, og 19/2 blev Rørdam kaldt til kongen der – efter hvad han samme dag lod kabinetssekretæren skrive til Stein – udviklede sit syn på Sjællands bispestol, tilbød ham embedet og omgående fik et ja. *Rørdam var histeglad*. Det var »som en drøm«, at han – der for 26 år siden forlod København som den der gang på

1 Fog var så rasende over adressen at han havde lyst at foreslå kongen Scharling »som rette løsning og naturlige svar« på præsteaktionen, så meget mere som han jo havde spået sandt: grundtvigianere og missionsfolk var gået op i en højere enhed (jfr. p. 158). Denne mening delte Stein, og Bardenfleth regnede han nok for en hæderlig, flittig og kristelig mand, men dog kun fuldmægtig i firmaet Tietgen, Fr. Nielsen, Monrad & Co. Han mente at Bardenfleth var lidt flov over valget af Rørdam og glad for at have adressen at skyde skylden på. Swane var naturligvis forbitret, men magtesløs; han gennemskuede Bardenfleths spil og græmmede sig over at »de to særretninger med deres i flere stykker ulutherske lærdomme« havde fået så stor magt i de 12 år siden Martensens død. Scharling ville være en passende straf for præsterne, men man kunne dog ikke gøre en fanatiker der altid forløb sig til Sjællands biskop.

gang havde fået at vide at der ikke var brug for ham – nu sad på denne plads. Tilmed havde han ikke selv rørt en finger for at blive biskop og sovet roligt hver nat mens krisen stod på – dog kun for sit eget vedkommende, thi for kirkens skyld kunne han nok være urolig når han hørte at der arbejdedes for den eller den, endog på at skabe stemning for Scharling ved hove. Han var klar over at man fra flere sider havde søgt at hindre hans valg, og mente ikke at Bardenfleth havde sat noget alvorligt ind på det; adressen var ham en stor »glæde og trøst«; vel kom den ikke til anvendelse fordi afgørelsen var faldet forinden, men den styrkede i høj grad frimodigheden; selvfølgelig var der også dem der ikke havde ønsket ham, men det var få og kun dem man kunne vente det af, og »alle de som vil gøre alvor af deres kristendom, selv om deres alvor ikke er af den art som jeg egentlig synes om, har set mig med glæde på den post«. Denne »adresse har været mig til meget stor glæde; den tillid som mine medtjenere i menigheden derved har vist mig har givet en stor frimodighed og et godt håb om at vor himmelske herre vil bruge mig i sin tjeneste i min nye gerning, og at jeg ved hans hjælp skal kunne udrette *noget* godt, trods de hindringer, som jeg ser der findes, og af hvilke sikkert nok flere vil vise sig«. Mynsters kirkepolitik – som har været kirkens fordærv – kan i alt fald ikke fortsættes. En helt ny kurs skal indledes. Men når Møller erklærede at de sidste fem Sjællands bisper havde været ringere og ringere og den sidste ringest, og opfordrede ham til at knytte til ved Balle, forstod Rørdam ikke rigtigt hvad der mentes! Der kom utallige lykønskninger, især fra præster som ikke havde skrevet under og nu frembar deres undskyldninger; det kender man nok: de er af samme slags som dem der takker rørt for ens dejlige prædiken, og så kommer frem med deres egentlige anliggende eller beder om et lån i en øjeblikkelig forlegenhed. Skulle han endelig nævne et enkelt menneske som var skyld i at han blev bisp måtte det være Stein: han var under stærk pression fra »højkirkelig« side, men stod fast, og de grunde han gav – og som Rørdam kendte fra Bardenfleth – forbød Rørdams blufærdighed ham at betro til Otto Møller; det »er virkelig stort at kunne optræde således«. Til held for en historisk opklaring af bispevalget undlod Stein altså ikke at betro dem til andre!

Ministeriet udfærdigede derefter *bestallingen* (22/2, men regnet fra 8/3 og fremsendt af Fog 28/2, idet jeg »nedbeder over Dem Guds rigeste velsignelse i et embede, hvori der er blevet mig selv så megen nåde til del«). Årslønnen fastsattes til 10.000 kr. plus 1700 kr. til kontorudgifter. Den nye biskop skulle finde sig i de ændringer der måtte blive foretaget i stiftets omfang – der var op til 1922 en stadig debat om deling af det store stift; Martensen havde bekæmpet, men Rørdam gik kraftigt ind for delingen. I indstillingen til kongen fremhævedes Rørdams store lærdom, »åbne og klare blik for de kirkelige rørelser i nutiden« og »besindige og kloge optræden over for disse«; derved har han erhvervet stor anseelse i præsteskabet og vil møde sympati fra alle sider; det sidste var Bardenfleths personlige tilføjelse til konceptet, og det samme gjaldt forvisningen om at Rørdam ville røgte »kaldet« med besindighed til folkekirkens »fredelige udvikling« og det kirkelige livs fremme. Han var (ganske vist) 63 år, men i fuld legemlig og åndelig kraft. Bardenfleth mindede om at han efter kongens ønske – og Fogs forslag – havde spurgt Stein, men han havde jo givet kongen sine grunde for at blive på Fyn og derfor regnede ministeren nu med allerhøjeste bifald til at indstille Rørdam. Han sagde ikke – men mente – det Monrad skrev i sit blad, at »ethvert andet valg ville have været en forbigåelse«. ¹

I begyndelsen af 1895 søgte den 90-årige biskop C. F. Balslev (der blev teologisk æresdoktor på sin katekisme!) afsked og døde kort efter. Også i *Ribe stift* var der lagt op til »bispevalg«, adresse etc. til fordel for missionsmanden V. C. Gøtzsche; men udviklingen gik for hurtigt: allerede 18/3 blev han udnævnt – det må opfattes som en tak til Indre Mission for støtten til Rørdam. Derefter skulle de to »vækkelsesbisper« *ordineres* (15/4). Ifølge Danske Lov ordi-

1 Det ærgrede Stein grusomt, da Beck i sit blad skrev at kongen havde bøjet sig for præsternes ønske og at de herefter måtte få »en væsentlig indflydelse« på bispevalgene; det skulle åbenbart ophøjes til »trossætning« at adressen havde været afgørende, »men (det) er fuldstændig vind«! I øvrigt var han nu glad for at have sagt nej; adressen viste hvor »rørdammiseret« stiftet var; det var rigtigt at »ansvar og indflydelse« nu lå samme sted, men gid blot ikke det »hosianna« der lød Rørdam i møde blev et »korsfæst«, når han af og til handlede mod sine vælgers ønske. Til Monrad sagde Bardenfleth efter indvielsen: »ja, adressen har hjulpet, men det var jo et vestestykke, thi var der kun kommet 150 underskrifter havde den skadet«. Monrad tog det – med rette – som et tegn på at den havde været udslaggivende.

neres Sjællands biskop af den nærmest boende (altså Fyns biskop); denne regel var forældet og ved tidligere lejligheder havde den pågældende selv valgt sin ordinator, men under de givne forhold var det lige til, at Rørdam henvendte sig til Stein som også straks sagde ja. Ved festgudstjenesten – hvor kongehuset og hele det officielle Danmark var til stede – intimerede Paulli og oplæste de nye bispers levnedsløb. Her fik grundtvigianerne det første chock, for Rørdam end ikke nævnede Grundtvig (jfr. Bilag I), men derimod Martensen (!) og Hermansen som sine lærere. Stein udfoldede (over Martensens yndlingstekst, 1. Kor. 15.58) sin bedste retorik (jfr. p. 97), med et åbent angreb på romerkirken og et mere fordækt på vækkelsesretningerne (»hvor det blandt præster og lægfolk syder og gærer med megen uro, hvor det vrimler med »syner« og »meninger« og »anskuelser« og »råd«, hvor alverden sidder på dommersædet og hvor ofte selv de ganske unge mener at have fundet den kostelige salve som alene kan læge alle folkekirkens brøst«). Nu gjaldt det at fastholde »de reformatoriske principper« – især da mod »partigængeriets urene ånd«.¹

Efter indvielsen besteg Rørdam prædikestolen for – i sit vanlige »luntetrav« – at prædike over dagens tekst. Alle informerede har holdt vejret: ville han som ellers altid indlede med »trosordet«? Spændingen udløstes hurtigt, til befrielse eller skuffelse, thi – som Stein dagen efter henrykt rapporterede til Viborg – »indvielsen forløb godt, uden mindste uheld eller dissonans. »Troen« bekendtes ikke, og Grundtvigs navn nævnedes end ikke i R.s »vita«. Han er moderat og elskværdig«!

Kirkens »signatur« var (jfr. biskop Swanes mareridt, p. 166) ikke ændret, men skyldtes det Rørdams moderation og elskværdighed? Svigtede han kulør da han på sin karrieres højde mod sædvane forbigik grundtvigianismens »schibolet«? Var det en renegat, der udelod Grundtvigs navn af sit vita og nøjedes med at nævne Martensen og Hermansen? Sådant har han i alt fald ikke følt det selv,

1 Beck gav et bidende og onskabsfuldt referat af indvielsen og Steins tale; og han fandt det »uhyggeligt« at se disse københavnske sognepræster som ikke skrev under på adressen deltage i handlingen, i stedet for at overlade håndspåleggelsen til dem der virkelig takkede Gud for Rørdam! Sthyr deltog som en slags med-ordinator, men skabte forvirring ved at forlægge sin bispekåbe.

og der er ingen grund til at drage hans subjektive hæderlighed i tvivl. Men det er da højst sandsynligt at han – den forskydning der havde fundet sted siden 1870'erne taget i betragtning – har ønsket at stryge alt det der i samtidens øjne endnu havde »partipræg« af sig og fremtræde som den *økumenisk samlende skikkelse*, en fuldgyldig repræsentant for hele kirken, en mand der nu stod over partierne. Det kan så overvejes om det også gælder Rørdam, hvad Morten Pontoppidan i et privatbrev skrev om hans ven og meningsfælle, Fr. Nielsen: »han er jo en rar mand der mener det godt . . . Han er desuden en af Grundtvigs disciple, ja, men han har været i Bethesda, og de der har det, har, som det synes, fået en surdej i sig, der efterhånden vil vise sig at have gennemsyret melet, også Grundtvig-melet«!

Monrad – vel den der bitrest savnede Grundtvigs navn og trosordet i Vor Frue kirke – fortæller i sin dagbog, at ved frokosten hos Paulli holdt biskop og stiftsprovst lovlig varme taler for hinanden; heller ikke Chr. Sørensen følte sig vel tilpas, og Gøtzsche forlod hurtigt selskabet for at spise sammen med Beck og Johs. Clausen. Senere på dagen gav Rørdam middag; han talte smukt for kongen, Gøtzsche for regeringen og Bardenfleth for bisperne. Paludan-Müller kyssede den nye bispinde på munden og priste Christian IX som Danmarks frelser, mens P. Krag udviklede at bisperne var kommet for at kaste vækkelsens ild på jorden; det nægtede Sthyr at være med til, men Gøtzsche takkede for de gode ord. Paulli var i det joviale hjørne og talte om bisp og stiftsprovst som mand og kone; H. F. Rørdam vovede sig for langt ud i det taktløse med en tale for Bardenfleth, og før Monrad og Chr. Sørensen lidt mismodige vandrede ad Østerbro til, slog Monrad endnu engang på glasset og udbragte en skål for bisperne – han gjorde det med et Grundtvig-citat, for at Grundtvigs navn dog ikke helt skulle være unævnt den dag Danmark fik sin første grundtvigske Sjællands biskop.

Det er i øvrigt karakteristisk at Otto Møller – der ikke rigtigt vidste hvad en bispevielse er, men mente at den dog vel måtte rumme en »velsignelse« – luftede det gamle ønske (som Grundtvig opgav i 1840'erne, men som hans disciple holdt fast ved og i 1854 havde irriteret Martensen med), at »det ville tiltale mig, om der var en svensk eller endnu hellere en engelsk biskop nærværende

...og tog del i handlingen«; drømmen om »successio apostolica« som økumenisk symbol var ikke død. Det gik Rørdam ikke nærmere ind på; *han* vidste heller ikke »hvad der sker ved ordinationen, særlig ved bispevielsen«, men »det havde jeg dog en dyb følelse af, eller et dybt indtryk af, da jeg knælede for altret, og de mange hænder hvilede på mit hovede, mens bønnen bades, at nu var jeg rettelig beskikket til denne tjeneste, og at derfor Guds velsignelse til den ikke skulle udeblive«.

Ved bispeskiftet udsendte både Fog og Rørdam hyrdebrev. Fogs var i hvad Fr. Nielsen engang kaldte Martensens »sølverstil«, og måske mest karakteristisk ved opfordringen til stiftets præster om ikke at plage deres nye biskop med unyttige spørgsmål. Rørdams afsnit om forgængeren var unægtelig tørt – han havde bedt P. Madsen (der nu mere og mere blev hans fortrolige) se på om det, skønt det faldt noget fattigt ud, dog ikke kunne forsvares. I øvrigt talte han om folkekirke og menighed, om samarbejde mellem kristne, trods forskellig føle- og tænke måde; også nu var perspektivet apokalyptisk – men så langt det var muligt måtte man »arbejde for Herrens menighed i vort folk«, og dermed tillige for at folkekirken »kan blive et godt herberg« for den.

»Bispevalget« 1895 er en *betydningsfuld begivenhed*, og det her fremlagte kildemateriale spejler klart brudfladerne i den daværende danske kirkelighed. Rørdams (og Götzsches) udnævnelse var et afgjort brud med den traditionelle linie, et synligt tegn på den magtstilling vækkelsesbevægelserne havde nået i deres kamp for at erobre kirken »indefra«, og udtryk for et samvirke mellem retninger der på mange måder havde »ånd« om end ikke »meninger« eller »metoder« fælles. Og endelig var »valget« et væsentligt skridt henimod kirkens demokratisering, et demonstrativt og vellykket forsøg på at gennemtvinge foreløbig præsteskabets medbestemmelseret; det 20. århundredes menighedsrådslove førte denne udvikling til ende.

VI
Epilog

Til sin død (25/9-1909) var Rørdam Sjællands biskop; nogen ny kurs betød disse år dog ikke, og i det hele svarede bispetiden vel hverken til hans egne forventninger eller til deres som havde båret ham frem til stillingen. Med iver tog han fat på embedets mange opgaver i det store stift – som det aldrig lykkedes ham at få delt – og selvsagt gjorde han udmærket fyldest, men fik ikke store ting ført igennem. Straks ved hans indtræden i bispekollegiet blussede den kirkepolitiske debat påny op, men trods omstændelige diskussioner kom kirkerådet ingen vegne på det felt; mere held havde han – i intimt samarbejde med Fr. Nielsen – til at gennemføre en række liturgiske reformer; det er for en væsentlig del hans fortjeneste at 2. tekstrække blev revideret, og at der autoriseredes nye ritualer for brudevielse, bispe-, præste- og kirkevielse og provsteindsættelse; hans arbejde for Salmebog for Kirke og Hjem er allerede nævnt. Derimod lykkedes det ham aldrig at få sin egen oversættelse af NT autoriseret. Heller ikke vandt han sine konservative bispekollegers tillid; de vågede med argusøjne over hans mindste skridt og slog ned på selv de svageste antydninger af »partiånd«, og mistilliden var absolut gensidig.

Med Venstres magtovertagelse 1901 kom der nye tider: kirkerådet ophævedes omgående og samtidig satte J. C. Christensen med det lovkompleks der delvis gennemførtes 1903 en livlig kirkepolitisk debat i gang. Forgæves opsøgte Rørdam den nye kultusminister for at få ham til at udsætte lovkomplekset til det havde været kompetent kirkelig behandling underkastet, men først 1904 nedsattes det af landstinget (som også Rørdam støttede sit håb på) krævede udvalg der på grundlag især af menighedsrådsloven skulle arbejde for repræsentativ kirkeforfatning og indre kirkeligt selvstyre. Rørdam blev selvsagt formand og stred gennem tre år for at skabe en for-

fatning der værnede kirken mod demokratiets flertalsregimente og den nu frembrydende liberale teologi. Da han omsider (1907) kunne oversende udvalgets flertalsforslag til regering og rigsdag måtte han til sin sorg erfare, at det ikke blev taget alvorligt og aldrig behandlet. I udvalget repræsenterede han sammen med Fr. Nielsen det yderste grundtvigske højre, i dyb modsætning til venstrefløjen og det brede midterparti, ledet af Morten Larsen, og selv om vel få var så kritiske som Brücker (jeg »har vidst fra den stund, da S. Rørdam blev Sjællands biskop, folkekirkens ypperstepræst, at nu ville den kirkelige frihed få trange kår«) var ikke blot hans popularitet, men hans indflydelse jævnt dalende i grundtvigske kredse.

Også med Indre Mission blev der vanskeligheder; det krænkede Beck dybt at Rørdam på Bethesda-mødet 1896 gik imod bibelfundamentalismen, og 1900 brød den store helvedesstrid løs, da præsten på Harboøre, Anton Jensen, konsekvent forkyndte apokatastasis og forkastede al tale om evig pine; Rørdam og fem andre bisper hævdede, at disse lærepunkter ikke var »fundamentale«, men da Anton Jensen trods advarsler fortsatte sit opgør med helvedslæren gik Rørdam ind for kravet om hans afsættelse, både som kætter og som den der var ulydig mod sine foresatte. Det gavnede ikke hans position i grundtvigske eller liberale kredse, og da han 1901 skrev en bog om det brandfarlige emne og ikke ville opgive enhver mulighed for omvendelse efter døden blev Beck yderst forarget over hans »moralske sløjhed«. Til gengæld var Rørdam højst forbitret over Becks skandaløse måde at føre kampagnen på og stræbte energisk at lægge »en forsvarlig kapsun på hans løse mund og pen«.

Den stærke udvikling af Københavns kirkesag (og de talrige kirker han kom til at indvie) var uden tvivl Rørdam til megen glæde, men han var langt mere topfigur end leder, og førerskabet lå i virkeligheden hos »ildånderne« (p. 144 ff) og især hos »lynildsmanden« (H. Westergaard). Rørdams venner og modstandere klagede tit over at han lod sig køre med og ingen reel indflydelse havde, og med Københavns to provster kom han over denne sag i en – dog kortvarig – konflikt hvor han næppe kan frikendes for at have optrådt vel »biskoppeligt«. Selv sørgede han i øvrigt altid over at det var næsten umuligt at skaffe andre end krasse missionspræster til de ny kirker.

Utilfredsheden med Rørdams manglende fasthed kom også jævnlig til orde når det gjaldt hans forhold til regeringen; Fr. Nielsen jamrede idelig over at han nægtede at spille kongen ud imod »degneregimentet« (d.v.s. J. C. Christensen), og var som så mange andre bitter fordi han – imod sit tidligere standpunkt, p. 78 – opgav det frie valg mellem kirkelig og borgerlig vielse og nu støttede venstre regeringens forslag om obligatorisk borgerlig ægteskabsindgåelse – i håb om derved at fri kirken for »forargelige« vielser.

Dertil kom at den teologiske udvikling radikaliseredes efter århundredskiftet. Ikke blot blev bibelkritikken stærkere og kom – som Rørdam havde frygtet – også til at omfatte NT, men den ældre erfaringsteologi – hvis fornemste repræsentant var P. Madsen som Rørdam lå på linie med – afløstes af en kritisk vurderingsteologi. Den første var kirkeligt loyal, og selv om den begrundede kristendommens sandhed på personlig religiøs oplevelse og psykologisk »trang« fandt den ingen modsætning mellem erfaringen og den traditionelle lære – tværtimod: de bekræftede hinanden – mens den anden (som for alvor slog igennem med F. C. Krarups Religionsfilosofi 1905) vel byggede på samme religiøse oplevelsesprincip men i praksis ofte kom til det resultat, at erfaring og kirkelære var i indbyrdes konflikt, og at dogmatikkens objektive »garantier« derfor måtte underordnes de subjektivt-religiøse »værdier« og dermed den konsekvente dyrkelse af den religiøse personlighed som åbenbaringsinstrument; »menighedsbevidstheden« veg helt for »subjektivismen«. Det er typisk at den unge Nathan Söderblom – der hørte Rørdam prædike (om »badet og bordet«!) ved studentermødet i Sorø 1903 – fandt manden yderst sympatisk, men hans forkyndelse håbløst forældet, og til F. C. Krarup – der stod ham personligt nær – sagde Rørdam omkring 1905, at »han var glad ved at være så gammel, at han ikke behøvede at sætte sig ind i den nyere erkendelseslære«. Men den voldte ham bekymring, ikke mindst fordi hans yngste søn, Torkild, som skulle have været den der stod den nye bølge imod, selv hurtigt kom til at ride frem på den. Den såkaldte Arboe-Rasmussen-sag oplevede Rørdam kun i første fase, men han fik gennem en principiel ytring i det kirkelige udvalg (1906) i høj grad medansvar for højesterets frifindelsesdom af 1916: han ville skelne skarpt mellem en præsts privatmeninger – fremsat f.eks. i

videnskabelige arbejder og kirkestyrelsen ganske uvedkommende – og så hans offentlige forkyndelse og sakramentforvaltning. Motivet var klart nok at sikre både videnskabens frihed og den kirkelige læres (og måske endda særligt: liturgis) urokkelighed, men i en tid der anså den religiøse personlighed for det fornemste teologiske subjekt (og objekt!) måtte både vækkelsens og den liberale teologis mænd i en sådan udtalelse se hvad Morten Larsen kaldte »tvetungethed«, eller med et moderne udtryk: personlighedsspaltning. Endnu i sine sidste år tog Rørdam stadig, privat som offentligt, til genmæle mod »subjektivismen«, men han havde ikke tidens øre på samme måde som før, og med betydelig ret tegnede F. C. Krarup dette billede af ham og hans efterfølger på Sjællands bispestol: »de to betydelige mænd som fremfor nogen havde haft menighedens tillid, *Rørdam og Madsen*, var gået bort. Der blev tomhed efter dem. På Sjællands bispestol repræsenterede de en særegen type. Det var bondefromheden i dens reneste skikkelse. Den hjemlig-folkelige religiøsitet, særlig som den på landet var bevaret i troskab mod den fædrene overlevering, fandt her udtryk. De stod for slægten som garanter for den gamle teologi. De garanterede dens ægthed ved deres liv. For dem var de gamle teologiske formler en sandhedsåbenbaring. Hvad der for andre kun var tankeprodukter, var for dem en virkelighed som de forholdt sig til i den dybeste ærbødighed. De troede på læren og beviste deres tro ved den rørende kærlighed til de gamle teologiske læremestre fra det syttende århundrede. De mente sig i fuld overensstemmelse med dem, og de var det også, for så vidt man kan være det i det nittende og tyvende århundrede. De nye tanker var dem fremmede og inderlig imod. Men som de var, så vi op til dem. Det følte ikke som en befrielse at de gik bort, men som et tab. Og der var ingen til at tage styret efter dem, med deres myndighed og i deres ånd«.

Da Rørdam blev biskop stod han endnu i sin fulde kraft, men var dog med sine 63 år nok for gammel til en så krævende stilling; de første år mærkedes det ikke, men efter at han 1902 var fyldt 70 kom der sygdoms- og træthedsperioder; han ældedes nu hurtigt, og deri ligger vel en del af forklaringen på svigtende initiativ og fasthed. Han bevarede fuldt ud sin personlige position – det fremgår også af eftermælet ved hans død – embedets administrative og re-

præsenterative sider blev altid bestridt med samvittighedsfuld omhu, men både teologisk og kirkepolitisk var han i sine senere år væsentligt ude af kontakt med tiden, langt mere en tilbageholdende magt end en fremfarende kraft. Bispeårene føjer intet afgørende nyt træk til billedet af den mand der her fortrinsvis er skildret som Holmens provst. De betegner den i enhver henseende rimelige kulmination på og afslutning af en højt begavet, lærd og vederhæftig mands kirkelige karriere – men ingen fornyelse. Til det nybrud der på mange måder skete i bispeårene var han mere tilskuer end inspirator, bundet som han på alle områder var af sin »kærlighed til det overleverede«.

Bilag

BILAG I

Thomas Skat Rørdam er født 1832. – Hans Fader, Dr. theol. Hans Christian Rørdam, den Gang Præst i Laastrup, Viborg Stift, saavelsom hans Moder, var af gammel Præsteslægt. – Efter et trygt og lykkeligt Barndomsliv i et kristeligt Hjem, hvor de troende fra en vid Kreds i Omegnen var hyppige Gæster, og hvor han tidlig fik Øjet opladt for Kristenlivets Velsignelse, blev han i 1848 Student fra Fredericia Skole. Han valgte uden Betænkning at studere Theologi, fra først af dog nærmest som et Middel til at gaa videre i det hebræiske og de øvrige semitiske Sprog; men efterhaanden optog det egentlige theologiske Studium, særlig Skriftfortolkningen og den ældste Kirkes Historie, samt Dogmatiken, hans Interesse og bedste Kraft. – Det var navnlig Professor Martensens Forelæsninger, som vakte hans Interesse for Dogmatiken; men den Universitetslærer, som han skylder mest Tak, er Professor Chr. Hermansen, hvis oprigtig fromme Tro og samvittighedsfulde Grundighed fik en stor Betydning for hans Udvikling. –

Efter at være bleven theologisk Kandidat i 1855, tilbragte han 14 Aar i Kjøbenhavn som theologisk Manuduktør, dog med Afbrydelse af 1½ Aar, i hvilke han var Forstander for den nyoprettede Missionsskole. – Iøvrigt fortsatte han efter Evne sine Studier, især de theologiske, og modtog dertil ikke ringe Støtte fra Universitetet, dels som Reisestipendier, dels ved det Smithske Stipendium, som han nød i 7 Aar. – Hans Hu stod nærmest til at blive Universitetslærer; dog var Tanken om at blive Præst, ligesom hans Forfædre, ingenlunde fremmed for ham, hvorfor han ogsaa hyppig prædikede, især paa Landet, naar han gjæstede sit fædrene Hjem, men i de senere Aar ogsaa jævnlig i Kjøbenhavn. –

I 1869 blev han kaldet til Sognepræst for Sønderup og Nordrup i Sjællands Stift, derfra i 1873 til Rønnebæk og Olstrup i samme Stift; i 1880 til Helligaands-kirken i Kjøbenhavn, og i 1886 til Sognepræst for Bremerholms Kirke og Provst for Holmens Provsti. –

Han ægtede i 1858 en Datter af Digteren Professor Carsten Hauch, Marie Hauch, som indtil denne Dag har været ham en trofast Hustru og Medhjælp baade i trange og gode Tider. –

Endnu skal nævnes, at han i 1859 disputerede for den filosofiske Doktorgrad, og at det theologiske Fakultet i 1894 viste ham den Ære at konferere

ham den theologiske Doktorgrad, samt at han i 16 Aar, fra 1871–1887, har været fast Censor ved den theologiske Embedseksamen. –

Naar han nu, efter at være kaldet til Sjællands Biskop, ser tilbage paa sit henrundne Liv, saa sker det med ydmyg Tak til Gud for al den store Naade og Velsignelse, som er bleven ham til Del, ikke mindst i de henved 26 Aar, i hvilke han har været en Ordets Tjener i den danske Menighed, og med Tak for al den Tillid og Kjærlighed, som Gud har ladet ham møde hos de Mennesker, blandt hvem han har været kaldet til at arbeide; og naar han nu skal overtage den store Tjeneste, som før ham har været røgtet af saa mange af den danske Kirkes ypperste Mænd, da gjør han det med den dybe Følelse af, hvor lidet hans egne Kræfter strække til, for at en saadan Tjeneste skal blive fyldestgørende overtaget, især i de svære Tider, som vi alt ere stedte i, og som kunne ventes endnu sværere. – Men han gør det paa den anden Side med et frimodigt Haab om, at den trofaste Herre, som hidindtil har hjulpet ham langt over Forventning og Fortjeneste, ogsaa vil hjælpe herefter og styrke ham med sin Hellig-Aand, Kraftens, Kjærlighedens og Sindighedens Aand, til at være en tro Tjener, Jesu Christi Frelsernavn til Ære og hans Menighed til Gavn. –

Egenhændigt vita ved bispevielsen (15/4–95).
Københavns stifts bispearkiv.

BILAG II

Kjøbenhavn, d. 24. Marts 1891.

Curatelet for De forenede Kirkeskoler

Høiærværdige Hr. Provst, Dr. ph. Rørdam, R.DM.

Efterat Skoleinspecteur Rasmussen har forelagt mig Deres ærede Skrivelse, hvori femten Kirkeskole-Elevs utilbørlige Opførsel i Holmens Kirke paa-
tales, tillader jeg mig at forespørge, om De maatte ønske noget videre fore-
taget i denne Sag udover, hvad der allerede er sket fra Inspecteurs Side.
Han opgiver at have givet Eleverne en alvorlig Irettesættelse, og at der ved
Maanedens Slutning vil blive trukket fra i deres Opførselscharacter. End-
videre har han ved en Samtale med Syngelæreren foranlediget, at denne
personlig vil indfinde sig hos Deres Høiærværdighed for at give en nær-
mere Forklaring.

Curatelet, som meget beklager det Forefaldne, er selvfølgelig rede til
ogsaa at tage sig af Sagen saavel overfor Børnene som overfor Læreren.
Nødvendigt vil dette vistnok ikke være, da Inspecturen tør antages at
have tilstrækkelige Betingelser for at hævde Disciplinen i Skolen paa rette
Maade. Men da Sagen er af saa graverende Natur, vilde det være os
kjærkomment at have en bestemt Udtalelse fra Deres Høiærværdighed om,
hvorvidt De mener, at man kan lade det bero ved det allerede Foretagne.

P. C. V.
ærbødigst
A. S. Poulsen
St. Kongensgade 25.

Til Kuratelet for de forenede Kirkeskoler!

Kuratelet har i behagelig Skrivelse af Gaars Dato ønsket en bestemt Udtalelse fra mig om, hvorvidt jeg mener, at man bør lade det bero ved det, som allerede er foretaget i Anledning af den Forstyrrelse, som en Del

Elever i Kirkeskolens Drengesektion have gjort ved en Sangøvelse i Holmens Kirke.

Ihvorvel det forekommer mig, at det ved Afgjørelsen af denne Sag aldeles ikke kommer an paa min Mening, men alene paa Kuratelet og dets Opfattelse af sin Stilling overfor Kirkeskolen og de til dets Varetægt betroede Børn i samme, skal jeg dog ikke tilbageholde den Udtalelse, at det vilde være stor Uret, om Skylden blev lagt paa de paagældende Drenges, hvilke jeg anser for væsentlig uskyldige. Deres Opførsel i Kirken var ganske vist usømmelig og i høj Grad forstyrrende; men ligesom enhver, der kjender til Børn, vil skønne, at en saadan samlet Drengesektion aldrig af egen Drift vilde finde paa at gaa hen for at gjøre Ustyr i en Kirke eller at synge andre Melodier end dem, der spilles fra Orgelet, end sige at overskraale disse Melodier –, saaledes var det ogsaa af deres Opførsel kende- ligt baade for de øvrige tilstedeværende og især for Kirkebetjenten, at de følte sig sikrede derved, at de røgtede et dem overdraget Hverv, som de altsaa kunde udføre paa en højeres Ansvar. – Hvis dette Ansvar var, fremgik baade af mit og Inspektør Rasmussens Forhør over Drengene: det var Kantor og Sanginspektør Sannes.

Det er altsaa ham som er Ophavsmand til Forstyrrelsen og bærer Skylden derfor. Men Kuratelet vil sikkerlig, uden Vejledning fra min Side, have grundet Mening om, hvorledes det har at forholde sig overfor en Lærer, som saa grovelig misbruger sin Stilling til at forlede de til hans Vejledning betroede Børn til at gjøre Skandale i en Kirke. En saadan Færd, som næppe har haft noget Sidestykke uden maaske i enkelte Landsbykirker, hvor to konkurrerende Kirkesangere have søgt at overskrige hinanden, er ikke alene af moralsk graverende Natur, men utvivlsomt ogsaa strafbar efter de gældende borgerlige Love.

København, 25. Marts 1891.
Ærbødigst
Skat Rørdam.

E.S.

Efter at jeg havde endt ovenstaaende Skrivelse kom Hr. Sanne til mig, og jeg har haft en længere Samtale med ham, i hvilken han vel indrømmede, at han til to af Drengene i Skolen, som boede i Holmens Sogn, havde sagt, at de maatte gaa hen til Sangøvelserne i Kirken og dér skulde synge, som de vare vant til, men vedholdende nægtede, at han havde sagt det til flere. – Denne Forklaring synes mig højst usandsynlig, idet jeg som ovenfor anført anser det for psykologisk umuligt, at 15 tolvaars Drenges uden ydre Tilskyndelse og bestemt Instruction skulde ville i deres Fritid søge hen i en (maaske fjærnt liggende) Kirke for at forstyrre, hvad dér foregaar.

Jeg kan herefter ikke andet end opfordre Kuratelet til i Skolens Interesse

at lade Sagen alvorligt undersøge, og jeg imødeser nærmere Underretning om Resultatet af denne Undersøgelse. Men jeg maa udtrykkelig tilføje, at det ingenlunde er mit Ønske at gøre Hr. Sanne nogen Fortræd, men kun at faa Sagen saaledes opklaret, at Gentagelser forebygges.

d.u.s.
Ærb.
Rørdam.

Curatelet for De forenede Kirkeskoler.

Kjøbenhavn, d. 13. Mai 1891.

I Gjensvar paa Deres Høiærværdigheds Forespørgsel af Gaars Dato har jeg den Ære at meddele følgende:

Først igaar har Curatelet været samlet, efterat der tidligere har været anstillet saa indgaaende Undersøgelse som muligt baade overfor Drengene og overfor Sanginspecteur Sanne. Vi ere komne til den Overbevisning, at Sidstnævnte kun indirecte og imod sin Villie har været Aarsag til det beklagelige Optrin i Holmens Kirke.

Sin Undervisning i tredie Drengeklasse begynder han altid med at give Forklaring om Taktens og Rythmens Væsen og Natur. Herved førtes han ogsaa til at omtale Uenigheden om den rythmiske Kirkesang, hvilket fra Drengenes Side foranledigede Spørgsmaal om de i Holmens Kirke stedfindende Sangøvelser, om disses Formaal og Adgangen til samme. Spørgsmaalet om Adgang har han besvaret saaledes, at det ikke var Drengene forment at gaa derhen, med Tilføielse, at de i saa Fald kunde sige ham, om de kunde høre Forskjellen mellem rythmiske Coraler og de nu brugelige. Han erindrer ogsaa, at en Dreng spurgte, om han maatte synge efter Sædvane, hvortil svaredes Ja. Han formener, det er dette Svar, som har givet Anledning til det Forefaldne, men fastholder paa det Bestemteste, at han ingensinde har tænkt paa at fremkalde nogen Demonstration, lige saa lidt som dette har været i Drengenes Tanke. Naar Drengene have opfattet Hr. Sannes Svar paa hint Spørgsmaal som en Art Opfordring, beklager han dette som en Misforstaaelse, og Curatelets Medlemmer have alle været enige i, at der Intet foreligger, som berettiger os til at afvise denne Forklaring.

Det er blevet sagt Hr. Sanne af mig paa Curatelet Vegne, at der paa Spørgsmaalet, om en Dreng maa synge anderledes i en Kirke, end der bliver spillet fra Orgelet, bør svares ikke Ja, men Nei. Endvidere er det tilkjendegivet ham, at det var upassende, at han skrev i Bladet »Kjøbenhavn« om denne Sag. Da han derimod spurgte, om han ikke helst skulde trække

sig tilbage fra sin Stilling ved Kirkestolen, blev der svaret, at Ingen ønskede ham fjernet derfra, og at man fra Skolens Side nødig vilde give Afkald paa hans dygtige Undervisning.

Ved Curatelets Møde igaar resumeredes det Forefaldne, og man var enig om ikke ved eget Initiativ at ville foretage videre i denne Sag, efterat ogsaa Drengene ved en læmpelig Nedsættelse i deres Opførselscharacter ere blevne mindede om, at Gjentagelse af saadanne Optrin ikke vil blive taalt.

P. C. V.
Ærbødigst
A. S. Poulsen.

Højærværdige
Hr. Provst Dr. phil. Skat Rørdam, R.DM.

Direktionen for Borger- og Almueskolevæsenet i Kjøbenhavn,

Den 28de Maj 1891

I en til Direktionen under 19de dennes indkommen Skrivelse har Deres Højærværdighed meddelt, at der, under en i Holmens Kirke i Deres Nær-værelse under Ledelse af Kirkens Kantor og Organist den 23de Marts d.A. afholdt Øvelse i Psalmesang, af 15 Dreng fra de forenede Kirkeskoler er blevet udvist et forstyrrende Forhold, og har derhos, da De ikke finder Dem tilfredsstillet ved, hvad der af Kirkeskolernes Kuratel er foretaget i Sagen, anmodet Direktionen om at foranledige samme saaledes undersøgt, at dens rette Sammenhæng kan blive opklaret.

Efter i den Anledning at have undersøgt det af Kuratelet til Sagens Belysning tilvejebragte Materiale, som Direktionen i det hele finder saa ud-tømmende, at den ikke ser sig i Stand til at fremskaffe yderligere Oplysninger, skal Direktionen meddele, at den under Dags Dato har tilskrevet Kuratelet med Anmodning om at bringe til Kantor Sannes Kundskab, at ogsaa Direktionen misbilliger, at han ikke har tilkjendegivet Drengene, at de, naar de vilde overvære Sangøvelserne i Holmens Kirke, da ubetinget burde følge den ved disse indførte Orden, men at Direktionen i øvrigt efter den af Kuratelet trufne Afgørelse ikke nu finder Anledning til at optage Sagen til yderligere Behandling.

Benzon. H. N. Hansen. C. Rothe.

Til
Hr. Provst, Dr. Theol. Skat Rørdam, R. af Dbg. og Dbmd.

Holmens kirkes arkiv.

Litteratur

I. Utrykte kilder.

Kultusministeriets arkiv (RA), Sjællands bispearkiv (LA), Holmens kirkes arkiv (Holmens kirke), Det teologiske fakultets arkiv (RA). Biskop Peder Madsens arkiv (KB), Biskop J. Swanes arkiv (RA), J. H. Monrads arkiv (privateje). I KB findes breve fra Rørdam bl.a. til: Fr. Barfod, P. W. Becker, Chr. Bruun, J. A. Bølling, H. Dahl, Fr. Hammerich, H. F. Helms, Edv. Holm, Chr. Kalkar, P. C. Kierkegaard, E. Kolthoff, N. Lindberg, P. Madsen, J. H. Monrad, Fr. Nielsen, C. Ploug, Chr. Richardt, C. Rosenberg, Rud. Schmidt, L. Schrøder, J. L. Ussing, J. Vahl. Desuden breve til Rørdam fra Johs. Clausen, S. Nielsen og L. Schrøder, og fra Marie Rørdam til Marie Hall. I RA findes breve fra Rørdam bl.a. til: Johs. Forchhammer, Chr. Hermansen, P. J. Mouritsen, J. N. Marstrand, A. F. Asmussen, Harald Holm, Lars Dinesen, S. Høgsbro, P. E. Lind, D. G. Monrad, Viggo Monrad, J. Nørregaard, M. H. Rosenørn, O. S. Spleis, J. Swane og R. Volf.

Originalmanuskriptet til den delvis trykte brevveksling mellem Rørdam og Otto Møller findes også i RA; den rummer særlige problemer, ikke blot på grund af de store udeladelser, men især fordi klipningen er foretaget så ubehændigt at den trykte tekst tit kun svarer dårligt til den originale, f.eks. henfører relativpronominer og begrundelsesprikler undertiden til forskellige sætninger i original og i den trykte udgave, personers anskuelser eller handlinger er tillagt andre personer, og ikke så få steder er teksten – formentlig af hensyn til folk som endnu levede på udgivelsestidspunktet – direkte skrevet om. Det er simpelthen umuligt at anvende den trykte udgave uden intimt kendskab til originalen.

II. Trykte kilder.

Rørdams *egne skrifter* kan opledes i Dansk Bogfortegnelse. *Biografier* foreligger i Dansk biografisk Leksikon, 1. udgave XIV, 535ff. (1900), skrevet af Fr. Nielsen, og i 2. udgave XX, 446ff. (1941), skrevet af Sv. A. Becker. En vigtig kilde er Marie Rørdam: *Tilbageblik paa et langt Liv* (1911), en sympatisk og – så langt den går – i det store og hele pålidelig, omend i enkeltheder ukorrekt, levnedsskildring, til dels bygget på breve og andre samtidige kilder. Et værdifuldt personligt erindringsbillede giver Herdis Clausen: *Minder fra Biskop Skat Rørdams og fru Marie f. Hauchs*

Hjem (Minder fra gamle grundtvigske Hjem, ved H. P. B. Barfod, III (1923), 114ff.). J. Nissens afsnit om Rørdam (Ti Levnedsløb, (1919), 238ff.) bygger hovedsagelig på Marie Rørdam, brevvekslingen med Otto Møller og enkelte personlige erindringer fra forfatterens studietid. Til ungdomshistorien ydes enkelte bidrag i K. Rørdam: Brevveksling og Dagbogsop-tegnelser fra 1848–50 vedrørende Holger Fr. Rørdam, 1914.

Følgende *tidsskrifter* kommer især i betragtning: Dansk Kirketidende, Fra Bethesda, Højskolebladet, Indre Missions Tidende, Jyske Samlinger, Kirkebladet, Kirkehistoriske Samlinger, Theologisk Tidsskrift.

Brevvekslinger: H. F. Rørdam: Peter Rørdam. Blade af hans Levneds-bog og Brevveksling I-III, 1891 ff. Axel Beck: Venskab og Samvirke. Brev-veksling mellem Vilh. Beck og Johannes Clausen, 1936. H. Skat Rørdam: Otto Møller og Skat Rørdam. En Brevveksling I-II, 1915f. Bjørn Kornerup: Biskop H. Martensens Breve til L. Gude I-III, 1955ff. P. G. Lindhardt og J. Swane: To Højkirkemænd. Brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane, 1958.

Memoirer: V. Brücker: Mit livs vej I-II, 1925 f. H. N. Clausen: Optegnel-ser om mit Levneds og min Tids Historie, 1877. Sophus Høgsbro: Mit forhold til Grundtvig, Tscherning og Monrad, 1902. F. C. Krarup: Fra Ro-mantisme til Realisme. Oplevelser og Tanker, 1930. N. J. J. Lund: Mine Minder nedskrevne for Slægt og Venner, 1923. H. Scharling: Livsminder, 1919. J. Steen: Et Liv under Guds Naade I-II, 1931. H. Ussing: Min Livs-gering som jeg har forstaaet den I-II, 1939f. R. Volf: En gammel Præsts Livserindringer, 1926.

Anden litteratur: Talerne på de grundtvigske vennemøder foreligger trykt i løbende publikationer efter de enkelte møder, og talerne på Bethesda-møderne er tilsvarende udgivet. Akademiske efterretninger (bl.a. Rørdams to doktorvitæ) er tilgængelige i Københavns Universitets Aar-bog og i Københavns Universitets Festskrift i Anledning af Kronprin-separrets Sølvbryllup (1894). Desuden kan – uden krav på fuldstændig-hed – henvises til: K. Hee Andersen: Olfert Ricard, 1959. J. P. Bang: Gyllingpræsten Otto Møller, 1931. Knud Banning: Degnekristne, 1958; Forsamlinger og Mormoner, 1960. L. Bobé: Bremerholms Kirke og Holmens Menighed gennem tre Aarhundreder, 1920. Stig Bredstrup: J. H. Monrad, 1927. N. Bundgaard: Dr. Christian Kalkars Betydning for dansk Kirkeliv og Missionsvirksomhed, 1951; Det danske Missionselskabs Historie I, 1935. Kaj Bågø: Magister Jacob Christian Lindberg, 1958. H. Fenger: Den unge Brandes, 1957. P. Hamburger: Thomas Laub, 1942. P. Helweg-Larsen: »Kirkens Venner«s Korrespondance, 1955; H. O. Lange. En Mindebog, 1955. Marius Kristensen: Københavns Valgmenighed af 1890, 1940. L. Koch: Fra Grundtvigianismens og den Indre Missions Tidsalder, 1898. Bjørn Kornerup i: Helligaandskirken i København, 1949. P. G. Lindhardt: Mor-ten Pontoppidan I-II, 1950ff.; Fem Aalborg-Bisper, 1954; Den danske Kir-

kes Historie VII (1849–1901), 1958. L. Nyegaard: Vilhelm Birkedal III, 1911f. Anders Nørgaard: Grundtvigianisme II, 1936. N. M. Plum: Københavns Præstekonvent 1843–1943, 1943. Fr. Torm: Biskop Peder Madsen, 1926. A. Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse, 1958; Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. århundrede VI-VII, 1962ff.

Personregister

- Afrem, syrer, 107.
Alexander III, 96, 166.
Appel, C. 56.
- Balle, N. E. 124, 170.
Balslev, C. F. 171.
Bardenfleth, V. 133, 164ff., 173.
Barfod, Fr. 49.
Barfod, H. P. 132f.
Barnekow, Chr. 70.
Bastholm, Chr. 21.
Beck, Vilh. 30, 65f., 83, 85, 87f., 112,
126, 135ff., 140, 142, 146, 164f.,
167f., 171ff., 178.
Berg, C. 83.
Birkedal, V. 25, 46, 55ff., 61, 63f.,
65f., 73, 88, 97, 129f.
Bjørnson, Bj. 58, 62ff., 65, 89f.
Bloch, C. 109.
Blædel, N. G. 19, 21f., 49, 51f.
Bojesen, E. 109.
Bornemann, J. A. 21, 27.
Brammer, G. P. 34f., 42, 48.
Brandes, Edv. 75, 82, 89.
Brandes, Georg. 59ff., 89, 150.
Brandt, C. J. 42, 48, 53, 73, 88f., 114,
118, 129, 131, 133.
Brochmand, J. 45.
Brorson, H. A. 113f., 116, 119.
Brücker, V. 58, 82, 89f., 130f., 178.
Bugge, F. W. 158f.
- Buhl, Fr. 49, 111f., 116, 118, 156.
Busck, J. 81.
Børresen, H. P. 141.
Bågø, C. 23, 57, 83.
- Carl, prins, 95.
Caroline Amalie, 50.
Casse, A. L. 17.
Casse, Severine f. Engelbreth, 17.
Christensen, J. C. 177, 179.
Christian IX, 24, 26, 50, 93, 95, 134,
161f., 164ff., 168f., 171, 173, 179.
Christian, prins, 95.
Clausen, H. N. 16, 18, 21f., 26, 34, 44,
46, 51f., 130.
Clausen, Herdis f. Rørdam, 27, 98.
Clausen, J. (biskop), 83, 162, 164.
Clausen, J. (præst), 65, 83ff., 168, 173.
- Dagmar, kejserinde, 96.
Dahl, H. 107, 109.
Danner, Louise, 50.
- Engelbreth, W. F. 11, 15.
Engelstoft, C. T. 43, 85f.
Estrup, J. B. S. 72f., 132.
Esmann, V. 116, 168.
Ewaldsen, C. 146.
- Fenger, P. A. 21f., 52, 113f.

- Fog, B. J. 17, 21, 46, 70, 73, 85, 93, 95,
105, 107, 110, 115ff., 123f., 133ff.,
157f., 160ff., 169, 171, 174.
- Frederik, kronprins, 50, 157, 159f.,
164, 168f.
- Frederik VII, 14.
- Frijs, C. E. 43.
- Gade, N. W. 120.
- Glahn, O. V. 168.
- Grundtvig, N. F. S. 11, 14, 17f., 22ff.,
31f., 34ff., 41f., 46, 51ff., 58, 61f.,
65f., 74, 79f., 82f., 87, 89f., 113ff.,
118f., 127, 130f., 134, 149ff., 158f.,
165, 172f.
- Goos, A. F. 158.
- Gude, L. 25f., 28, 37, 43, 45, 83, 85,
94, 123, 159.
- Gøtzsche, V. C. 119, 171, 173f.
- Hall, C. C. 17, 42ff.
- Hall, Marie, 17.
- Hammerich, Angul, 121.
- Hammerich, Fr. 27, 35, 45f., 48, 56.
- Hansen, H. N. 50.
- Hansen, J. A. 12.
- Hansen, J. Friis, 144.
- Hauch, C. 17, 60.
- Hauch, Renna, 17, 60f.
- Heiberg, P. A. 60.
- Helveg, L. 155.
- Hermansen, Chr. 15f., 21, 27, 47ff.,
172.
- Hjort, J. M. 138.
- Hoff, V. J. 88, 131, 168.
- Holck, J. C. 114, 167.
- Holm, A. V. 168.
- Holm, Harald, 132.
- Hostrup, Elisabeth, f. Hauch, 17.
- Hostrup, J. C. 17, 61, 73ff., 131, 149.
- Høgsbro, S. 22, 35, 44, 55, 132.
- Hørup, V. 74.
- Ibsen, H. 89.
- Ingemann, B. S. 19, 113, 116.
- Ingemann, Lucie, 41.
- Jacobi, C. 48, 81.
- Jacobsen, J. C. 112, 160.
- Jensen, A. 178.
- Johansen, J. 12.
- Jungersen, Fr. 61f., 64f., 73, 88, 129,
131ff.
- Jæger, H. 89f.
- Kalkar, Chr. 18f., 26, 44, 86, 107.
- Kant, I. 29.
- Kingo, Th. 70, 113ff., 119.
- Kierkegaard, P. C. 14, 16, 23, 42f., 46,
79, 161.
- Kierkegaard, Søren, 16f., 61, 80, 144.
- Koch, L. 133.
- Koch, P. D. 144.
- Kok, J. 50, 93.
- Kold, K. 23, 58.
- Krag, P. 88, 96, 173.
- Krarup, F. C. 179f.
- Lange, H. O. 94, 133, 144.
- Lange-Müller, P. E. 121.
- Larsen, Florian, 146.
- Larsen, Morten, 178, 180.
- Lassen, J. 164.
- Laub, Th. 70, 98, 116, 120ff.
- Lautrup, J. H. 34.
- Leth, A. 74, 80.
- Levinsen, H. 49.
- Liebe, C. 146.
- Lind, P. E. 44f.
- Lindberg, J. C. 11ff.
- Lindberg, Niels, 35, 63.
- Louise, dronning, 166.
- Louise, kronprinsesse, 167.
- Lund, N. J. J. 70.
- Lund, Rs. 81f.
- Luther, M. 29, 34, 52, 60, 90, 107,
114, 119, 149, 151f., 158.

- Løwenthal, C. E. 20, 141.
- Madsen, P. 46ff., 81, 83, 86f., 107, 110, 112, 115f., 120, 123, 155f., 158ff., 163, 165f., 174, 179f.
- Madvig, J. L. 16.
- Marie, prinsesse, 166.
- Martensen, H. L. 16, 22ff., 34ff., 42f., 45f., 49ff., 65, 80f., 83ff., 93, 96, 114, 119, 127, 134, 150, 155, 162, 164ff., 169, 171ff.
- Matzen, H. 164.
- Mehren, A. F. v. 16.
- Moltesen, L. 130.
- Monrad, D. G. 18, 22, 24, 43.
- Monrad, J. H. 96, 130ff., 164ff., 171, 173.
- Mourier, P. G. 144.
- Mouritsen, P. 62, 64f., 69.
- Mynster, J. P. 11, 34, 42, 80, 107, 113, 150, 166, 170.
- Münter, B. 96.
- Møller, H. L. 12, 150f.
- Møller, Otto, 12, 16ff., 20, 22f., 25f., 30, 36f., 41ff., 45, 49, 51, 53ff., 58, 61, 63, 69, 72, 74f., 81f., 85, 90, 107f., 112, 114, 125ff., 129, 131, 133, 135f., 142, 148ff., 157, 170, 173.
- Nebelong, J. 121.
- Nielsen, Fr. 46ff., 50, 83, 86, 107, 112, 114ff., 124, 133f., 142f., 155ff., 163f., 166, 169, 173f., 177ff.
- Nielsen, Rs. 61f., 64f., 90.
- Nørgaard, A. 54, 81.
- Nørregaard, J. 23, 57, 142.
- Obel, V. 111.
- Olesen, S. 136.
- Ottesen, Rs. 12.
- Paludan-Müller, B. 168.
- Paludan-Müller, J. 45, 173.
- Paulli, J. H. 21.
- Paulli, J. P. M. 70, 94f., 116, 133f., 143f., 148, 157ff., 164ff., 169, 172f., 178.
- Pedersen, P. 13.
- Petersen, Joh. 93, 126.
- Petersen, P. N. 109.
- Pontoppidan, M. 73, 81, 83, 129f., 173.
- Poulsen, A. S. 110, 116, 120f., 144, 159f., 163, 167.
- Rasmussen, N. P. Arboe, 179f.
- Reedtz-Thott, Elisabeth f. Bülow, 43, 164, 167.
- Reedtz-Thott, Tage, 43, 133, 164.
- Resen, H. P. 108.
- Ricard, O. 96f., 99.
- Richardt, Chr. 115.
- Rothe, C. 88, 93, 107, 110, 144ff.
- Rousseau, J. J. 58, 158.
- Rudelbach, A. G. 11.
- Rung, Fr. 121.
- Rørdam, Conradine, f. Engelbreth, 11.
- Rørdam, Fr. 14.
- Rørdam, H. C. 11ff., 17f., 25f., 150f.
- Rørdam, H. F. 14, 18, 156f., 173.
- Rørdam, H. N. K. 11, 13.
- Rørdam, Marie, f. Hauch, 17, 27, 60, 95, 97f., 109, 122, 167, 173.
- Rørdam, P. 11, 15, 35, 50, 55f.
- Rørdam, Th. 63, 65, 88f., 142.
- Rørdam, Th. Schatt, 11.
- Rørdam, Torkild, 112, 179.
- Sanne, V. 122.
- Scavenius, J. 84f., 93, 105, 107, 117ff., 126, 131ff.
- Scharling, C. E. 26, 47.
- Scharling, C. H. 26f., 44, 116, 118f., 123, 155ff., 162f., 165, 169f.

- Scharling, Elisabeth f. Tuxen, 157, 163.
Scharling, P. 47.
Schat Petersen, L. W. 157, 160.
Schepelern, G. 49, 88, 114, 144, 178.
Schleiermacher, Fr. 125.
Schmidt, L. H. 50.
Schmidt, V. 111.
Schousboe, V. C. 50, 110, 114, 116ff., 160, 162, 164.
Schröder, L. 21, 57, 75, 88, 131.
Skrefsrud, L. 141.
Spleis, O. 83.
Steen, Ad. 45f.
Stein, H. 49, 65, 83, 88, 93, 97, 117, 124, 133, 138, 159, 160ff.
Steinthal, F. W. 167ff.
Styhr, H. V. 26, 44f., 47f., 107, 110, 155ff., 172f.
Stubkjær, A. 142.
Swane, D. 164, 166.
Swane, J. 86, 108, 160f., 163f., 165f., 169, 172.
Svendsen, H. 42.
Söderblom, N. 179.
Sørensen, Chr. 167f., 173.
Tegnér, E. 159.
Tidemand, P. 29.
Tietgen, C. F. 133f., 169.
Tischendorff, C. v. 108.
Trier, E. 57.
Ussing, J. L. 107, 110, 163.
Ussing, H. 96, 137, 139f., 144ff., 168f.
Vahl, J. 142.
Warburg, L. A. 93.
Welding, Chr. 139.
Wellhausen, J. 111f.
Westcott, B. F. 108.
Westergaard, H. 144, 146f., 178.
Westergaard, N. L. 16.
Winther, G. 55.
Volf., R. 49, 114, 118, 144, 146.
Worsaae, J. J. A. 43.
Zeuthen, Fr. 136.

DIS-Danmark

1 1 0 3 3 8